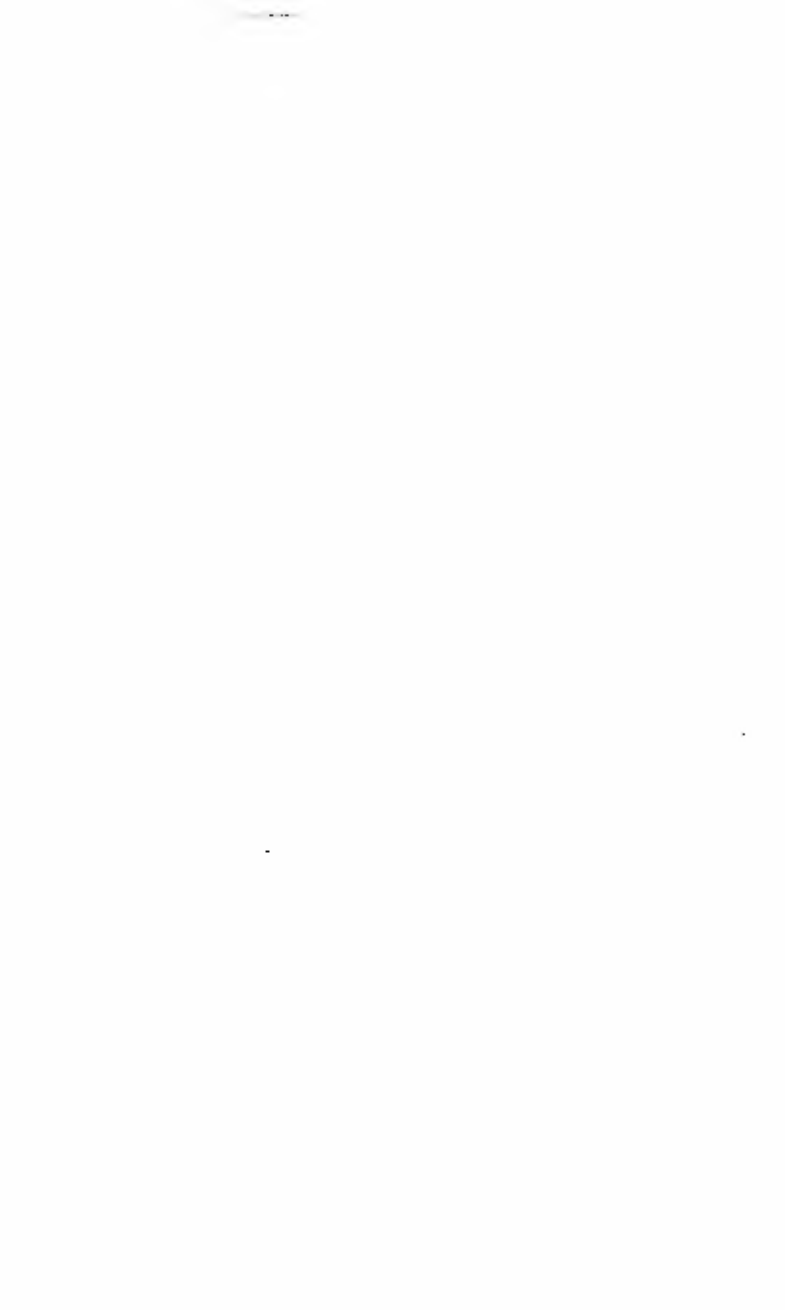

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa 4 v Dik-Roy

D.G.A. 79.

Sabida - Sri

Vol I, pt II

5/8

OPINIONS

The Head Pundit of Birbhum Zilla School rites—

".....আপনার ব্যাখ্যাপুস্তক সৰ্বাংশে সৰ্ববিধে উৎকৃষ্ট.....
পালীকমে নতুন ধরণে বিস্তৃতভাবে লিপিতপ্রতিপাত বিষয়ভাল
পে বুঝাইয়া দিয়াছেন, যে ভাষা পাঠ করিয়া আপনাকে অন্তরের
তত্ত্বজ্ঞান না দিয়া থাকিতে পারিলাম না। "মিত্তভাবিনী" কেবল
খ্যা পুস্তক হয় নাই, উহা একটিঅতিশয় শিক্ষকগণের অস্বতীর্ণ
হাফে বসিলে অত্যাশ্চর্য হইবে না। পাঠ্যানুসংগে যে আশ্রমী হটল
ছাত্রগণকে অস্বস্তি বিশদভাবে বুঝাইতে হইবে - ...আপনি ভাষা
প না করিয়া বুঝাইবার চেষ্টা করিয়াছেন ও তাহাতে কৃতকাৰী
হাছেন.....বুদ্ধিমান ছাত্রগণও শিক্ষকের সাহায্য ব্যতিরেকে কেবল
মিত্তভাবিনী" পাঠ করিয়াই পরীক্ষাতীর্ণ হইতে পারিবে.....প্রচলিত
খ্যা পুস্তক সকলের সহিত "মিত্তভাবিনী"র স্থানে স্থানে বিরোধ
হাছে দেখিলাম, কিন্তু সেই সেই স্থানেই আপনার পাণ্ডিত্য ও
প্রোক্তার পরিচয় প্রকাশিত হইয়াছে।... বাল্যসা ভাষার সংক্ষেপে
পাঠ করিয়া আরও জ্ঞান করিয়াছেন....."

The Head Pundit of Sivasundari Academy rites—

".....মিত্তভাবিনীতে দ্বাৰা আশা করি তাহার পাঠ্যাদি। ইংরেজ
কৃষ্ণির আখ্যা দেখিয়া মনে করিলাম আপনি Matriculationএর
কৃত পুস্তকে হস্তক্ষেপ করিলে বিচারিগণের প্রত্যন্ত অভ্যাস বিদ্বিত
হবে। আর সেই সত্য দিন উপস্থিত।... ব্যাখ্যাকারগণ প্রায়ই
হয় হলে 'প্রদত্ত' করিয়া থাকেন অথবা কিছু লেখেন না। আপনার
কি হয় নাই।.....বিশেষণগুলির যে ভাবে প্রকৃত্যুৎকৃষ্টভাবে
বুঝাছেন ইহা না হইলে বিচারিগণ কিছুই বুঝিতে পারেন না.....
বে মন্থন প্রকাশ করিয়াছেন, তাহা আরও প্রকৃষ্টাৎ প্রকাশিত হইয়া
চারিগণকে বিমুগ্ধ করিয়াছে।"

1935 PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta-Kaumudi.

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashani Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed.

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the ~~first~~ ^{Part} of Siddhanta-Kaumudi will be out in July, 1934.

Sometimes in easy passages explanation of Dikshita is given along with his Vritti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies, it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta }
April, 1933.

Kumudranjan Ray.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

A. No. 445

D. No. 13/10/53

C. No. Sa 4 V / Dik / Ray.

Vol I, Pt. II

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

१७८ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ६।२।४५ ॥

दी—। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

नित—। अर्थवत्; अभिधेयवचनः । 'अर्थवत्' अभिधेययुक्तं 'शब्दस्वरूपं' अभिपिष्टम् । 'प्रातिपदिकसंज्ञं' स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह चङ्गः किल शब्दा अर्थवन्ती दृश्यन्ते । तदवधा—अस्मादीनि नामानि अर्थवन्ति । भृश-स्यो भातवः अर्थवत् । अर्थवत्तत्त्वं तत्त्वादयः प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादयः अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायोपि—राजः पुत्रः—जलपिब—इत्यादि अर्थवान् । तत्र किमभिधीय सर्वं नामैवामर्थवतामियं संज्ञा ? न, इत्याह 'अधातुः अप्रत्ययः' धातुं प्रत्ययञ्च वर्जयित्वा । प्रत्यय इति तदन्तविधिना प्रत्ययान्तीऽपि गृह्यते । एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च संज्ञितेन भिज्यन्ते । तेऽपि विविधतत्त्वरूपे वक्ष्यन्ति ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

दी—। कृत्तद्धितान्ती समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संज्ञाते पूर्वो भागः पदम्, तस्य चेदवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । गामानय ।

Words ending in क्त or क्तित and समास as well are designated as प्रातिपदिक । A समास being चर्चवत् the preceding rule gives it the designation, hence its specific mention here implies a restriction, viz, if in a group of प्रत्ययान्त words the pen-ultimate is a पद and if the संज्ञा is desired of such a group, then Samasas alone will get the संज्ञा । Thus a वाक्य does not receive the संज्ञा । Witness गगानय where the pen-ultimate is a पद, but the whole is not a समास consequently गगानय is not a प्रातिपदिक, so गगम् does not elide its विभक्ति ।

मित— । क्तम् इति क्तवत्, क्तितकृतितान्तः । पूर्वतः प्रत्ययान्तपर्यु-
दासात् एतयोः समासा संज्ञा इह विधीयते । तिङ् क्तु न क्तम् तेन तिङ्स्थानां न
संज्ञा । मुपः प्रायेण स्त्रीप्रत्ययाश्च न क्तिताः तेन सुबन्तानां स्त्रीप्रत्ययान्तानाञ्च
न संज्ञा ॥ समासस्तु प्रत्ययान्तानाम् चर्चवान् संघातविशेषः इति पूर्वेऽपि सिद्धा
संज्ञा । तर्हि 'नियमाद्येन इह समासग्रहणम्' । कौटिली नियम इत्याह 'यस्य
संघाते पूर्वो भागः' इत्याह्य अर्थः 'पदम्' अस्यो भागः पदं भवतु वा न वा 'तस्य
चेद्वति' तादृगस्य संघातस्य यदि संज्ञा प्राप्यते 'तर्हि समासस्यैव' तस्य समास-
संज्ञायां सत्यामेव प्रातिपदिकसंज्ञा अपि भवति, नान्यथा । 'गगानय' इत्यत्र
समाससंज्ञा नास्ति तेनास्य संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा अपि न भवति ॥

१८० । अत्ययः ॥ ३।१।६ ॥

टी— । आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

From here to the end of the fifth chapter (in Panini's arrange-
ment) the general name "प्रत्यय" attaches to whatever is
enjoined. This is pervasive (अधिकार) ।

मित— । 'प्रत्ययः' इति सामान्येन नाम । 'पदम्' इति चर्चवत्वात्

पञ्चमोऽध्यायः । दशम्यादारभ्य पञ्चमपरिसमाप्तिपर्यन्तं यत् यत् विहितं तत् तत् प्रत्ययसंज्ञं भवति इत्यर्थः । यस्मा यस्मा विहितं स स प्रत्ययसंज्ञकः इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

१८१ । परश्च ॥ ३।१।२ ॥

दी— । अयमपि तथा ।

And it is attached behind that of which it is enjoined. This too is pervasive.

नित— । सोऽयं प्रत्ययो विहितस्तस्मात् प्रयोगमनन्तं नियम्यते । यः प्रत्ययो यस्मात् प्रकृतेर्विहितः स तस्मात् परं प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

१८२ । क्वाप्प्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

दी— । क्वाप्प्रातिपदिकात् प्रातिपदिकाच्च इति अत्र पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । “प्रातिपदिकप्रकरणे लिङ्गविशिष्टस्यापि पद्व्यम्” इत्येव सिद्धे क्वाच्चप्रकरणं क्वाच्चस्तात् तद्विज्ञोत्पत्तिर्यथा स्यात्, क्वाच्चभ्यां प्राक् मा भूदित्येवमर्थम् ।

This pervades all up to the end of the fifth chapter. Every प्रत्यय enjoined within this range is to be attached to a प्रातिपदिक or to what ends in क्ती or क्वाप् (i. e., ends in a स्त्रीप्रत्यय) । Well, there is the maxim “when operating upon a प्रातिपदिक we may take it in all genders”; hence प्रातिपदिकात् includes क्त्वम् and क्वाच्चम् प्रातिपदिक also. Why not then shorten the rule into “प्रातिपदिकात्” only, why specifically mention क्वाप् in it ? The answer is—Panini wants to emphasise क्वाप् in the case of a तद्धित । A तद्धित has to come after क्वाप्, never before. N. B.—क्वाप् in the rule stands for a स्त्रीप्रत्यय in general.

मित—ः। औ इति औप-औपसीनां खानात्वेन वक्ष्यम् । आप् इति
 टाङ्गाम् आपाम् । औ च आप् च प्रातिपदिकस्य आप् प्रातिपदिकम् । समा-
 हारश्च । तस्मात् । “खान्दस्व” औपत्यमावसोपस्यचक्षत्” इति नागेभ्यः ।
 आपः आप् प्रत्ययान्ताः औपत्ययान्ता इत्यर्थः । तदयमर्थः—अतः परं वस्तुभाषाः
 प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः औपत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति । एष अनुवर्धप्रत्यय-
 स्थानां प्रत्ययानां प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु “प्रातिपदिकयङ्गो—” इत्यनया परिभाषया
 यत् किञ्चित् अपिद्वेष्येच प्रातिपदिकस्य चर्चं तत् क्रिया वर्तमानस्वामि तस्य भवति,
 तत् व्यर्थमिह ‘उदात्तपदस्य’ सूत्रे, “प्रातिपदिकान्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु
 इत्याशङ्क्याह ‘उदात्तपदस्य’ उदात्तान्तात् इत्यादि । ‘उदात्त’ इति विशिष्टवचनान्
 “उदात्तानां तद्धिताः” इत्यर्थो लभ्यते, तस्य च ‘उदात्तानां प्राक्’ तद्धितो ‘मा भूत्’
 इत्यर्थः सम्पद्यते । यदा खलु कस्यापि प्रकृतिसहितस्य औपत्ययस्य युगपत्
 प्राप्नोतः तदा प्रथमं तद्धितः क्रियतां औपत्ययो वा इति सन्देहे इयं व्यवस्था—
 प्रथमं औपत्ययो भवति तत्तद्धितः इति । तथा च प्रकर्षेण कालवर्णयुक्ता औ-
 इति वक्तव्ये कालवर्णनात् प्रातिपदिकान् औपत्ययस्य औपत्ययः प्राप्नोति प्रकर्ष-
 नाशित्वे च प्रातिपदिकस्य तद्धितः । प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् औपत्यये कालवर्णना
 इति रूपं भवति । प्राक् औपत्यये तु कालवर्णना इति । कालवर्णना इत्येव
 प्रार्थयते, तच्च चक्षुरेष प्रागुक्ता व्यवस्था न सम्भवति । तत् युक्ता एव ‘उदात्त’
 इति विशेषीकृतिः ॥ इत्येव युक्ता यत् ‘उदात्त’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकान्” इत्ये-
 तन्नाशे च औपत्ययान्तात् सुनुत्पत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तप्रसुदात्तात् न हि औपत्ययान्ताः
 प्रातिपदिकानि ॥

१८३ । स्त्रौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
 सोसाम्ङ्योस्त्तुप् ॥ ७।१।१॥

दी— । उदात्तादाबन्तासु प्रातिपदिकेष्वपि परे स्थाव्यः प्रत्ययः स्युः ।
 ङस्ङयोस्कारेणो जगदङ्कारश्च इतः ।

The affixes headed by सु above come after a प्रातिपदिक and also after what ends in क्ली or चाम्. (all feminine affixes). The affixes are सु, चो, जस्, चम्, चोद्, शस् टा, भ्याम्, भिस्, क्, भ्याम्, श्वस्, कृत्ति, भाम्, भवस्, कृस्, भोस्, भाम्, कि, भोस्, सुप् in order. Of these the सु in सु, इ in कृत्ति, अ, श, ट, क and प are इत् ।

मिति—। क्यप्तादावन्त्यादित्वस्य स्त्रीप्रत्ययान्तादित्यर्थः । “प्रत्ययः” इत्यभिप्रायः, तेन स्वादयः प्रत्ययाः क्यप् प्रातिपदिकाः प्रकृतयः । किञ्च “न हि केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा केवलः प्रत्ययः” इति हि मुनीनामुपदेयः । तेन लौकिकोक्तिषु क्यप् प्रातिपदिकानां प्रयोगे परस्य स्वादयो धोञयितव्या इति सूतार्थः ।

१८४ । विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

टी—। कृत्तिकौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र “कृ” “चो” “जस्” इत्यादीनां सप्तानां शिकार्द्धा प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्रार्था संज्ञा । तानि-विहापि व्यवहारः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and लिङ् are also called विभक्ति । Here सुप् is a प्रत्याहार including all the Vibhaktis from सु to प् in rule १८३. Similarly लिङ् stands for all from लि to क् in the rule “लिप्सङ्” (२१५४ ; ३. ४. ७८). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order, we get seven triads सु चो जस् &c. The older grammarians have called them प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी पचमी, षष्ठी, सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also.

मिति—। ‘सुप्’ इति स्वादीनामेकविंशतेः प्रत्याहारः, ‘लिङ्’ इति लिनादीनाम् (२१६३; १।४।७८) चडाद्यानाम् । विभक्तिविभागः । यदा स्वादयो विभज्यन्ते तदा विभज्यानां विभक्तिर्लक्षणा । विभक्तिसंज्ञया प्रत्ययसंज्ञा न कीयते ।

विभक्तिसंज्ञकाः प्रथमा एते इति समावेशः । स्वादय एकविंशतिक एव सङ्ख्यः विभक्त्यस्तु सप्तसु विक्रिषु सङ्ख्येषु स्थाप्यते । तत्र सु-भौ सङ्ख्य इति त्रिवः प्रथमो विभागः प्रथमा विभक्तिः चम् भौट् यम् इति द्वितीया इत्यादि । प्राचामेताः संज्ञा पाणिनिनाम्यङ्गीकृताः ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

श्री— । सुपस्त्रीणिमौषि वचनानि एकस्य एकवचनद्विवचनबहुवचन-संज्ञानि स्युः ।

"Of 'sup' let the three expressions in each successive set of three be severally termed 'the expression for one' (singular), 'the expression for two' (dual), and 'the expression for many' (plural)."—Ballantyne.

वित— । "ताम्बेकवचनद्विवचनबहुवचनान्बेकयः" इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । भवसंख्य—सुपः तानि । एकस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप इति स्वादीनां प्रत्यङ्कारः । तस्य । शेषे वक्षी ; 'सुपः तानि' इति सम्बन्धः । तत्र 'तानि' इति सर्वनामा "सिद्धस्त्रीणिमौषि प्रथमसङ्घमौलनाः" इति सूत्रस्य 'द्वौचि द्वौचि' इति परावृत्त्यते । तदाह—'सुपस्त्रीणिमौषि' इत्यादि । 'वचनानि' विभक्तयः । एव्यवसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च उक्ता । परं 'द्वौचि इति तौवनदि' शानुलोपात्त उभे अपि ते द्वित्वा द्वौचि एव 'वचनानि' इति विशेषनाह । 'लौणि द्वौचि' इति वीक्षायां द्विवक्तिः । प्रथमादयः सप्तव्यक्ता ये विकाः प्रदर्शिताः तेषां प्रतिलिङ्गमित्यर्थः । किं निष्कलौष संज्ञा ? न इत्याह 'एकयः' इति । निष्कलस्य चतुर्व्यक्तयस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा । इह एकवचनचतुर्व्यक्ता गण्यन्ते तत् एकलस्य वीक्षा यस्मि इति वीक्षायां यस् ॥ स्वादीनां सप्तसु विक्रिषु प्रतिलिङ्ग साक्षिद्वौ विभक्त्यस्यां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचन मध्यस्य द्विवचनम् अन्तस्य बहुवचनमिति संज्ञा इति सरकार्यः ॥ एषावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् श्री

इति विवचनं असु इति बहुवचनम् । तृतीयायाम् अस् इत्येकवचनम् भीद् इति विवचनम् असु इति बहुवचनम् । एवमुत्तरतापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

श्री— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have विवचन and एकवचन in case of singularity.

नित— । द्वियन्द् इह द्वित्वे एकवचन एतत् प्रयुक्तः । तदाह द्वित्वैकत्वयो-
रित्यादि । येषु चर्षेण विभक्तयो विहिताधीषासिकत्वे निवृत्तिर्येकवचनं द्वित्वे
विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एकः लप्यते चर्षेण इत्यादि करणे त्वाद् ।

१८७ । बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२३ ॥

श्री— । बहुषु एतत् स्यात् । इत्यविसर्गौ । रामः ।

In case of plurality there will be बहुवचन । Rama in the example means a portrait of Rama, the affix कन् having disappeared. In the प्रथमा, if one portrait is meant, we attach एकवचन, i. e., सु । The उ elides (इत्) leaving रामस् । Next we have र् (i. e., र् after the elision of सु) for र् by “सप्तशुषो र्” (162,—#. 2. 66). This gives रामर् and by “सुरवसानयोर्विसर्जनोप” (76,—8. 3. 15) र् changes into विसर्ग yielding रामः— a single Rama.

नित— । बहुषु बहुषु इत्यर्थः । सौतं बहुवचनम् ॥ राम इति चर्षोर्ध्वं भगवतः
प्रसिद्धतिः । राम इव रामः । “इवि प्रसिद्धतौ लोपः” इति कसौ लोपः
एकैव प्रसिद्धतिः इत्यर्थः ; प्रथमाया एकवचने सु इति सकारस्य इत्ये रामन् इति
स्थितम् । ततः सकारस्य हलि रामर् इति । रकारस्य च विसर्गे रामः इति

रूपम् । अथ हे प्रतिकृतौ, कथमभिधानं तयोः ? अथति—“प्रत्यय” शब्दनिवेयः” इति भाष्यीतिः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिकृतिकृपस्य अभिधानं शब्दो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति प्रातिपदिकार्थं प्राप्तम्, अर्थस्य प्रतिकृतिरर्थम् । अर्थवचना “रामराम” इति सकृदपि प्रातिपदिकमेव । तेन “ऊपायप्रातिपदिज्ञात्” इति सुदुत्पत्तिः । अर्थस्य द्विवात् विचयने चै इति विभक्तिः । ततः रामराम चै इति प्राप्ते—

१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

टी— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येष हृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । “प्रथमयोः पूर्वसवर्गः” (१६३,—६।१।१०२) “नादिचि” (१६५,—६।१।१०४) । “वृद्धिरेचि” (७२,—६।१।८८) । रामौ ।

Of those that have always the same form whenever the same Vibhaktis is attached, only one is retained ■ several come together. Thus रामराम चै becomes राम चै retaining only one राम । इति is now expected from “वृद्धिरेचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्गः” interferes and directs च for च and चै jointly. The rule “प्रथमयोः—” however is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच, follows चवच । The bar to इति being thus removed we get रामौ by इति ।

मित्र— । रूपमिति लिखितेऽप्यनुशास्त्रम् उच्चारितेऽपि श्रौतवाक्यम् । समानं रूपमेव ‘सरूपाः’ । तेषाम् । तुल्यमूर्तौगमित्यर्थः । इह रूपे यच्च न अर्थे भिन्नेऽपि अर्थे भवति । यथा च पादा इति किरकोऽपि शरयोऽपि युगपदेव । ‘एकशेषः’ इत्यत्र एकशब्दः असहायवाच्यः । अनेकव्ययिसम्भ्रामेऽपि एकः सिध्यति इत्यर्थः ; ‘एकविभक्तौ’ इत्यत्र तु तुल्यवाच्यः ; एतेन रामराम चै इत्यत्र राम चै इति शेषः । ततो वृद्धौ रामौ इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति वाच्यत्वं “नादिचि” इति अनेन वाच्यते ।

सुखे वावे वृद्धिः प्रवर्तते ॥ बहुषु चर्षेषु राम राम राम जम् इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जम् इति शेषः । ततः—

१८९ । जुटू ॥ १।३।७।

दी— । प्रत्ययाद्यौ जुटू इतो स्तः इति कृत्य इत् संज्ञायाम् ।

चर्षे and टर्षे leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम जम् । Now स् being final is expected to be इत्, but—

नित— । “उपदेशानुनासिक इत्” इत्यतः ‘इत्’ इति, “आदिर्मिटुश्चः” इत्यतः ‘आदिः’ इति “षः प्रत्ययस्य” इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इति च अनुवर्तते । ‘पु’ इति चर्षेः, ‘टु’ इति टर्षेः । ‘जुटू’ इति इत् । द्विवचनानुबोधत् अनुष्ठानानामपि विवचनम् । तदाह “प्रत्ययाद्यौ—” इत्यादि । “जम् इत्संज्ञायाम्” इत्यतः परं “लोपः” इति अन्यः स्वचितः प्रतिभाति । अकारि लृते राम जम् इति आतम् । तस्य चकारत्वात् सकारस्यापि इति ग्रन्थे—

१९० । न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।३ ॥

दी— । विभक्तिभ्यास्तत्तर्षासकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य न इत्त्वम् ।

तर्षा, स and न in a विभक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम जम् seems to call for “अकः सवर्षे दीर्घः”, but—

नित— । ‘सकारस्य न इत्’ तेन जम् इत्येव विभक्तिः । राम जम् इत्यस्य “अकः सवर्षे—” इति ग्रन्थे—

१९१ । अतो गुणे ॥ ६।१।११ ॥

दी— । अथदान्तादकारात् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते, परत्वात् पूर्वसवर्षादीर्घः । “अतो गुणे” इति हि “पुरस्तादपवादा

अनन्तरान् विधीन् वाचन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अकः सवर्णे दीर्घः" (४६, — ६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः, न तु "प्रथमयोः—" (१६४, — ६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद, and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) स् = राम् (अ) स् = रामः । But "प्रथमयोः—" comes later and overrules "अतो गुणे" । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम् अस् = रामाः । How can this be ? "अतो गुणे" is an अपवादसूत्र of "प्रथमयोः—", being of lesser scope than the latter ; It is also an अपवाद of "अकः सवर्णे दीर्घः" । But one same sūtra can not be a bar of two sūtras simultaneously. So by the maxim "the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well", 'अतो गुणे' bars "अकः सवर्णे" only and not "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" also. So "प्रथमयोः" operating here in राम् अस् we get रामाः ।

सित— । "उत्सपदान्तात्" (३ ६।१।१६६) इत्यतः 'अपदान्तात्', "एकपिपर अपम्" इत्यतः 'पररूपम्' इति च अनुवर्तते । ततः 'अपदान्तात् अतः' अकारात् इत्यर्थः 'गुणे' परतः पूर्वपरयोः स्थाने 'पररूपम्' एकादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः स्यात् । वस्तुतस्तु "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति हि सूत्रम् परम्, "अतो गुणे" इत्यतः परत्वात् अतः परीक्ष्य पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः इमीं वाह "परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः" ॥ "अतो गुणे" इति सूत्रं यद्यपि "अकः सवर्णे दीर्घः" तथा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति इत्यस्यापि वाचकम् प्रतीयते ताभ्यां विषयात्मत्वात्, तथापि "पुरत्वात् अपवादात् अनन्तरान् विधीन् वाचन्ते नोत्तरान्" इति न्यायेन "अतो गुणे" इति सूत्रं "अकः सवर्णे दीर्घः" (६।१।१०१) इत्याख्येव वाचकं स्यात् न तु व्यवहितस्य "प्रथमयोः" (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः वाह— "अतो गुणे" इति हि" इत्यादि । एवं राम

अथ इत्याम् "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्याख्ये सामकारत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घेण 'रामा' इति ज्ञात् ॥

१६२ । एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ १३।४६ ॥

दी— । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

In the matter of address, the singular form of the 1st case is designated as संबुद्धिः ।

नित— । अथ "प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिभाषावचनं" (२।१।४६) इत्यतः 'प्रथमा अनुवर्तते । सा च विपरिणामिनः बहुविभक्तिः लभते ; ततः आह—सम्बोधनविषये प्रथमायोः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति । अथ "प्रथमायाः" इत्यानुवर्तनात् "सुः संबुद्धिः" इति तत्त्वोचिन्त्यामुक्तं न समीचीनं प्रातिभानि । हे राम इत्याम् प्रथमैकवचनविभक्तौ अस्यां हे राम सु इति स्थिते आह—

१६३ । एकह्रस्वात् सम्बुद्धिः ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । एकह्रस्वात् ह्रस्वान्तात् च अज्ञात् हल् लुप्यते सम्बुद्धिरपेक्षः । सम्बुद्ध्या आशिस्तस्य अज्ञस्य एकह्रस्वाभ्यां विशेषणात् नेह—हे कस्तत् कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । पर्याह्वयं किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अथ हि परत्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिशुबो कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

A हल् (i. e., a consonant) elides coming after an एहल् (i. e., ending in ए and ओ) अङ्ग (i. e., base) or a क्खान्त base, if that हल् be a part of संबुद्धि only. The अङ्ग which is characterised by the word संबुद्धि (i. e., should be in संबुद्धि) is further qualified with the qualifications "ending in एङ् or in क्ख vowels" ; so कतरम् in हे कतरम् कृत् which does not end in क्ख (च), but takes अङ् in सम्बुद्धि by the rule

मित् । अत्र “अणि” इत्यनुवर्तते । “अकः सर्वर्षे दीर्घः” इत्याद्यात्
अकः” इत्यनुवर्तते । ततः फलितमाह—अकः अन्वयि परे पूर्वरूपम् एकादेशः
स्यात् ॥ ‘अम्’ इत्यस्य योऽच् तस्यादेशः न तु सप्तदायम् अम्रूपस्य इत्याह—
“अय्यणि” । “तच्चादित्युत्तरस्य” (१।१।६७) “आदेः परस्य” (१।१।६४) इत्या-
दिना तदेव लभ्यते । एवं सति अमी मकारसहितस्य पूर्वरूपं ना भूत् इति अजनु-
वर्तिर्लभ्यते ॥ राम अच् इति स्थिते—

१६५ । लशक्वतद्धिते । १।३।८ ॥

श्री— । तद्धितवर्जप्रत्ययाणां लशक्ववर्गाः इतः स्युः इति वसः वस्य
इत् संज्ञा ।

न, श and कर्ग words elide if these be the first words of affixes
other than Taddhita. And by this rule “श्” of शस् elides.
[N. B.—thus we get राम अच्] ।

वित— । ल, श कु इति समाहारद्वयः । ‘अतद्धिते’ इति यथार्थे संज्ञा ।
‘लपदेये अजनुमानिकश्च’ इत्यतः “इत्” अनुवर्तते । “आदिर्निट्टुलवः” (१।३।६)
इत्यतः “आदिः” अनुवर्तते । “अः प्रत्ययस्य” (१।३।६) इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’, इत्य-
नुवर्तते । एवं तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदि लशक्ववर्गम् इत्संज्ञं भवति इति पूर्वं
यथाहम् । अतः इनी—तद्धितवर्जप्रत्ययाणां लशक्ववर्गाः इत्यादि । अनेन
मसौ मकारस्य इत् संज्ञायाम् राम अच् इति स्थिते “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति
‘पूर्वसवर्णदीर्घेषु रामाच्’ इति ज्ञाते—

१६६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

श्री— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् स्रो यः शसः लकारः तस्य नः स्यात्
पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

हीर्ष by the rule "प्रथमयोः पूर्व सवर्णः" is already done ■ the base : Thus we get रामान् । Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

नित— । "तस्मात् इत्यनेन पूर्वसूत्रम् : ("प्रथमयोः पूर्व सवर्णः" इति) पूर्वसवर्णदीर्घः परानुसृते । अथाहार्यपरमन्दीये पञ्चमी । "श्लो" इति अवयव यही । एतेन सकाए एव स्तुति । अतः आह—अतपूर्वसवर्णदीर्घात् परी यः शब्दः-सकारः तस्य इत्यादि । पुंलि किन् ? मतीः । नधुः ॥ एवम् रामात् इत्यस्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्यात् । अथ पुनः यत्नमावह्य आह—

१६७ । अट् कुप्वाळुन्मु व्यवायेपि । ८७।२ ॥

टी— । अट् कवर्गं पवर्गं आळुन्मु च ऐतैः व्यस्तेर्यथासम्भवं मिति-तैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्मै नस्य शः स्यात् समानपदे । "पद-व्यवायेपि" (८७।२—१०५ सूत्रम्) इति निषेधं वाधितुमाह्वयस्य । नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्ष्यार्थम् । तच्चाकितुं शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्स उपदेशस्य वक्तृत्वात् । इति (रामान् इत्यत्र) शब्दे प्राप्ते ।

नित— । "रषाभ्यां गीष्ः समानपदे" इति सम्पूर्वं सूत्रमनुवर्तते । एतत्-नुसारिणी च इति । अट् इति प्रत्याहारः स्वरमर्ष इववराणां च याङ्गः, क्त इति कवर्गः, ८ पु इति पवर्गः । अट् च क्तश्च पुश्च आळ् च नुम् च इति इन्द्रः, तैः व्यवाये-व्यवधाने व्यसमिलिते च सति अपि रषाभ्यां परस्मै नस्य कर्त्तव्यं स्यात् इति भक्तितार्कः । "पदव्यवायेपि" इति पदव्यवधाने एतस्य निषेधान् आङ्गप्रवाये कर्त्तव्यं न प्राप्नोति । अतो 'अट्' इति उक्तापि आळ् इति वृथक् बन्धनम् । एवं पर्यापन्नम् इति सिध्यति । अनुस्वारस्य चडाहो चपलमावात् अट् इति उक्ता 'नुम्' इति वृथक् बन्धनम् । इहम्, इहम् इत्याहो नुम् व्यवधानेपि यथा स्यात् । ननु तस्य तस्यपुङ्गवन् व्यर्थमिति वाह— "अयोगवाहानाम्" अनुस्वारविघर्णादीनाम् इववरट् सूत्रमर्थं 'अट्स उपदेशस्य' परस्मै-भावकारीचैव उक्तत्वात् ॥ अविश्रान्तः शीघ्रः ननु समाधायै इत्यर्थः शीघ्रं ते

अयोगाः अनुपदिष्टाः इत्यर्थः । वाक्यमिति वाङ्माः प्रयोगमिर्वाङ्माः । अयोगाश्च
ते वाङ्मा इति अयोगवाङ्माः अनुसारादयः इत्यर्थः ॥

१६८ । पदान्तस्य । टीका ११ ॥

दी— । पदान्तस्य नश्ये इत्यर्थं न स्यात् । रामान् ।

न final in a पद does not become cerebral.

मित— । सुखमा ॥ अतीवाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । टीका १३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् कियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये
परं अङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरयविशिष्टस्य
अङ्गसंज्ञार्थं तदादि ग्रहणम् । 'विधि' इति किम् ? स्त्री इयती ।
प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

The word after which अत्ताय is affixed, (or-is to be affixed) is
called an अङ्ग (i. e., base) if taken along with the प्रत्यय as well,
provided the प्रत्यय follows after it. The use of the word 'तदादि'
in the sūtra is for making अङ्गसंज्ञा of भव (and not of भू only) taken
along with the विकरय शप् । Why do we note, विधि in प्रत्ययविधि
in the sūtra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the
sūtra then इयती which is nothing but the remnant of इतप्-प्रत्यय—
(original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the
word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at
all by the sūtra "स्त्रियाः" which see below. Why again do we
say 'प्रत्यय' in the sūtra ? For then अङ्ग is not to be of प्रत्ययविशिष्ट
word having no प्रत्यय after it or of other words more than a

प्रत्ययविशिष्ट word. [प्रताये also thus signifies as said in Kasika, that चङ्गत् is not to be of a प्रताय only or when the प्रताय elides].

नित्— । यञात् प्रतायः कियते तत् आरभ्य प्रतायं यावत् यः भङ्गात् तत् चङ्गम् । प्रकृते समवाया संज्ञा स्यात् इति “तदादीनि” षष्ठम् ॥ अययस्य प्रतायलोपे च नाभूत् इति “प्रतायै” इत्याह—इति कश्चिकायां षष्ठम् ॥ “भवामि” इत्यायं अपि स इत्यङ्गम् । निपि तु ‘भव’ इति एतदर्थमपि ‘तदादि’ षष्ठ्यं कृतम् ॥ इयती इति इदम् + वतुप् = इदम् + वतुप् (“किमिदमंता वी घः”) = ई + इयत् (“इद—किमोरीश्वरी”) = इयत् (“यमेति च” इति ईकारलोपः), + क्रीप् = इयती । एवम् भव पुण्ययमादमेवावस्थितिः । ततः स्त्री इयती इति दशायाम् ‘इयती’ इत्यास्य प्रतायमातस्यकारात् “क्षिप्ता” इति सूत्रेण प्रताये सति इयङ् इति चङ्गकार्यं ख्यातम् । तद्वारणां सूत्रे सार्वकं विधिपञ्च कृतम् । सर्वमेतत् उत्तिकारेण स्पष्टीकृतम् ॥ “प्रतायै” इति किमर्थम् चूने दृष्टीतम् ? प्रतायलोपे सा भूत्, प्रतायविशिष्टस्य वा ना भूत् ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥

२०० । अङ्गस्य ६३।१ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र । That is what will be said below will be of चङ्ग only i.e. of words having प्रताय (to be added) after it. [N.B.—Note the diff. of प्रातिपादिक and चङ्ग as already said].

२०१ । टाङ्सिङ्सामिनात् स्याः । ६३।१२ ॥

दी । अकारान्तात् अङ्गीत् टाङीनां क्रमात् इवादयः आदेशाः स्युः । चत्वम् । रामेय ।

टा, ङि and ङ्ग coming after an अकारान्त base are respectively replaced by इन्, भात् and स्य । Thus रात् + टा = रात् + इन् = राडिच । चत् here comes by the rule “चट्ठमुत्तुङ्गस्यचिपि” ।

मित् । सुप्रम् ॥ यधुना राम+भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ युक्ताः” इति सकारश्च न दत्तम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

वी । यन्मादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An चदन चङ becomes lengthened when a सुप् (i. e. विभक्तिप्रत्यय) beginning with शच् प्रत्याहार follows. Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घे in रामा, for भ्याम् = २ यमादि सुप् ।

मित । “यतोदीर्घो यमि” (७।३।१०१) इति पूर्वसूत्रस्यात्र अनुवचिः । “यमि” इति च ‘सुपि’ इत्यस्य विशेषणम् । अत्र चाह वृत्ती—‘यन्मादौ सुपि परे’ इत्यादि । अत्र सिम् । इतिभ्याम् । ‘अकारान्ताभ्यामात्’ नात्र दीर्घः । यमि किम् ? रामस्य । ‘अ’ तु न यञ्, सुप्, अतो न दीर्घः । राम+मिच्, इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो मित् ऐस् । ७।३।१॥

दो । अकाराभ्यात् अङ्गात् मित् ऐस् स्यात् । अनेकाक्षत्वात् सप्तविंशः । रामैः ।

मिच् coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces मिच् by the rule “अनेकाक्षमित्चर्षस्” (पा १।१।५५); so we need not fear operation of the rule “अतोङ्गस्य” (१।१।५२) here—making ऐस् an आदेश for the final letter of मिच् । Thus राम+ऐस् = रामैः ।

मित— । “अनेकाक्षमित्चर्षस्” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यस्य अनेकाक्षत्वात् चर्षस्यैव मित् आदेशः । न तु “अतोङ्गस्य” इति अन्त्यादेशः कस्याः ।

तदाह उच्यते—‘यनेवावृत्तात् सर्वादिभः’ ॥ अत्र “वहुवचने भक्त्येत्” (७११०९) इति परेण एतेन निमित्तविधेयि ऐस् । अनवकायत्वात् ऐस्भावस्त । एतस्य तु रामीभ्यः रामीषु इत्यादिस्तवकायः । एतेन ऐस् नित्याः । अतः परस्यपि एवं नाधित्वा ऐस्भावः भवत्येव ॥ राम+ए इति स्थिते—

२०४ । क्षेत्र्यः । ७१ । १३ ॥

दी ।—आतोऽङ्गात् परस्य ‘के’ इत्यस्य यादेशः स्वात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् “सुपिब” (२०२) इति दीर्घः ॥ “सन्निपासलक्षणो विधिरनिमित्तं लङ्घितस्य” इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । “कदाच क्रमस्ये” (२६७० सूत्रम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अनित्यत्वत्वापेक्षा ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for ‘के’ (4th case singular विभक्ति) coming after an चकारात् चङ् (base). Thus राम+य=रामाय । Here यादेश is like that for which it is substituted i.e. it is like के—by the rule ‘स्थानिवत् यादेशोऽनङ्घिष्वी’ (११११४), then by the application of the rule “सुपिब” we get दीर्घ in रामाय ।

[N. B.—Here य is the substitute for के which is a सुप् ; so य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule “सुपिब” ।]

Now there is the dictum that—an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For, य in place of के coming through connection with चकारात् of राम here, should

not destroy the चदनत्वं of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here ; for Panini himself by using 'कठाय' in the Sutra 'कठाय क्रमणे' indicates so. Now we have रामाभ्याम् for the dual as in 3rd case dual which see under 'सुपिच' before.

नित । 'ऊः' इत्येकारादस्य षष्ठीकवचनम् । एवं च ठसौ व्याख्यानं प्रवर्तते । "अतो भिद्य ऐङ्" (७।१।६) इत्यात् 'अतः' इति पञ्चम्यस्य चतुर्वर्तते, ततः ठसौ चाङ्—'अतोऽङ्' परस्य ऊँ इत्यात् इति ॥ "आनिबदादिभ्यः षणञ् निधौ" (२।१।५६) इति 'ऊँ' इति षणञ् आनिता आदिभ्यः अपि ऊँ-वत् । तत आस्य सुपि-अश्वभावात् 'सुप्लवात्' अथ "सुपिच" इति सुप्रमवृत्तिरिति । एवं रामाय ॥ यत् रामाय इत्यात् ऊँस्थाने य-आदिभ्यः रामयञ्चस्य चदनत्वमाश्रित्य प्रवर्तते । तत् कार्यं च (पुनस्यानीयः) य—आदिभ्यः 'राम' इत्यात् (पिङ्गस्यानीयस्य) चदनत्वं व्याख्यस्य 'रामाय' इति "सुपिच" इत्यानेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चान्न परिभाषा—"सन्निपातलक्ष्यः" सन्निधेनिमित्तः 'विधिः अनिमित्तं तद्विधास्य' ॥ सन्निपातं विद्वन्तीति तद्विधातः (कर्मण्यन् इति षष्), तस्य सन्निपातविधायकस्य न निमित्तं भवति इति ; अर्थात् छपञ्जीवकम् छपञ्जीव्यस्य विधातकं न भवति, अपिच पुंवः पिङ्गः घातञ्जी न भवति,—मानसैव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यतः आचार्यः पाणिनिरेव "कठाय क्रमणे" इति दृष्टे कठाय इति उदाहरणम् । इति आचार्य एव कठाय इति अथ "सुपिच" इत्यास्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अथ परिभाषाप्रवृत्तेरनिवारणं आपद्यतेत्येव ॥ राम+भ्यश्च इति स्थिते—

२०५ । बहुवचने भ्रूल्येत् ॥७॥३॥१०३॥

ही । कृताद्यौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य । भ्रूलि किम् ? रामाभ्याम् । छपिक्व ? पञ्चम्यम् ॥ अस्त्यम् ॥

एकार comes after an अकारान्त चङ् if a सुप् विभक्ति beginning with अङ् (प्रत्यहार) follows and it if be in the बहुवचन as well. Thus राम+अङ् becomes रामेभ्यः with एत् in the बहुवचन. Why do we say 'बहुवचने' in the Sutra? Otherwise in रामः (1st case singular) where विसर्ग (an अघोषवाह) coming after अकार and in place of a ऋ letter i. e. अकार here, becoming अङ् by स्थानिवत्, एत् will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामस्य; here स्य by स्थानिवद्भाव being a सुप् will give एत्, for स्य begins with a अङ् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why say कलि in the sutra? Otherwise in रामाणाम् which ends in a बहुवचन सुप्, we will get एत्. Why use सुप् in the sutra? Thus we do not get एत् in पचध्वम्, for the बहुवचन affix ध्वम् here is not a सुप्. Now in fifth case singular राम+ङि becoming राम+चाम् by the rule no. 201, has scope for अङ् at the end in रामाङ्, by the rule—अङो जशोने (ज२१३८). And now we look forward—

मित । 'अतो दीर्घो यजि' इत्यतः 'अतः' इत्यानुवर्तते 'सुप् च' इत्यानुवर्तन-
वर्धनि ततः इती आह—बहुवचने कलादीं सुप् परे अकारान्तस्य अङ् एकारादिभ्यः
स्यात् । ततः रामेभ्यः इति चतुर्थो-पक्षमौ बहुवचने सिद्धम् । सूत्रे 'बहुवचने' यद्वचनं
किमर्थम् ? अन्वया रामः इत्याय अकारीपरि विसर्गस्य श्रुत्यानन्वात् स्थानिवत्त्वेन
अङ्त्वात् सप्तमात् एत् स्यात् । बहुवचनसङ्ख्यस्य प्रयोजनानन्तरमाह—'रामस्य'
इत्याय 'स्य' इत्याय अङ्त्वात् अस्मिन् परे एत्वे तारे बहुवचनसङ्ख्यत्वात् न भवेत् ।
सूत्रे अलि यद्वचनं किमर्थम् ? इत्याह—रामाणाम् इत्यादिपुल्लिङ्गस्य आनः
अङ्त्वात् बहुवचनेपि न एत् । अङ्त्वादिपादस्य सदिपातपरिभाषापि न प्रवर्तते । पुनः
सूत्रे सुप्पद्वचनं कथम् स्यात् ? पचध्वम् इत्याय बहुवचने भवि स्यापि तस्य

अनुपलात् एत्वं स्यात् न स्वात् ॥ राम+कृति इत्यात् “टाकृति—” इत्यनेन राम+
कात् इत्यत् रामाद् इति अश्वल्मन् कात् । तत्र च विकल्पमाह —

२०६ । वाचसाने । टा । ५ । ५ । ६ ॥

दी । वाचसाने भर्त्ता चो वा क्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वेरूप-
चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामभ्यः । तस्य द्वित्वपक्षे “सुरि च”
(१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतन्मात् स एव न ह् तकारः ; अल्प-
प्राप्तत्वा प्रत्यक्षभेदात् । असंप्रत्यय “सः सि—” (सूत्रम् ३३४२) इति वादेयः
आरभ्यते ॥

अत्र letters at the end of a पद become optionally चर् letters.
i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a कर्त्त the first
letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्त्वं and
रामाद् by कर्त्त्वं । Then both “त्” and “द्” becoming optionally द्वित्व
(reduplicated) by the rule “जनचित्” (८/३१४७) we altogether get
four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्). For रामाभ्याम् ‘and
रामेभ्यः in fifth case, see ante rules २०४ and २०५. In चर्त्तकचर्त्त
we get रामस—कृत् being replaced by स by rule no. २०१. Now in
रामस, सकार being doubled by the rule ‘जनचित्’, will not be
replaced by the चर् letter तकार here by the rule ‘सुरि च’ (sutra
१२१) ; for of सकार आन्तरतन्माता (similarity) is with सकार only. तकार
being अल्पप्राप्त and सकार being बहुप्राप्त, they differ in उच्चारणस्थानप्रत्यय—
the former having वाच्यप्रत्यय and the letter आन्तरतन्माता (see स्वात्मप्रत्यय-
चिन्तेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another
i. e. तकार. This is why तकार has specially to be ordained in
place of सकार in the rule “सः सि आर्थवानुकि” (sutra २३४३ infra)

under the declension of the form वत्सति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then सकारविधानं for सकार of the root वत्स would have been useless.

मित । “मळां जयोने” इत्यतः “मळाम्” इत्यस्य “चमसिच” (८४:१७) इत्यतः “च” इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति. ततः इति;—“अवसाने मळाम्” इत्यादि ॥ “रामान्—रामाद्” इत्यतः “चमसिच” (८४:१७) इति तकारस्य, हकारस्य च पश्चिमे द्वित्वेति रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामाम्” इत्यादिरूपसिचिच पूर्व-सुक्तम् ॥ रामन्-इत् इत्यत्र “टाकसि—” इत्यनेन रामन्-इत्=रामस्य इति ज्ञातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “चमसिच” इत्यसि सकारस्य द्वित्वस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्वित्वे सति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चत्वे सत्वपि प्रयत्नात्तरत्वात् स एव सकारः स्यात्, न तु हकारसकारस्थाने चत्वेन हकारस्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः चकाराचः सकारः सकाराचः । एवं तयोः प्रयत्नस्यः अस्ति ; तकारः वाच्यप्रयत्नात् सकारस्य चान्तरः ॥ अतः सकारस्थाने चत्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वसन्-वसति=वसति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि चाचं चातुके” (सुतम्—२३:४२) इति, तकारविधायकं सूत्रमीदृश्वरि । यदि सतः एव चत्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं चत्वाचनवा प्रयत्नमेवात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ रामन्-चोच् इति सिद्धे—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४॥

श्री । ओसि परे अतोऽङ्गस्वप्कारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base (चङ्) takes एङ्कार when चोस् follows. Thus रामन्-चोस्=रामन्-चोस्=रामयोः (by sandhi).

मित । भुगमा ॥ रामन्-भाम् इति अत्र सर्वर्षदीर्घं प्राप्ते विविक्तम्—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४ ॥

श्री । ह्रस्वान्तात् ऋगन्तात् आगन्तात् आङ्गान्तरस्य आगो नुडागमः स्यात् ।

नुद् is the augment of भाम् (षष्ठी विभक्ति—बहुवचन ; if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यूष्माख्यौ नदी”—१।४।३) and if after भान्न bases as well. Thus we get राम+नाम् and we look forward—

नित । अस्य नदीष्व् आध्व इति समाहारः । अध्याहार्यं—परबन्धयोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारी सर्वत्र अस्येव । “नामि सर्वनामः सुद्” (३।१।१२) इत्यतः ‘नामि’ इत्यनुवर्तते, तत्र षष्ठ्यान् सन्ति । अतश्च इति—
 तत्त्वान्नात् नयानात् आध्वनात् आङ्गात् परस्य भामः सुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूष्माख्यौ नदी” इति (१।४।३) सूतीक्या नदीसंज्ञकाः शब्दाः सञ्ज्ञाने । भामस षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते, भाव्ये तत्रा उत्तमात् । नुटो टित्वात् “अध्वनी टक्षितौ” इति अथावयवत्वम् अश्लेषे इति राम+न्+भाम्=राम+नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोद्याम् ।

An anjan base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) i. e. prefixed with the augment नुद्, follows. Kasika also says—
 “नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतनुटकं गृह्यते” Thus राम+नाम्=रामाद्याम् । Here the cerebral ञ् is by the rule “रधाभ्यां नोऽयः समानपदै” and “अट् कुप्ताङ्गम् व्यभिचिपि” ।

नित् । “ट्रुकोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङ्गः” इत्यतः दीर्घानुङ्गिरसि । ‘अङ्गस्य’ इत्यधिकारीपि अश्लेषः । नामि इति षष्ठीबहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् इती स्पष्टम् । दीर्घे लति रामाद्याम् । “रधाभ्याम्” इति “अट् कुप्ताङ्ग” इत्यनेन अदधत्वम् ।

दी । “सुपिच” (३।३।१०२) इति दीर्घः यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविशेषात् । ‘नामि’ इत्यनेन स्वाम्भक्षामर्थात् परिभाषावाच्यते ॥

Now the question arises that the rule "सुपिच" (७३:१०२) being later in order of Panini than the present rule i. e., "नामि" (६:३६), the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घ in रामाद्याम् by "नामि" ? The answer to this is : —that वृत् here comes in connection with इत् in राम and by the maxim "सन्निपातकचो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्व" (ante), this इत् must not be destroyed ; so "सुपिच" can not apply (doing away with इत् here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घ by the rule "नामि" will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—इत्तल्ल the cause of वृत् being evidently destroyed by दीर्घविधि, then we are to say that the very beginning of the sūtra "नामि" suggests that in the case of "नामि", सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by "नामि" ।

मित् । ननु "सुपिच" (७३:१०२) इति नूनं "नामि" (६:३६) इत्यस्यात् परं सत् अपवादभूतम् एव । ततः "सुपिच" इत्यनेनैव "रामाद्याम्" इत्यस्य कस्य न दीर्घः स्यात् ? इत्याकाङ्क्षायां भावः— "सुपिच" इति सूत्रं सद्यपि परं तदादीह प्रवर्तते । किमन्यम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्— 'रामाद्याम्' इत्यस्य 'राम' इति इत्सन्तं सन्निपातम् आन्त्रिय प्रवृत्तस्य वृत्-विधिः "सुपिच" इति इत्सन्निपातकः दीर्घः न सम्भवेत् । अतः परीपि "सुपिच" इति नात्र प्रवर्तते । ननु "नामि" इति दीर्घं सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रवृत्तिर्भाष्य इति चेत् । न । तदा "नामि" इति सूत्रात्मेयः एव स्वर्थः निरवकाशश्च स्यात् । तस्य "निधनकाशो विधिरपवादः" इति न्यायेन "नामि" इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां बाधेत । अतः भावः "नामि" इत्यारम्भसामवेद्यात् परिभाषा बाध्यते" इति । नामि परं रामाद्याम् इत्यादी दीर्घप्रवृत्तये सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा

“रामि” इति दीर्घात्;—इति फलितार्थः ॥ राम + कि = राम + इ (ककारस्य इत्वात्)

इति स्थिते “आदगुचः” इति रामि इति आगम् ततः आह—

दी । रामे । रामयोः । सुपि (i. e. सप्तमी बहुवचने) एत्वेकृतेः
[‘बहुवचने भक्ति एत्’ इति सुपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते पठं समर्थयितुमाह—]

२१० । अपदान्तस्य मुञ्चण्यः । ८।३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोपम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd pada in the last chapter of Panini.

२११ । इण्कोः । ८।३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule

“इण्कोः”

मित । इन् च कुञ्च इति समाहारद्वयः । एकवचनार्थम् ‘इण्’ इति पर-
चकारेण प्रत्याहारः । कुः इति कचनेः सूत्रात् ॥ “इण्कोः” इति सूत्रस्य परतः
असुतते; आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५६॥

दी । “सहेः साहः सः” (सूत्रम् २३५) इति सूत्रात् ‘सः’ इति बहुवचनं
प्रथमनुवर्तते । इण्कचनार्थम् परस्य आपादस्य आदेशः प्रत्ययावयवस्य
यः सकारस्तस्य सूत्रन्यादेशः स्यात् । विभुताद्योक्तस्य सस्य तादृश एव यः ।
रामेण— इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? सुपि—
सुपिसौ—सुपिसः । आपादस्य किम् ? हरिस्य ॥ यत्ते कृष्ण-
सुकुन्दादयः ॥

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

Here the **चकार** word 'चः' comes down from the sūtra "उङि साङः चः" (for which see sūtra 335). Now the **चकार** in an **आदेश** or a **प्रत्यय** but not final in a **पद**, becomes cerebral (i. e. च) if coming after vowels except च and चा or after कवर्ग or र। Of the several cerebrals (i. e. क, टवर्ग, च) च only comes for **चकार**, for both have similarity of उच्चारण प्रयत्न, i. e. both have विवृतत्व an आन्धकार-प्रयत्न and अघोषत्व a वाचप्रयत्न। Thus we get रामेचु with cerebral. Why do we say इषकीः in the sūtra? Witness रामस् where स coming after चकार does not become cerebral. Why do we say आदेशप्रत्यययोः in the sūtra? Witness सुपिः सुपिची (1st singular and dual of the base सुपिन् derived from सु + पिन् गतौ + क्तिप्) where स being धातुसकार not being of आदेश (of augment?) or of प्रत्यय (of affixes), does not become cerebral. Why again do we say 'अपदानस्' in the sūtra? Witness the example हरिस्त where स being at the end of the word (पद) हरि, does not become cerebral though after इकार here. The bases लृच्, मुञ्चन् etc. are also similarly declined as the base राम।

नित—। एकापि नही विषयभेदात् मिथते इति प्रत्ययविषये सा चवयवार्थिवा एव। तथा च उगी—'प्रत्ययावयवस्य यः सकारः' इति। सर्वेकेतत् मनोरमायां साधकम्॥ अट्टरभाषां सूत्रेणागतां मध्ये विवृतत्वं आन्धकारप्रयत्नतः, अघोषत्वं वाच-प्रयत्नतश्च सकारस्य तादृश्य एव चकारः स्यात्। आन्तरतन्मात्॥ एवं रामेचु इति सिद्धम्॥ सूत्रे इषकीः यद्वचनात् 'रामस्' इत्यत्र अकारात् परस्य सस्य न चकारः। सुष्टु पिसवति पेसतिवा इति सु + पिन् + क्तिप् = सुपिन्। अतः सकारः धातुगत एव न आदेशप्रत्ययस्य। अतः सुपिची इत्यादौ सकारस्य आदेशप्रत्ययस्यत्वाभावात् न मुञ्चन् चः। अतश्च सूत्रे "आदेशप्रत्यययोः" इति उक्तम्॥ एवम् 'अपदानस्' यद्वचनात्

‘इतिहास’ इत्येत सकारस्य प्रदानत्वात् न. प्रकारः एव ॥ इत्थं-सुज्ञादिशब्दानां पुंलि रागशब्दवत् कथं स्यात् ॥

२१३ । सर्वोदीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

टी—। सर्वोदीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्थापि इयं संज्ञा ; ‘इन्द्रेण’ (सूत्र २१४) इति (निषेधात्) शापकात् । तेन ‘परम-सर्वत्र’ इति तूह्य । ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकम्ब सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम संज्ञा is also of words ending in words of the उदीदि class. This is clearly suggested in the sutra “इन्द्रेण” (sutra २१४) where by denying सर्वनामसंज्ञा in इन्दात् सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of इन्द् compounds also take सर्वनाम संज्ञा—thus implying तदन्तविधि here. Hence in परमसर्वत्र we get अकच् by तदन्त-विधि । Similarly we get अकच् in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकच् being “अस्ययसर्वनायाम् अकच् प्राकट्येः” ।

[N. B.—Declension ■ उदीदि words is like राम, only differences will be enumerated here.]

नित—। ‘सर्वः’ सर्वे शब्दः, ‘आदिः’ प्रथमः, येषां तांनि सर्वोदीनि सर्वोदिशब्द—शब्दपाणि इत्यर्थः—तथा चावहति: ‘सर्वोदीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “सर्वं रूपं शब्दस्य अकच्संज्ञा” (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य सर्वं रूपमिव गृह्यते । तेन सर्वस्यैव सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यर्थं विस्तरेण ॥ “न बहुव्रीहौ” (सूत्र १२९) “इन्द्रेण” (सूत्र २१४) इत्यादी, सर्वनामसंज्ञानिविधात् ज्ञायते यत् इन्दात्तायाम् सर्वोदिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तीत्येव । एतेष्वपि तदन्तविधिः

प्राप्यते । तेन सम्यक्त्वात् सर्वनामो विधीयमानः तत् सर्वनामानस्यापि भवेत्, एवं 'परमसर्व' इति ऋत् स्मादेव । तथा "अव्ययसर्वनामानकम् प्राक्टेः" इति विधीयमानः क्वचित् सर्वादिशब्दानस्यापि भवेत् । अतश्चोक्तम् 'परमभवत्वात्' इति । एवं तद्विद्याद्विषयि तद्वत्विधिना सर्वनामानानां विधिरस्ति ॥ सर्वशब्दस्य शमयत् । किन्तु यत्र विशयो वर्धते तर्हि कश्चीकृत्य वृत्तयति—

२१४ । जशः शी । ७।१।२७॥

टी— । अदन्तात् सर्वनामनः परस्य जशः शी स्यात् । अनेकाक्षत्वात् सर्वादिकः ।

जश् (1st case plural) is replaced by शी after अव्ययस्य सर्वनाम words. As शी consists of more than one letter, so it is ordered in place of all the letters of जश् । Thus सर्व + जश् = सर्व + शी = सर्व + ई (अव्ययस्य इत्यात्) ।

मिति— । "अतो भिस् ऐस्" इत्यतः 'अतः' इत्यनुवर्ती. "सर्वनामः स्मै" (सूत्र २१४) इत्यतश्च 'सर्वनामः' इत्यनुवर्तनात् ततो आह— "अदन्तात् सर्वनामः परस्य" इत्यादि । 'शी' इत्यस्य अनेकाक्षत्वात् 'जश्' इत्यस्य सर्वस्यैवादेव स्यात् ॥

टी— । न च "अव्ययस्य अव्ययस्यः" (सूत्र ३३४) इत्यादाविव "मानुष्यवृत्तमनेकाक्षत्वम्" इति वाच्यम् । सर्वादित्वात् प्राक् इष्टसंज्ञाया एव अभिधात् । सर्वम् ॥

There is the maxim "मानुष्यवृत्तमनेकाक्षत्वम्" i. e., अनेकाक्षत्व (i. e. "many letteredness") is not to be counted along with the eliding letter (अनुवृत्तम्); then in शी there is no अनेकाक्षत्व the इत् letter न being excluded from counting. Thus there being no अनेकाक्षत्व in शी, how can there be सर्वादित्व here by the rule "अनेकाक्षमित्यस्य स" (१।१।२५)? just as, in the rule "अव्ययस्य—" (sutra 334),

अकार being इत् in इ, there is no अनेकात्त्व and so no सर्वादेश, but अन्वादेश only by the rule “अलोन्नास” (११।१२). To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लग्नकतद्धिते” (११।१८—sutra 195) does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकात्त्वम्”— (११।१२), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकत्वमनेकात्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व+इ=सर्वे by “आदेशुचः” ।

मिस—। ननु अत्र ‘यी’ इत्यस्य अक्षरस्थाने सर्वादेशविवक्षे “नानुबन्धकत्वम् अनेकात्त्वम्” इति परिभाषा परिपक्षिणी एव । “अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकात्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति “इति हि उच्यते । एवं ‘यी’ इत्यस्य “लग्नकतद्धिते” (११।१८) इति अकारस्य इत्संशङ्कत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकात्त्वम् नास्तीति । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्षचः छ—” (सूत्र ३१४) इत्यस्य ‘छ’ इत्यस्य अकारमित्यभादाय अनेकात्त्वम् न, ततः एकात्त्वात् “अलोन्नास” (११।१२) इति ‘छ’ इत्यस्य अन्वादेश एव । अत्रापि साहचर्ये एव व्यवस्था कर्तव्या न स्यात् इत्यद्योत्तरमाह—अष्टाध्यायीः सर्वादेशसूत्रम् (११।१२ इत्यस्य) पूर्वं “लग्नकतद्धिते” (११।१८) इति इत्विधायकं सूत्रं न परमेष । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततश्च इत् । एवं सर्वादेशकाले इत्संशङ्कत्वमसम्भवं “नानुबन्धकत्वमनेकात्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवर्तिनं स्यात् ॥ सर्व+अत्=सर्व+यी (सर्वादेशत्वात्) =सर्व+इ (अकारस्य इत्वात्)=सर्वे (“आदेशुचः” इत्यनेन) ॥ सर्वे यस्यस्य अनुबन्धकत्वमने “छेयः” इति अकारि प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ॥११।१४॥

टी—। अतः सर्वनाम्नः ‘छे’ इत्यस्य ‘स्मै’ स्यात् । सर्वस्मै ।

सै comes in place of ‘छे’ after अकारान्न सर्वनाम्न words.

नित—। सुगमा—॥ सर्वनाम इति पञ्चमी । अनुवृत्तिरस्य पूर्वसूत्रम् । सर्वनामात् पञ्चम्येवचने “अकस्मिन्नात्—” इति ‘आत्’ इति प्राप्ते—

२१५ । अस्मिन्नात् स्मात्स्मिन् । ॥१॥२५॥

आत् and स्मिन् respectively come for अस्मि and स्मि after अस्मात् and स्मत् bases. Thus सर्व + अस्मि = सर्व + आत् = सर्वस्मात् ।

नित—। पञ्चमीसप्तम्येवचने अथाक्रमेण ‘आत्’ ‘स्मिन्’ च भवतः ॥ सर्व—
आत् इत्यत्र “अस्मन्नापोहृद्” इति वृत्तिप्राप्ते आत्—

२१६ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । ॥१॥२६॥

दी । अवर्णान्तात् पस्त्व सर्वनाम्नः विहितस्य आसः सुट्प्रत्ययः स्यात् । एत्वन्त्ये । सर्वेवास् । सर्वस्मिन् । सेच रामस्य । सर्व विष्णो-
र्योऽन्यवन्ताः ॥

सुट् is the augment of आम् (i. e. 6th case plural) that is enjoined after a सर्वनाम word ending in चवर्च । Thus सर्व + आम् = सर्वस्वाम् = सर्वेवाम् । Here in सर्वेवाम्, एत्व comes by the rule “वृ-
चने भवेत्” (ante), and then we have एत्व here by the rule “आदेशप्रत्यययोः” (ante), स of सुट् being of an आदेश (augment) here. In seventh singular we get सर्व + अस्मि = सर्व + स्मिन् (see rule 215 above) = सर्वस्मिन् । Other forms of सर्व are like those of राम । Similarly other अहन्त सर्वनाम words like किम् etc, are declined like सर्व ।

नित—। “आत्स्मिन्नात्” (२१५) इत्यत्र, ‘आत्’ इति अनुवृत्तिः । तत्रच ‘अवर्णान्तात् सर्वनामः विहितस्य आसः सुट्प्रत्ययस्य’ इत्यर्थः, सम्प्रदाये ॥ ‘सर्वेवाम्’ इत्यत्र “वृचने भवेत्” इति वृत्तिश्च एत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति

मूर्तेषु चाम यत्नम् ॥ सर्व+ङि इति शिनादेशे सति सर्व+ङिन् ॥ चपुनः
सर्वनामधातूनां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विभक्तं त्रय उभय इतर इतम
अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । “पूर्वपरावरवशि
योत्तरापराधराणि व्यवस्थायां” (सूत्र २१८), “स्वम-
न्नातिधनाख्यायां” (सूत्र २१९), “अन्तरं नहिर्द्योगोपसंख्यानयोः”
(सूत्र २२०) । सप्त तत् पदं पदं पदं पदं पदं पदं द्वि युष्मद् चत्वार
भवतु किम् इति ॥ तत्र उभयान्वयो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ; अतएव
नित्यं द्विवचनान्तः ; तत्पदे पाठस्तु “उभयौ” इत्यकर्म्यः ; न च
कप्रत्ययेन इच्छासिद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन ‘उभयतः’ ‘उभयत्र’ इत्यादीविभ-
क्तयश्च प्राप्तव्याः ; तदुक्तम् (वार्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वार्तिक
२११)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयवृद्धस्य द्विवचनं नास्ति
इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (१ उभयवृद्धात्) अस्ति अयना-
देशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचाम—” (सूत्र २२६)
इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरत्वात् नित्यैव संज्ञा भवति,
उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययप्रद्वये तदन्तापञ्चाः’ (१ इति) । यद्यपि
“संज्ञाविधौ प्रत्ययप्रद्वये तदन्तप्रद्वयं नास्ति”, ‘सुपुतिष्ठन्तम्’ इति
ज्ञापकात् ; तथा गीहस्तदन्तप्रद्वयम् ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनभावात् ।
अन्यतरान्यतमशब्दौ चातुत्पन्नौ त्वभावात् द्विवद्विषये निर्धारो
वर्तते ; तत्र अन्यतमशब्दस्य गगो पाठाभावात् न संज्ञा । ‘त्व त्व’ इति
द्रावप्यदन्तौ अन्यपञ्चांशौ ; एकः उदात्तः अपाठोऽनुदात्तः इत्येके ;
‘एकस्तान्तः’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्धे । समः सर्वपञ्चांशः ; तुल्य पञ्चापन्तु
नेह गृह्यते, ‘वधासंख्यमनुवेगः समानाम्’ (सूत्र १२८), इति ज्ञापकात् ।
“अन्तरं नहिर्द्योग—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम् ; अन्तरीवाम्
पुरि ।

नित—। अजन्तसुविभक्त्युपकरणम् स्वरान्तात् विवृतिविधेः कर्तृ इति
 सूचितः खेयटोपपत्तः । “अजन्तौ” इति भावटापनः । आर्यः अजन्तान् इतर-
 शिन् भिद्यमान् अजन्तमजन्तव्याहृतिः । “पूर्वापरान्तर” इत्यादि चटाप्याद्योपपत्ति-
 मपि नयपरिच्छेदाभावे पश्यते । व्याख्यानं तु २२८—२० सूत्रादौ द्रष्टव्यम् ।
 ‘अजन्त’ इत्यनेन उपपत्त्यः अजन्तस्य स्यति ; अजन्तनिवारणार्थं भवतु इति सानुवन्धः
 पाठः । अजन्तः अजन्तः इति सिद्धार्थम् पाठकम् । “तस्यैव पाठः” इत्यादि ।
 उभयव्यत्यस्य सर्वादिगणे पाठः—“अजन्तस्य अजन्तस्य प्राक् २ः” इति—अजन्तस्य ;
 ‘अजन्तौ’ यथा स्यात् । ननु उभयव्यत्यात् सार्थिके अजन्तस्येति ‘अजन्तौ’ इति इटसिद्धिः
 स्यात्, इत्यादि आह—द्विवचनपरत्वाभावे तु उभयव्यत्यात् नित्यम् अजन्तः उज्ज-
 तया च सूत्रम् “अजन्तस्यो नित्यम्” (६१९३३) इति । एवं च अजन्तस्येति सति
 अजन्तस्य ‘अजन्तौ’ स्यात्, “अजन्तः अजन्तः” इत्यादौ अपाधि यथा । तत्रच
 कर्मव्यत्येन न इटसिद्धिः स्यात् । अतः अजन्तस्य सर्वादिगणे उभयव्यत्यस्य पाठः आर्यः ;
 तत्र च वाक्यमनोरमा “अजन्तस्येति ‘तस्यैव’ इति तद्व्यत्येन स्यति” इति
 आर्येण उभयव्यत्येन उभयव्यत्येन स्यति । तस्य च उभयव्यत्यौ इत्यस्यां व्याप-
 र्तिवचनपरत्वात् अजन्तस्येति न भवति । इटसिद्धिश्च ‘अजन्तौ’ इति स्यात् ।
 भाष्यकृतापि उक्तम् “अजन्तस्येति” । तस्यास्यार्थः—द्विवचने सति अजन्तस्येति
 न स्यात् । एतदभिप्रेत्य आह—“अजन्तः इति द्विवचनपरत्वाभावे” । तत्रादिति ।
 ‘तस्मात्’ उभयव्यत्यात् जसि सति “अजन्तस्येति” (सूत्र २२६) इत्यनेन सर्वनाम-
 संज्ञायाः विकल्पप्राप्तेः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेन च सर्वनामसंज्ञायाः
 नित्यत्वे सति समाधानमाह—“विकल्पनिरपेक्षत्वात् अजन्तस्येति नित्यं संज्ञा” ।
 “अजन्तस्येति” इति तु तस्यैव विधिः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यर्थे च
 तद्विरपेक्षः विधिः । अतश्च सर्वनामसंज्ञा अनिरपेक्षा सती अजन्तस्येति । अस्या-
 पेक्षत्वादपि अजन्तस्य । ततः “अजन्तस्येति अजन्तस्येति” इति आर्येण
 “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेनैव अजन्तस्येति सर्वनामसंज्ञा नित्यं आह ।
 तत्रच उभये इत्येव उपसिद्धिः । “अजन्तस्येति सार्थिके तस्यैव अजन्तस्येति”

इति उगो जचमुहम् ? इत्याह—“अयमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्-
प्रत्ययासौ गृह्यते । अयमचरस्य तु “उभादुदासी नित्यम्” इति अयच् विहितः ।
तत् तयमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रे च अस्ति विकल्पा सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता ? इत्याह—
“संख्याया अययत् तयप्” इति उक्त्वा “उभादुदासी नित्यम्” इति अयच् सक्तः ।
स च अयच् स्वात्मिकत्वेन तयप् एव (इति अयचो स्वानिवृत्तमानिवयव तयप् तुल्यतया
अयजन्तजनयश्च; अपि तयप् प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन गृह्यते) । अतः अयस्य
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे च विकल्पा प्राप्ताः । एवं सर्वनामसंज्ञायाः विकल्पा सति
नित्यत्वम् समाहितम् “विमलि निरपेक्षत्वात् ‘इत्याद्येन ॥’ सर्वमनात् सुजनम् ॥
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरस्यस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अन्तरायां
पुरि च तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वोद्दिष्टानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
केवाचित् निश्चयं समर्थयितुम् उपनयसति वृत्तम्—

२१८ । पूर्वपरावरक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायांमसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

श्री— । एतेषां व्यवस्थायां अक्षरंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्
सर्वत्र या प्राप्ता सा अस्ति वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनिवर्तो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणाः गायकाः—कुपला
इत्यर्थः । अक्षरंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
to their inclusion in the सर्वोद्दिष्ट in the sense of some ‘limitation’
and not signifying designation ; but this सर्वनामसंज्ञा of these
seven words is optional in the case of जच् i. e., first plural).
Thus we get पूर्व when treated as सर्वनाम in जच्, and पूर्वाः when
not treated as सर्वनाम in जच् (see ante under सर्व and राभाः) ।
‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word "पूर्व etc." Why do we say 'व्यवस्थायाम्' ? Witness the example दक्षिणः गावक्षाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुशल does not denote limitation, so - can not take सर्वनामता in जन् । Why again do we say "असंशयायाम्" ? Witness उत्तराः कुरवः (meaning उत्तरकुश race—) where उत्तर signifying a संशय is not a सर्वनाम in जन् ।

नित— । "विभाषाजति" (१११३२) इति सर्वमनुवर्तते । "सर्वादीनि सर्वनामानि" (१११३३) इत्यस्यात् 'सर्वनामानि' इति च वर्तते ; तथा च इति—
 "एतेषां पूर्वादिष्वयद्वयानाम् 'व्यवस्थायाम्' दिव्यवचनार्थे" इति कसितम् 'असंशयायाम्' सर्वनामसंज्ञा—अस्ति वा स्यात् ॥ स्वाभिधेयापेक्षेति । 'सस्य' पूर्वादिष्वयद्वयस्य 'अभिधेयं' वच्यं तेन 'अपेक्षः' अपेक्ष्यमाणः 'अवधेर्नियमः' व्यवस्थाप्येन दिव्य-
 पितः । तस्य नियमेन अवधिष्यापेक्षे सर्वनामता द्योतते । एवं व्यवस्थायाम् दिशि सर्वनामायाम् इति च कसितम् ॥ स्वाभिधेयापेक्षोपधिनियमो व्यवस्था इति पाठेऽस्ति—सस्य पूर्वादिष्वयद्वयस्य अभिधेयमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः इति च । पूर्वा-
 दिष्वयद्वयस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणत्वेन अवधेर्नियमः इत्यर्थः ॥ 'दक्षिणा गावक्षाः' इत्यत्र दक्षिणयद्वयस्य कुशलार्थत्वे व्यवस्थाप्येत्वाम् न सर्वनामता । एवं 'उत्तराः कुरवः' इत्यत्र च उत्तरयद्वयस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामता । कथं "दिशः समग्रीभय दक्षिणस्याः" ? सूत्रे 'असंशयायाम्' इत्यत्रुत्वात् । आधुनिकसङ्केतः अत्र संज्ञात्वेन स्फुरति । दिक्षु तु चिरमनः सङ्केतः । अतो न प्रतिषेधः । उत्तराः कुरवः इत्याधुनिकः सङ्केतः, तेन संज्ञात्वात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमञ्जातिधनाख्यायाम् । १११३५ ॥

टी— । शास्तिधनाभ्यवाचिनः स्वमञ्जस्मया प्राप्ता संज्ञा सा अस्ति वा स्यात् । इमे—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आरम्भानः इति वा । शास्तिधनवाचिनस्तु स्वाः ; शास्तिपोऽर्थो वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वोद्दिष्ट ; and it is optionally so (i. e., सर्वनाम) in जस् (i. e., first case plural). Thus स्व and स्वाः meaning "own" or "self". But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वाः only.

नित—। "विभाषा जसि" इति "सर्वनामानि" इति च अगुह्यम् इति पूर्वधूमद्वयम् । स्वस्वस्य अर्थाय जसरे यथा—"स्वोक्तौ चात्मनि, स्वतिव्यक्तीये स्वोद्दिष्ट्यान् धने" । तत्र ज्ञाति इति चार्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वस्वस्य सर्वनामता नास्तीति इति फलितार्थः । अथवा अस्य सर्वनामता स्यादेव । तत्र जसि विवक्षिता इति । सुवे चास्वावचनम् किम् ? "स्वमज्ञातिवने" इत्युक्ते ज्ञातिधनयोरपि चात्मीयत्वं गुरुकृतं प्रवृत्ता सर्वनामता प्रकथ्यते, तत्तु नेष्यते । चास्वावचनेन चात्मीयस्यापि ज्ञाति-त्वेन वनत्वेन वा विचिन्त्या सर्वनामता न भवति ।

२५० । अन्तरं वह्निर्योगोपसंन्यसनयोः । १।१।३६ ॥

टी—। बाह्ये परिधानीये कार्ये अन्तरशब्दस्य वा शास्त्रा संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृहाः ; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शास्त्राः ; परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting 'बाह्य' (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c. Thus अन्तरा or अन्तरे गृहाः—बाह्याः गृहाः ।

नित—। वह्निः अनाहतस्थानम् । तेन योगः संन्यसः यस्यां स वह्निर्योगः कार्ये इत्यर्थः । उपसंन्यस्यते परितोष्यते इति उपसंन्यसनम् वसन्तिवर्त्यः । वह्निर्योगः उपसंन्यस्यते । चरः । । हयोः । ऐतदर्थयोः विवक्षितयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितार्थः ।

२२१ । पूर्वादिभ्यो नवम्भ्यो वा । ७।१।२६ ॥

दी— । भृग्यो नवम्भ्यो कसिङ्गयोः स्मात्स्मिन्नी वा स्तः । पूर्वस्मात्—
पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ भृग्वङ्गः
संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

चात् and स्मिन् are optionally ordered in place of कसि and स्मि
respectively of the seven words पूर्व etc. (see sūtra 218), of
स्त and of स्तस् (see sūtras 219—20), altogether of these nine
words. Thus the words पर अपर are similarly declined. The
rest विभक्तis are as in the case of सर्व । The word एक is always
singular while it is a numeral meaning 'one' ।

नित— । “कसिङ्गोः स्मात्स्मिनी” (७।१।२५) इति प्रमातुवर्तते । तदा
च इति—“एभ्यो नवम्भ्यो कसिङ्गोः स्मात् स्मिनी वा स्तः” ॥ अस्मात् सुभम् । एक-
वचस्य संख्यापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । भव्यार्धद्विवचने भवतः एव । तदा—
एकवदन्ति, केचिदन्ति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुव्रीहौ । १।१।२७ ॥

दी— । बहुव्रीहौ विकीर्षिते सर्वभासतश्चा न स्थात् । त्वकं पिता
यस्य सः त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः भत्कपितृकः । इह
समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निविज्यते । अन्यथा
लौकिकविग्रहवाक्ये इह तत्राप्यकम् प्रवर्तते ; स च समासेपि भूयेत ।
'अतिक्रान्तो भवन्तम्, अतिभवकान् इतिवत् ॥ भाष्यकारस्तु 'त्वत्कपितृकः'
'भत्कपितृकः' इति रूपे इन्द्रापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रमातृभ्यो ।
संश्लेषात् सूत्रीनाम् प्रामाण्यम् ॥

Words like सर्व etc. of the सर्वादि list, do not become सर्वनाम
when we have a mind to make a बहुव्रीहि of सर्वनाम words. Thus

सर्वनामता of सर्वदि words is prohibited in the अक्षौकिकविग्रहाक्ष only of a बहुव्रीहि समास as—युञ्जद् स् पितृन्; अञ्जद् स् पितृन् ।

This अक्षौकिकविग्रहाक्ष is not generally eligible for use. But still सर्वनामसंज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि is barred only in this अक्षौकिकविग्रहाक्ष, and not in श्लोकिकविग्रहाक्ष as लक्ष् पितृ यस् सः लक्ष्पितृकः । In लक्ष् पितृ यस् we have अक्ष् in लक्ष् by the rule “अन्यस्य सर्वनामानकच् प्राक् ङेः”, but in the final बहुव्रीहि we have लक्ष्पितृक; with क after युञ्जद् (लत् and मत् being ordered in place of युञ्जद् and अञ्जद् by the rule “प्रत्ययीत्तरपदयोश्च”), for this sūtra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अक्ष् can not come in. Similarly interpret the instance लक्ष्पितृकः here. That the prohibition here in this sūtra is in अक्षौकिकविग्रहाक्ष, i. e., when the process of बहुव्रीहि is being made, i. e., when even there is no समास—making, is known thus. For otherwise अक्ष् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is heard in the श्लोकिकविग्रहाक्ष in the words लक्ष् and अक्ष् in the above instances. In अक्ष् पितृ यस् etc, अक्ष् is heard in श्लोकिकविग्रहाक्ष, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क” only. This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i. e., in अक्षौकिकविग्रहाक्ष. Neither can it be said that prohibition in अक्षौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह; for the maxim is—that अक्ष् in the अक्षौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रान्ते सवकलम्, अभिभवकान्—” where अक्ष् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in लक्ष्पितृकः अक्ष्पितृकः with अक्ष् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sutra “न बहुव्रीहौ” । ■ the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sages connected with पाणिनि-
ज्जाकरण e. g. सूत्रकार, वार्त्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time e. g., वार्त्तिककार is more respected than सूत्रकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sages. So follow भाष्यकार here and reject the sutra “न बहुव्रीहौ” । For reasons of भाष्यकार here we look forward—

मित— । सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमात् बहुव्रीहिरपि सर्वनामस्य संज्ञा स्यात् इति तत्प्रतिषेधः आरभ्यते—बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । यतः ‘लृत्कपिटक मत्कपिटक’ इत्यत्र बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञानिवेधात् तदाश्रितः अकचपि न स्यात् । “विनावा विष्णु समासे बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘बहुव्रीहौ’ इति सर्वनामेषु पुनर्बहुव्रीहिरप्युक्त्यात्, प्रक्रियावाक्ये एव निषेधो यथा स्यात् इति ज्ञायते । इति सर्वमत एव स्थाप्यते ॥ “लृत्कपिटकः, मत्कपिटकः” इत्यादि बहुव्रीहिरिति । तद्विधित्वात् विग्रहवाक्यम्—लौकिकम्, अलौकिकम् । लौकिकं च प्रयोक्तार्यम् यथा—“लोकं पिता यस्य” “अहम् पिता यस्य” इति । अलौकिकं पुनः प्रयोक्तार्यम्, यथा—युष्मद् च् पिदस्, अकच च् पिदस् । युष्मद्-अकचोः सर्वनामत्वप्रसङ्गेन विग्रहवाक्ये युतः अकच् समासेपि नृपेत । ततश्च विग्रहे अकच् (“लोकं पिता यस्य” इत्यत्र यथा) समासेपि स्यात् । इति तदेव अकचं समासे कारयितुम् द्रव्यम् आह—“न बहुव्रीहौ” ; सर्वनामसंज्ञानिवेधात् अकचं न भवेत् । यत एव “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनुवर्तते । ततश्च अर्थः सम्भवति—बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युः । अलौकिकविग्रहवाक्ये एव सर्वनामत्वं निषेधयितुमाह—“बहुव्रीहौ चिकीर्षिते” इति । अत्र विग्रहसत्त्वानुवाचादेव भवमर्थो व्यस्यते । बहुव्रीहिरप्रक्रियादशायाम् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामतानिवेमात् लौकिकविग्रहवाक्ये लक्षम् अहम्

इत्यस्य चकच् भक्ति, किन्तु निषेधादिव समासि चकच् न स्यात्, किन्तु “क” प्रत्यये एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोपरपदयोश्च” इति सूत्रेण युक्तम्—अकच्-इति स्वरान् लभ्यते इति स्वरान् एवम् कप्रत्ययेन लङ्कृपिटकः भङ्कृपिटकः इति स्यात् ॥ इह तु प्रक्रियाकाक्षे एव सर्वनामानिदिधः, तर्हि चर्ययति “इह समासत् प्रायेव प्रक्रियाकाक्षे सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येऽपि सर्वनामता निषेधयति ‘त्वकम्’ ‘अहकम्’ इत्यादिप्रयोगेन सङ्गच्छते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासि “लङ्कृपिटकः” इत्यादी चकच् न युज्यते । यदि निषेधः न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेऽपि लौकिकवाक्ये इव समासिपि चकच् युज्येत । “अतिक्रान्ति भवकाम् अभिभवकाम्” इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये सुतः चकच्, तत्पुत्रश्च सर्वनामानिदिधाभावात्, समासिपि युज्यते ॥ भाष्यकारस्तु लङ्कृपिटकः भङ्कृपिटकः इत्यादि चकच् इहापि स्यात् “न द्रुमीर्ही” इति सर्वं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिकप्रयोगदर्शो, अपि तस्य वचनम् प्रमाणात्तरम् किम् ? इत्यत्र चाह—“अधीश्वरम् सुमीशम् प्रमाणात्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्तिककाराभ्यां उत्तरजातं सप्तचिह्नम् प्रामाण्यम्, इति । तत्र कारश्चमपि उपपन्नस्ति—

दी—। “संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु न सर्वोदयः” । महारसंहरकरश्चेन, तदनुगुणानभवेव यथो स निवेशात् । अतः स ‘ज्ञाकार्थ्यम्’ अन्तर्गोकार्थ्यं च तेषां न भवति । सर्वोनाम् करिष्यत् तस्मै सर्वोयं देहि । अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वं तस्मै अतिप्रवीरं देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word as it (i.e., for final vowel) etc, and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

गणकाद्यैः अर्थाभाव इत्यादि, or चत्तर्गणकाद्यैः as चत्तर्ग of इत्यादि words &c. Thus we get सर्वत्र in सर्वत्र दिदि when it is a name of some one ; and also we have चतिसर्वात्र when सर्वत्र qualifies something else and is उपसर्जनोद्भूत (subordinate). Similarly for this very reason we get अधिकतरम् कृतम् without चत्तर्ग in अधिकतर, and चतितम् without तदागतम् &c here, for here कृतम् and तदा are उपसर्जनोद्भूत ।

[N. B.—For this reason, सर्वनाम words being उपसर्जनोद्भूत in “न बहुव्रीहौ समास”, further सर्वनामनिषेध by the rule “न बहुव्रीहौ” becomes superfluous according to भाष्यकार ।]

नित—। “सर्वेषां नामानि इति, सर्वनामानि” इति द्वि-चु-भादिभ्यः एकाकारसंज्ञा परिवर्त्य चत्तर्गणकाद्यैः संज्ञाकारणात् “सर्वेषां नामोद्भूतानि चत्तर्गानि” सर्वनामसंज्ञानि स्युः इति ख्यति । सर्वोदिगणविध्याः शब्दा अपि तादृश्याः एव । ते हि सर्वत्र एव प्रयोज्यमन्वये । अतः आह—“संज्ञोपसर्जनोद्भूताः सर्वोद्भवः सर्वनामानि न स्युः” इति । अतएव बहुव्रीहौ सर्वोद्भवः सर्वनामसंज्ञा सत्त्वं नास्ति । ततः “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रे च तन्निषेधः व्यर्थः स्यात् । एवं सूत्रे भाष्यकारः एतत् सर्वं प्रत्याख्यातवान् आहारे । अत एव च ‘सर्वत्र दिदि’ इत्यत्र सर्वत्रशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामतासि । ततः ॥ गणकाद्यैः भवति । एवं चतिसर्वात्र इत्यत्र सर्वत्रशब्दस्य उपसर्जनोद्भूतत्वे न सर्वनामता ॥ ‘अधिकतरं कृतम्’ इत्यत्र कृतशब्दस्य उपसर्जनोद्भूतत्वात् “चत्तर्ग कृतशब्दः” इति चत्तर्गणकाद्यैः न स्यात् । एवं चतितम् इत्यत्र तदाशब्दस्य उपसर्जनोद्भूतत्वात् सर्वनामताभावे “तदादीनामः” “तदोः सः सौ प्रत्यययोः” इत्यादयः चत्तर्गणकाद्यैः नात्र प्रवर्तन्ते इत्याद्यां तावत् ॥ सर्वनामशब्दानां उपसर्जनोद्भूतं सर्वेषाम् नामविषये अप्रत्यक्षा अज्ञातव्युद्भूतविज्ञातया एव सर्वनामशब्दानां बहुव्रीहौ सर्वनामता न स्यात् । अतोपि “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । किंचित् “न बहुव्रीहौ” इति विषये एव अज्ञातव्युद्भूत-परिभाषायाः अज्ञातं विज्ञातव्युद्भूत इत्यादिनाम्ना च अज्ञात-परिभाषायाः प्रत्ययेः सर्वत्रनिर्दिष्टं भूतमित्याह ।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

टी—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । नासपूर्वाय । तृतीया समासस्य-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया सप्तम्यर्थे
Samaśa. Thus we get नासपूर्वाय and not नासपूर्वके, as in the
case of सर्वनाम words, for नासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In
this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासे
बहुव्रीहि” (१।१।२८), still farther repetition of the word समास in
the rule suggests that this prohibition will go even in case of
words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of नासेन
पूर्वाय—where नासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not
take के in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम
words.

नित—। “न बहुव्रीहि” इति पूर्वस्यात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादौनि
सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता
न भवेत्” । इह तु “विभाषा दिक् समासे बहुव्रीहि” (१।१।२८) इत्यतः
‘समासे’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा
स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः नासेनपूर्वाय, न तु नासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमीपार्थे—”
इति तृतीयासमासविधायकं सूत्रं समासे वक्ष्यते, तस्यैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कस्यापि
तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । त्वद्धे च । १।१।३१ ॥

टी—। त्वद्धे क्का संज्ञा न । वयाश्चमेतराणाम् । समुदायस्याय-
निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचव सदनसविभिना छद्मप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो-
क्तिरित्युक्त्याः सदिति व्याख्यातत्वात् ॥

सर्वनामसा is also barred in the case of वृत्तसमासः । Thus we get वर्णाश्रमेतराणाम् and not वर्णाश्रमेतरेषाम् as in the case of समाधि words. Here वर्णाश्रमेतर is a case of वृत्तसमास (e. g. वर्णाश्रम आश्रमाद्य इतरे च) and this sūtra applies. The prohibition here is of the whole वृत्त compound and not of their independent components ; though the निषेध is of the whole compound still we do not by तदन्तविधि get सुट् here in the component इतर by the rule "आमि सर्वनामः सुट्" ; for there the explanation is—सुट् will come of आमि if it is attached to सर्वनाम words. Here thus the whole वृत्त compound being prohibited as a सर्वनाम, सुट् can not come to आमि (after इतर), for this आमि is not of सर्वनाम word here. Thus तदन्तविधि also can not give सुट् in वर्णाश्रमेतराणाम् ।

नित— । वर्णाश्रम आश्रमाद्य इतरे च इति वर्णाश्रमेतरे । तेषाम् इति वर्णाश्रमेतरेषाम् । आमि सर्वनामत्वाभावात् "आमि सर्वनामः सुट्" इति सुट् न स्यात् ॥ "इति च" इति निषेधः संसुदायस्त्व, न तु अवयवानाम्, तस्य अवयवे 'इतरे' इति च सर्वनामता चक्षेय किम् ? ननु अत्र अवयवे निषेधाभावात् वृत्तसमासे 'इतर' शब्दस्य सर्वनामत्वमादाय तदन्तविधिना वहीवद्वचने आमः सुट् शब्दं न स्यात् ॥ इत्युवाच— "आमि सर्वनामः" इति श्रुते 'वर्णाश्रमात् परस्मै सर्वनामो विहितस्त आमः' इति व्याख्यानात्, अत्र च संसुदाये निषेधात्, 'आमः' सर्वनामपरत्वाभावात् सुट् न स्यादेव ॥ अनेन निष्कर्षे प्रतिषेधे प्राप्तो नति विभाषा चारम्यते—

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२ ॥

श्री— । जसाम्भारं यतः कार्यं श्रीभाषाकम् तत्र कर्ताव्ये वृत्ते सत्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । 'श्रीभाषं प्रत्येव विभाषा' इत्युक्तम् असौ नास्ति ; किन्तु क-प्रत्यय एव—वर्णाश्रमेतरकाः ।

The above prohibition in case of इन्समास will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्षाग्रसेतराः and वर्षाग्रसेतरे । “This optionality here is in connection with जी which is the कार्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्षाग्रसेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य and the base वर्षाग्रसेतर, this optional सर्वनामस्य can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the इन् base वर्षाग्रसेतर and we thus get वर्षाग्रसेतरकाः ।

नित—। सर्वनामासुवर्तनमिति, पूर्वसूत्रात् इति इत्यपि । ‘जसि’ इति सवम्भाव्यथात् जस्कार्यविषये इत्यर्थो जस्यति । केचित्तु चतेदं व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यभिहितो निर्देशः । जसः इ=जसि । कार्यः सप्तमा ज्ञत् । इत्यदो इवर्णपरः सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादिभि शीभावे कर्तव्य इति प्रकृतितम्” इति सूत्रे मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ‘जस् आधानो’ आधायो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-आधिकं कार्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा’ इति चकीकृतम्, न तु ‘जसिपरे इन्समासे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्यात् । एवं जसः कार्यं प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकच्चा व्यवधानात् एव विकल्पो न स्यात् । ततश्च “इ’ इ’ न” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रितः अकजेव न प्रवर्तते । अतः चाह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव” ॥

१२६ । प्रथमचरमतयात्पार्थक्यतिपथनेमाश्च । १।१।३३ ॥

शी—। पूते जसः कार्यं प्रति वृत्तसंज्ञा वा क्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषे रामवत् । सय प्रत्ययः—सप्तमोत्तमस्य सप्तमाः । द्वितये—द्वितीयः । शेषे रामवत् । त्रये—त्रेताः । शेषे सर्ववत् ॥

The base प्रथम, चरण, तथागत bases, चान्, चर्च, कनिष्ठ and मेम optionally become सर्वज्ञ in connection with अवकाश (orders in place of सर्वज्ञ, i. e., in श्री). By तब, words ending in the affix सर्वज्ञ are included here.

नित—। “विभाषा अस्ति” इति जनेते । ततश्च व्याख्यानम्—‘जसः कार्यं प्रति उत्तमं वा स्याः’ । ‘स्य’ इति तत्पुत्रव्याख्याः शब्दा गृह्यते । सिद्धान्ति “प्रथमं चरस्य चरस्य चरस्य कतिपयं नेमः” इत्येतानि प्रातिपदिकानि । तत्र ‘नेमः’ इति सर्वोद्दिष्टं पठ्यते तस्य मित्ये जाते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते विभाषा अर्थः । तत्पुत्रव्याख्यायाः उभयशब्दस्य कश्चि माहात् नित्या सर्वज्ञानसंज्ञा इह अस्माकं प्रति विकल्प्यते इति ‘सर्व’मेतत् इति कारिणं सुष्ठु उक्तम् ।

श्री—। “निनाषाप्रकरयो तौयत्थं किंत्तु उपसंख्यानम्” (वात्तिक)।
 द्वितीयस्यै—द्वितीयाय। एवं तृतीयः। अथेवमु शब्दभास्नेह—पुनराती-
 याय ॥ निर्णयः।

In the matter of optionality of सर्वनामसंज्ञा, वीधान् words become optionally so when case-affixes having 'ङ' as इत्, follow. I. e., in डे, ङङि, ङम् and ङि. By तीय, the significant affix तीय is taken as in the case of द्वितीय-भूतीय, and not any तीय; so we get पट्टमातीवाच without optionality of सर्वनामसंज्ञा. Then there is the base निर्वच (e. g. विर्वच नपा अन्न इति निर्वचः) which is declined as निर्वच in 1st case singular. But for its peculiarity of declension we look forward—

नित—। 'विभाषा प्रकरणे' विभाषा अस्ति इति विषये तौवान्तर द्वितीय—
तृतीयमध्यस्य 'किन्तु' कश्चिद् ब्रवीत्येषु "कि—कश्चि—कश्च—कि" इत्येषु अणु-
सन्नामनचनम् विवक्षितम् । अथैवदिति—“अथैवदप्यस्य नामयञञ्च अथैव”
इति अस्मिन्मते अतः अथैवान् अथैव द्वितीय-तृतीय अर्थः ।

‘जातीयरि’ तु समुदायो एव धर्यवान् । न तु एकदेशः शीघ्रः । अतः ‘जातीयरो’ शीघ्रं नैवात्र गृह्यते । तेन जातीयरूपमयानस्य ‘पटुजातीय’ शब्दस्य किञ्चु सर्वनाम्ना आस्ताव ॥ निर्गीता जरा चर इति निर्जरः । निष्क्रान्तः जरावाः इति “निरादिभ्यः क्ताच्चाद्यर्थे पञ्चम्याः” इति समासे “नोष्ठिवीरूपसर्जनस्य” इति ब्रह्मे इति अपि निर्जरः आत् । तस्य विनेमं धर्मयितुमाह—

२२७ । जराया जरास्तन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गाधिकारे तस्य तद्धन्तस्य च” । “अनेकालत्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् जराशब्दस्य (१ अपि) ‘जरस्’ । निर्जरश्चौ । निर्जरसः । इनादीन् जाभिस्त्वा परत्वात् जरस् । निर्जरसाः । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे इलादौ च रामवत् । कृत्ति-कृतास्तु—“पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया धातु-त्यत्यमासिस्थ जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसाश्’ इति रूपे, न तु ‘निर्जरसा’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युच्यम् । तथा निति निर्जरसेः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरत्र चक्ष्येक्यवने ‘निर्जरस्य’ इत्येव रूपम् स्वीकृतम् । इत्यर्थे भाष्यविस्तरम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a निष्क्रियस्य beginning with a vowel follows. The maxim is “whatever is enjoined in the matter of पट् and चङ्, is also to be understood of *that*, as also of whatever ends with *that*.” Thus जरस् is also ordered in place of निर्जरस् । Now if the question arises that जरस् is to come in place of the whole of निर्जरस् being of many letters, then the maxim ‘the order is to be of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेशे दूढे to

to चनेवात्स्व” । Thus जरस् comes in place of जर only of निजैरः ; and जर here is again to be taken as the same as जरा, for an Original one having some of its part deranged is also taken as the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar for जरस् also coming in place of जर in निजैरः । Thus we get निजैरसौ निजैरसः &c., with जरस् coming in place of जर in निजैरः । We are however to remember that जरस्—चादेश being पर in the order of षष्ठाध्यायी, comes in supercession of इन-व-आत्-स्व and रुट् चादेश in विभक्ति affixes, so इन &c., can not come after जरस्-चादेश । Thus निजैरसा (in 3rd. singular) and similarly निजैरसौ and निजैरसः in 4th and 5th singular. In क्तादि विभक्ति, the base निजैर is declined like राज । Vṛttikara (in his Kāṣikā Vṛtti) says that “some sanction the forms निजैरसिन् (in 2nd singular) निजैरसात् (in 3rd singular) and not निजैरसा and निजैरसः by पूर्वविप्रतिषेध i. e. the prior one (इनदिक् &c here) coming in place of latter one (i. e. जरस् चादेश here) ; neither सन्निपात-परिभाषा will here stand in the way (i. e. इन &c coming in place of च of जर can not destroy it by allowing जरस् to come here), for it is (they say) अनिवार्य (not obligatory) in this case.” According to this view, निजैरसैः in also correct in 3rd plural, Similarly these accept the forms निजैरसा in 6th singular. But all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says under this very rule that “चनिजैरिष्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।

नित— । “अहन चा विभक्तौ” (अ२।५४) इत्ययः “विभक्तौ” इत्यनुवर्तते ।
 “अतः” (अ२।१००) इति पूर्वद्वयान् “अचि” इति वक्षते । स च

विभक्तौ अनितः उन् “अविविभक्तौ” इति वक्ष्यति । अतः आह—जराशब्दस्य
 जरच् इति आदेशोक्तो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जराशब्दस्य विधीय-
 मानो जरसादेशो कार्ये निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारी अङ्गाधिकारी
 च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोधम्” इति जनया परिभाषया जरशब्दस्य
 तदन्तस्य च अर्थमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यपि
 जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जराश्च’ इत्यादेशः अनेकात् च, तत्कार्यं सर्वस्य ‘निर्जर’
 इत्यस्य आदेशः चयं न स्यात्; इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकात्त्वात् सर्वोद्देशे प्राप्ते
 निर्दिष्टमानस्यादेशो भवति” इति जराशब्दस्यैव जरच् आदेशं न तु सर्वस्य निर्जर-
 शब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जराशब्दस्यरूपाभावात् कथं पुनः इह
 जरसादेशः स्यात् ? ततः आह—“एकदेशविकृतस्य अनन्वयत्वात्” इत्यादि ।
 “किन्नेपि पुच्छे वा वा एव भवति न भद्रेभः” इति न्यायेन ‘जर’ इत्यस्य आकार-
 हीनत्वेपि जराशब्दरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसी,
 निर्जरसः इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ऊचि इत्यत्र जरसादेशे सति
 “टाङ्गिङ्साम्” इतिवृत्तेषु इनादयः सुः वा. न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—
 “इनादीन माधित्वा परत्वात् जरच् एव स्यात्” ; इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधेपरं
 कार्यम्” इति अनेनैव जरच् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः
 इत्यादिकं स्यात् । पक्षे जरसादेशाभावे, तथा अजादौ विभक्तौ च रामयत् ॥ उचि-
 कारस्य “निर्जरसिन, निजरसात्” इत्यादि इष्टापत्तिं कथयति केषाञ्चित्काले ।
 निर्जर आ निर्जर ऊचि इति स्थिते निर्जरच्, आ, निर्जरसः ऊचि इति जरसादेशे
 एवं आते “टाङ्गिङ्साम्—” इत्यस्य अत्र प्रवृत्तिरप्यनुमानोक्ते । ननु अत्र जरच्
 आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्छेत्, इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे
 पूर्वं अपि कश्चित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः सुः । ततः
 एते अत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्तयन्ति । निर्ज-
 रशब्दे ‘जर’ इत्यशब्दस्यमाश्रित्य प्रवर्तयताः इनादयः, अविभक्तौ ‘जर’ इत्यस्य विधिसास्य
 इति एवमेव न प्रवर्तते । ततः निर्जर इव=निर्ज इव=निर्जरसिन । एकं

निर्गन्तव्यत्वात् इत्यपि स्यात् । एषां भवेत्—निर्गन्तव्यत्वात् निर्गन्तव्यः इति तु न स्यात् । एषम्
एषां भवेत् निर्गन्तव्यैः निर्गन्तव्य इत्यादि अपि स्यात् । किन्तु सर्वमन्तत्वात् भाष्यविरोधात्
उपेक्षम् । किञ्च गौणदीर्घत्वाच्च—“अतिवर्तित्वेन भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।
इति निरुद्धम् ।

२२८ । पठन्-वन्तोमास् हृन्निशसन् दूषन् दोषन् यकन् शकन्
उदन्नास्तन्वत्प्रभृतिषु । ६।१।६३ ॥

टी— । पाठ् वन्तौ नास्तिका मास कुदप्य निशा अस्तुञ्च पृष दोष सङ्कृत्
शङ्कृत् उदक आस्थ पृषा पदादयः [यथाक्रमं पठ् दत् नस् मास् इम् निश् अचम्
यूषन् दीषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्यादयः] आदेशाः स्युः शसादौ वा ।
यत्तु “आसनशब्दस्य आसन्-आदेशः” इति काशिकायाम् उक्तम् तत्
ग्रामादिकम् ॥ पाठ्—पादौ—पादाः । पादम्—पादौ—पादान्, पदः ।
पदा—पादेन इत्यादि ।

निज— । सुगमा ॥ दन्तन्वत् इत्यत्र चनेन ‘दन्’ आदेशे सति दन्तन्वत् इति
स्त्विते पञ्च “भस्मां ज्योतिर्” इति सूत्रेण मदान्ते विधीयमानं जगन्मासङ्गं पदसंज्ञा-
निर्वाचकं सूत्रं व्यचक्षिमाह—

२२९ । सुडनपुंसकस्य । १।१।६४ ॥

टी— । सुट् इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चम्यचनानि सर्वनामउपानि-
संज्ञानि स्युः अस्तीक्य ।

Here in this sūtra सुट् is a प्रत्याहार with सु (of 1st case sing-
ular) & ending with ट् of चौट् (i. e., 2nd case dual). Thus
altogether first five विभक्तिप्रत्यय are got. These five are called
सर्वनामसूत्रम्, if these are not of neuter gender.

मिति— । स्वादिपञ्चम्यचनानि—सु औ जस् चम चौट् इति पञ्च चम
सङ्गमे । ‘सु’ इत्यारम्भः ‘चौटः’ ट्कारेण प्रत्याहारकारणात्, इती ‘सुट्’ इति

मन्वाहारः, इति व्याख्यासत्वात् ॥ "सुटस्वीपुसवी" इतिवक्तव्यं शुभनिर्देशो
त्रापद्यति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्प्रत्ययस्यैव इति कैयटः । पशुपक्षमिति जयादिव्यो
दीक्षितवः । नञ्+सुट् न विधिर्नापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १४/१७ ॥

टी— । कम्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-
स्यं स्यात् ।

When affixes सु etc (those that are entitled as सर्वनामस्थान
being excepted) ending with the affix कम् (said towards the end
of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these
is called पद । Thus ॥ दत्तुन्चस् (2nd plural), चस् being outside
सर्वनामस्थान, दत्तु is a पद and चस् is to follow, now we look

• forward—

निर्त । सूत्रे 'असर्वनामस्थाने' इति एववचनभावेन । पञ्चमाध्यायान्ते कम्-
या प्रत्ययाः सङ्गान्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदस्यं
भवति इति सूत्रार्थः । सुपौलि वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमपिप्रपरियङ्गाद्यम् ; चत
काह कम्प्रत्ययावधिषु ॥ यतश्च दत्तु+चस् इत्यत्र चस्वो असर्वनामस्थानात्वाभावात्
'दत्तु' इत्यस्य चनेन सूत्रेण पदस्यं इति प्रतिप्रसवमुपपन्नमस्ति—

२३१ । यच्चि मम् । १४/१८ ॥

टी । वकारादिषु अजादिषु च कम्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनाम-
स्थानेषु परतः पूर्वं मत्तं स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कम्,
at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with वकार
or a vowel (सर्वनामस्थान, affixes being excepted) follow, then

what precedes there is called a "न" and not पद (as said in the prior sutra). Thus in दत्+चच्, दत् is a "न" & not पद, so अजस्र can not come in here—that being a पदान्विधि ।

मित— । "स्त्रादिचसर्वनामस्थाने" अत्र वर्तते । य् च चच् च इति समाहार-
इति ॥ पूर्वं च पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादमुक्ता भसंज्ञा अनेन विधीयते । सर्व-
नामस्थानवर्जिते अकारादी अजादी च स्त्रादी परतः पूर्वं भसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थः ।
तेन दत्+चच् इत्यत्र अजादी स्त्रादी परतः "दत्" इत्यस्य भसंज्ञा, तेन पदत्वाभावात्
पदान्विधिः अज्ञातः अत्र न स्यात् । ननु अत्र पदभसंज्ञयोर्विभक्तीः युगपत् समावेशः
स्यात् वा न वा इत्यादिवाक्यामाह—

२३२ । आ कङारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

टी— । इत ऊर्ध्वं "कङाराः कर्मधारये" (२।४।३८ । सूत्र ७६१)
इत्यतः प्राग् एकस्य एकैव संज्ञा ज्ञेया । यां परा अनवकाशा च । तेन
शसादौ अचि भसंज्ञैव ; न पदत्वम् । अतो जगत्त्वं न । दत् । दत्त ।
जगत्त्वं न ददुभ्याम् इत्यादि ॥ मासः । मासा । म्यामि स्तुवे यत्ये च
यलोपः—माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule "कङाराः कर्म-
धारये" (२।४।३८), one designation is to be attached to a particular
thing & not two designations at a time. That which is later is
powerful and also that which has no scope is powerful. Thus
here भसंज्ञा being later and of smaller scope than पदसंज्ञा, comes
here in दत् etc, that begin with a vowel. Hence no जगत्त्वम् in
दत्+चच् । Thus we get दत्तः । In ददुभ्याम् however दत् being a
पद we have जगत्त्वम् here. Again rule ३२८ directs मास in place
of मास in दत् &c. In मासु+भ्याम्, first we have द् by the rule—

“ससकुवी इः” (ante). Then this इ is replaced by य by the rule. “भोभगोभघोभपूर्वस्य योमि” (ante) and this य again elides by the rule “इति सर्वेषाम्” (ante), and we finally get माभ्याम्—माभिः, &c.

नित—। चाल् इह सार्थादायाम् नामिनिधौ [तेन विना सार्थादा समसहितीभि-
विधिः इति व्याख्यानात्] । कङ्कारणस्य इह प्रथमे विनियोगाभावात्, “आ कङ्गारात्
एकासंज्ञा” इत्यत्र का च संज्ञा स्नात् ? इत्याह,—आ परा निरवकाया च सैव संज्ञा
भवेत् ; उभयोः सावकायत्वे वा परा सा प्रदर्शते ; अनुषा विध्यति इत्यत्र परा कारणसंज्ञा
अपादानसंज्ञां वाधते । एकस्याः पुनः अनवकायत्वे पूर्वोपि अनवकाया परामपि साव-
कायां वाधते । “भवसल्लङ्घनी” (४।१।११५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
(१।४।२५) इति पूर्वा पदसंज्ञा परां असंज्ञां वाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र ज्ञत्वं
भवति ॥ एवं शब्द इत्यत्र परत्वात् निरवकायत्वात् च असंज्ञा सिध्यति ततः
आह—“न पदत्वम् । असौ ज्ञत्वं न” । तेन दत् + अच् = दतः ॥ दत् + भ्याम्
इत्यत्र भ्यामो पदत्वात् ज्ञत्वेत्यसि ददभ्याम् ॥ मास + जच् = मास + अच् = मास +
अच् = मासः (सूत्रे २९८) । अत्र मासशब्दस्य मासादौहि भ्यानि परे मास्यन्भ्याम्
इति स्थिते “ससकुवी इः” इति शब्दं वाचिता “भोभगो चघो चपूर्वस्य” इति
वादीये “इति सर्वेषाम्” इति यलोपे सति साभ्याम् । एवं माभिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।२२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अस्त्योपोऽनः । ६।४।२३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्यानयत्वाविस्वाविपरः योऽन तस्य
अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
beginning with व or अच् (सर्वनामस्यान being excepted) following
it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

and becoming "अ" at the same time, elides its अकार । Thus the base युव (meaning नवृ) becoming युवन् (by rule 228) in यवु stands as युवन्+अम्=युव्+अम् (the अ of final अम् eliding by this rule) =यूवः with cerebral, for which we look forward—

नित— । "अन् लोपः अनः" इति सूत्राज्ञानि । तत्र 'अन्' इति सुप्तवर्णिकं निम्नं परम् । "अनः" इत्यवयववर्णो, "अनः" इत्यस्यविर्गेषणम् । "अङ्गस्य" "अस्य" इति अधिकारोक्तिः । ततः पाठः—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोपः स्यात्, अङ्गत्वं भसङ्गं वेत् । ततः (भसङ्गाधिकारे) पाठः—"असर्वनाम-स्यानयजादिस्त्रादिपरो यः अन्" इत्यादि । "अङ्गत्वं अस्य अङ्गस्य अकारस्य लोपः" इति व्याख्याने तच्छा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः प्राप्नोति । "अस्य अङ्गस्य अनोऽकारस्य" इति व्याख्याने तु भनस्य इत्यादौ लोपः स्यात् । "अङ्गत्वं अस्य अङ्गस्य अनोऽकारस्य" इत्यपि अङ्गत्वा इत्यत्रलोपः स्यात् । अतः सुप्तु, पाठः—"अङ्गावयवो—" इत्यादि ॥ ततश्च भसङ्गस्य सुप्तस्य गधि युव+अम्=युव्+अम् (तत्र २२८)=युव्+अम् (सूत्र २१४)=यूवः । अत्र अलविधायकं स्वमाह—

२३५ । स्वाभ्यां लो णः समानपदै । ८।४।१ ॥

दी— । एकपदस्यार्थ्या रेफकारार्थ्या परस्य नस्य याः स्यात् । यूष्वाः । यूष्वाः । "पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाः" इति पक्षे तु 'अङ्गत्वावयवे' इत्येवोच्य गत्वम् । "पूर्वस्मादपि न स्थानिवत्" (धार्मिक) इति त्विह नास्ति ; "तस्य दोषः संयोगादिलोप—लत्व-यात्वेण" इति निषेधात् ॥

न coming after रेफ or यकार in the same पद, becomes cerebral. Thus यूष्वाः & यूष्वाः । If the sūtra "अचः परस्मिन् पूर्वविधी" (ante) is explained as "अङ्गादिव स्थानिवत् if there is later विधि after स्थानीयुत अच् which is prior," then here in यूष्वाः &c. we have cerebral by the rule "अट्कुप्वाङ् गुणव्यवायेषु" (notwithstanding the

intervention of च here). Though this present rule (i.e., चत्) is within the पूर्ववासिहोय (८।२।१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्ववासिहो न स्थानियत्” has no application here, this varttika being already vitiated by the later varttika “तस्य दीवः संयोगादित्योपलक्ष्यत्वेण”, and here we have चत्विधिः ।

मित— । सूत्रः इत्यत्र एवं चत्त्वसुखितम् । ननु “चत्तः परस्मिन् पूर्वविधौ”—इति सूत्रे स्थानीयूतादयः पूर्वकात् परस्य विधौ सति चत्तादीयः स्थानियत् इति पक्षोपि भाव्ये चक्षि । एतत्पक्षमाश्रित्य चक्षीपः स्थानि—चकार इव । तन् यूपः इत्यत्र चकारव्यवधाने सति चायमनेन सूत्रेण चत्त्वम् । तत्रोत्तरमाह—“अट्ठष्टादाह्नुम् व्यावायेपि” इति अट्ठष्टादाये चत्त्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य आह—“पूर्वखादपि विधौ” इत्येवात्र चत्त्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदैति—पूर्ववासिहोयाधिकारे (८।२।१) स्थानियत्त्वाभावात् इति चेत् ? तत्राह—पूर्ववासिहोये चत्त्वविधौ—“पूर्ववासिहो न स्थानियत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दीवः संयोगादित्योपलक्ष्यत्वेण” इति परवार्धिकेन बाधान् । यूपन्भगाम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७ ॥

टी— । नेति प्रातिपदिकेति च सुसुबच्छीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पक्षं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम् यत्कम् ऐक्यत्वम् च न । यूपभ्याम् । यूपभिः । यूपभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are वञ्चन words, वही विभक्ति being elided here owing to चार्धप्रयोगे । Thus the explanation is—The word which is entitled = a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided. Hence यूपन्भगाम्—यूपन्भगाम्—यूपभ्याम् ; [similarly यूपभिः । Here after नलोपः दीप्यते by “सुपिच”, एव by “चट्—

नचने भवति" and ऐल by "चतोमिद ऐल्" cannot operate, for नलोप being in पूर्वतासिद्धीयाधिकार, is here regarded as not elided.

नित—। "न लोपः प्रातिपदिक भन्तस्य" इति चतुर्थं सूत्रम् । तत्र 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति नृत्तपट्टीकेपदे । ततः—प्रातिपदिकावयवस्य भन्तस्य नस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः जायते । चतुर्थ इती—प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य इत्यादिव्याख्यातम् ॥ एवम् यूयन्+भान्=यूयभान् । यूयन्+भाः=यूयभ्याः । अत्र नकारलोपे सति "तुपि च" इति दीर्घत्वम्, "ककुवचने कल्वीत्" इति एतन्, "चतो भिद ऐल्" इति ऐलत्वमपि न प्रवर्तते, नलोपस्य पूर्वतासिद्धीयाधिकारत्वात्, नलोपस्य चक्षिप्रत्वात् ॥ यूयन्+ञि इत्यत्र "अलोपोनः" इति निर्वये अलोपे प्राप्ते आह—

२३७ । विभाषा छिद्योः । ६।४।१३३ ॥

ही—। आङ्गावयवोऽन्तर्गतामरथानयआदिस्वादिपरो योऽन् तस्य आकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । य्पि—यूयनि । पञ्च राभक्तः । "यहन्तो—" (सूत्र २२८) इति सूत्रे प्रभृतिपदस्य प्रकारार्थम् । तथा च—औलः श्यामपि होचन्-आदेशः । अतएव आच्ये "ककुहोवनी इत्युदाहृतः । तेन "पदङ्कुरचरणोऽस्तिवाम्" "स्थान्तं हन्मानसं मनः" इत्यादि च सङ्गच्छते । आसन्त्यं प्रायमूचुः—इति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । 'होत्र' शब्दस्य नपुंसकत्वमत्र पक्ष माध्यात् । तेन "दक्षिणं रोर्निधावर" इति सङ्गच्छते । "भूजवाह प्रवेष्टो दोः" इति साहचर्यात् पुंस्त्वमपि । "दोषं तस्य तयाविधस्य भजतः" इति ॥ ह्योरहोर्मय इत्यहः ।

चन् which is the final part of an 'चङ्' (base) having an affix beginning with य or यञ् (सर्वनामस्यान् being excepted) following it, elides its चकार optionally when छि (seventh case singular) or

श्री (1st and 2nd dual in neuter) follows. (See also under अश्लीषोः Sutra 234). Thus we get both यूष्णि and यूष्णि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like रामः। The word प्रचलि in the Sutra “पद्वि—” (२२४) means प्रकार i.e., सद्व्ययः। So also in श्री which comes in place of श्रीङ् in the neuter, दीवष् is ordered in place of दीव्। Thus भाष्यकार uses ककुदीवषी (with दीवष्—आदेश for दीव् in श्री) ; Hence also we see “पद्वि, वरश्रीस्त्रियाम्” with पद्वि for पाद in 1st singular, and “स्त्रान्ते ह्यन्यत्र” &c. with वृत् for वृत्त in 1st singular &c. Similarly in “आसन्” प्राथम्ये, we see आसन् coming in place of आस in the sense of आसे भवः। So also remember that आसन् comes in place of आस and not आसन् as said in Kasika. From the use of the epithet ककुदीवषी in the भाष्य we see that the base दीव् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu—as “दाक्षिणं दी.” &c. And from the lexicon “सुववाङ्मयोः दीः”, दीव् is also masculine as well. Hence also Sriharsa uses दीवम् in the masculine in—दीव् तस्य यथाविषयः भवतः &c. In इदीरकोर्मवः we get वृत्तः with तद्धितार्थसमास, वृत्त being ordered for वृत्तम् by the rule “वृत्ति एतेभ्यः” (and टच् समासान्त coming by the rule—“राजाहः सञ्चि-भ्राह्मन्”)। It is declined like रामः ; only its speciality in क्ति is being shown by the following rule—

नित—। “अश्लीषोः” इति च न चेतते ; तस्य प्राज्ञ आख्यातम्। इतिरपि पूर्ववदेव इति पूर्ववद् द्रष्टव्यम्। किञ्च श्री च इति विग्रहः ; तयोः। ‘कि’ इति सप्रत्यय-वचनग्रहणम्। ‘श्री’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहितः ‘श्री’ (नपुंसकस्य प्रथमादितोयादिवचनं) गच्छते, न तु नपुंसकोः शिः ; यस्य सर्वनामस्थानत्वात् अश्लीषाभावात्। इति श्री यूष्न् आदिषु यूष्णि यूष्णि। एषे यूष्न् आदिषु

भावे रासवत् रूपम् ॥ “पद्मिनी—” इति सूत्रे मत्प्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतियङ्गम्
प्रकारार्थम् सङ्गतार्थम् इत्यर्थः । तेन भीष्मः स्वाम् (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयार्थम्
इत्यर्थः) दोष मन्दस्य दोषम् आदिभ्यः स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दोषणी - वाचने
मङ्गादेवः” इत्यत्र “ककुद्दोषणी” इति उदाहृतम् । एवं “पदङ्कि—” इत्यत्र
पादङ्गान्ने प्रथमायां पदादिभ्यः, “स्नाने उन्नामसं” इत्यत्र च दृश्यस्थाने प्रथमैकवचने
एव दृष्टादिभ्यः अपि सङ्गच्छते । [वस्तुतस्तु “तेन ‘पदङ्किः—’, स्वान्तं उन्नामसम्” इत्यादि
च सङ्गच्छते” इत्येतद्दीर्घतपठितप्रक्षिप्तमिदं भाति । ‘पद’ इति ‘तद्’ इति च प्रथम
मन्दह्रस्वम्, न तु पादस्य दृश्यस्य च आदिभ्यभूतम् । अन्यथा “पदगा भरराजसुनिं
सधियम्” इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद’ इति प्रथक् पदं न तु पादस्य
आदिभ्यभूतम्,—तथा च “वाचम्यत्वम्” पक्ष्यां गन्तारि पदाती...पादशब्देन समासे तु
अहन्तपदादिभ्यो ‘पदम्’ इत्येव । एवम् “दृक्नसिन्धुने पूर्वपदस्य च” इति सूत्रे
‘दृत्’ इति दृष्ट्यादिभ्यात् इत्यङ् पदं गृह्यते ; यतः सूत्रे, “सर्वव्यपतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्य यङ्गमुचितम्” ; तथा सर्ववदनवन्तोः सर्ववद्व्यपत्यपि पुरुषम् ।
सर्ववान् च ‘दन्’ अनादिभ्यभूतः । अतः सन्तो ‘दन्’ इति दृष्ट्यादिभ्यभूतात् इत्यङ्
मन्दोक्तिः । तथा च दुर्घटशब्दी—मुठल्ल+च इत्यनेन सौत्राङ्, सौमृद् इति पदद्वयम्
उदाहृतम् । द्वितीयं तावत्, ‘दृत्’ मन्दस्य दृष्ट्यादिभ्यभूतस्य चाचक्षिक्तत्वात् “दृष्टम्—”
सूत्रस्य अपिपद्यत्वात् । तामनस्य “अनसि दृष्टभावात्” इत्यस्यात् अपि ज्ञायते ‘दृत्’
इति स्तम्भः मन्दोक्तिः । इत्याजान् विक्षरेण] ॥ एवम् “आसन्” प्राप्स्यस्युः ।
इत्यादि प्राप्ते भवः इत्यर्थे आसन्—स्थाने आसन् आदिभ्य अपि सङ्गच्छते । एवं प्राप्ते
भवः=आसन्; इति अवोक्तत्वात् आसन्मन्दस्य आसन्—आदिभ्यः इति निरस्त एव ।
उक्तभाष्योदाहरणाय दोष मन्दस्य नपुंसकत्वम् ज्ञायते । रघौ अपि “दक्षिणं
दोः” इति नपुंसकदोषोदाहृतम् ॥ “मुजभाङ्—” इत्यादि स्त्रीभाङ् दोष मन्दस्य
पुंस्त्वमपि ज्ञायते । ग्रीष्मे “दोषं तस्य—” इत्यादी तथा उदाहृतात् ॥ इयोरङ्गीः
भव इति तद्विधायकसाधे, “भासात् ठञ्” इति ठञि, “द्विगोर्गुणप्रत्यये” इति
उजौ झुकि, “एजाङ् सङ्गिभाङ्” इति ठञि “अङ्गोर्गुण एतेभ्यः” इति

अह्नादिने कति अह्नाः इति रूपविधिः । तस्य रामवत् क्वाणि । की तु विधीयते दर्शयति—

२३८ । संख्याविंशत्यपूर्वस्य अहस्य अहन्सन्वतारस्याम् कौ ।

६।३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अहस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् कौ ।
 द्व्यह्नि—द्वयह्नि—द्वयह्ने । विगतमहः व्यहः । व्यह्नि—व्यह्नि—व्यह्ने ।
 अहः सायः सायाहः । सायाह्नि—सायाह्नि—सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥

सित— । संख्याच विह सायस संख्यामिवायाः । ते पूने यथात् । तादृशस्य अहस्य अहन् वा स्यात् कौ ॥ अहनादिने अलोपे वाक्कि ; तदभावे—आह्नि । अथवा रामवत्, वाक्के इति ॥ विगतम् अहः इति व्यहः । “मादयोगताद्यर्थे प्रथमत्वा” इति प्रादिसम्भसः । पूर्ववत् अहनादेशः । क्वाण्यपि वाक्कवत् ॥ अहः सायः इति सायाहः एकदेशितम् । “सर्वाण्येकदेशे अत्रा समस्यते” इत्यस्य. अत्र सायसहस्यस्य आपकम् । आह्नावत् अहनादिने अलोपे तदभावे च क्वाणि ॥

विश्वं प्राप्तीति किमि विश्वप्राथम्यं सिध्यति । अतोनासौ आबन्तः ततश्च न सुलोपः । एवमस्य क्वाण्यह—

दी— । विश्वपाः (इति प्रथमायाः एकवचनम्) ।

विश्वपाभञ्जी इति स्मृते आह—

२३९ । दीर्घाजसि च । ६।१।१०५ ॥

दी— । दीर्घाजसि इति च परे पूर्वसवर्चदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्चादीर्घः—विश्वपाः ।

पूर्वसवर्चदीर्घ by the rule “प्रथमसीः पूर्वसवर्चः” (ante) does not come in when अस् or affixes beginning with an अस् vowel (i.e., all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपाभञ्जी we do not get पूर्वसवर्चदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules.

and the form is विवयी । And by सर्वर्षदीर्घः by सन्धि, we get विवयाः in जन्तु ।

नित— । विवया + चो इत्यत्र “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परे इति—विवयी इति । एक्म् सर्वमत्र सुगमम् ॥ ननु “नादिति” (६।१।१०४) इत्यनेनैव चयर्चात् इचि पूर्वसवर्णदीर्घे चक्षति, इहो च सर्वा विवयी इति सिध्यति, नचि च पूर्वसवर्णदीर्घे चापि रक्षापत्तिं स्यात् तन् कथमत्र “दीर्घाञ्चि” इति इत्यक् सूत्रेण ? तत्रोक्तमाह—

दी— । ववयीह भौचि “नादिति” इत्येव सिद्धम् । अस्मि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति, तथापि “गौर्व्यो गौर्व्यं” इत्याद्यर्थं (“दीर्घां तु जञिच” इति) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थः) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in वीह (1st & 2nd dual) the form विवयी is got by the application of the rule “नादिति” (which bars पूर्वसवर्णदीर्घ after चवर्च bases followed by विनक्ति प्रत्यय beginning with इच vowel) ; and in जन्तु the very form विवयाः is got by पूर्वसवर्णदीर्घ also by the application of the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”, still the necessity of the rule “दीर्घाञ्चि च” is for the completion of the forms गौर्व्यो गौर्व्यः &c. And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules “नादिति” and “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ।

नित— । सुगमा ॥ विवया + चर्च इति स्थिते आह—

५४० । आलो धातोः । ६।४।२४० ॥

दी— । आकारान्तो यो धातुः तदन्त्यस्य अस्म्य अङ्गस्य लोपः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” (इति अन्त्यस्येव लोपः) । विव्वपः । विव्वपा । विव्वपाभ्यामित्यादि । (विव्वपे । विव्वपः । विव्वपि । इत्यादि)

एवं सङ्गमादयः ॥ भातोः क्त्वि । हाहान् (हाहा इति नास्ती धातुवत्तः
 'किन्तु गन्धर्वदिर्वैषणाचकमहादृष्ट' प्रातिपदिकम् । ततः 'अस्य सुवस्य चामासी'
 "तस्मात् वसो नः पुंस्त्रिः" इति हाहान् इति सिध्यति) । हा—सवशादीर्घः=हाहा
 (तृतीयं कवचनम्) । हे—वृद्धिः=हाहे । कश्चिदसोदीर्घः=हाहाः । ओसि
 वृद्धिः=हाहौ । कौ "आहुगुहाः"=हाहे । रोचं विश्वपाक्त ॥

A base ending with an आकारान्त धातुवत्त word elides its आ if it be a "भ" । The elision is of the last letter आ by the rule "अलोऽन्त्याल" । Thus विश्वा ग्रम् being a "भ" becomes विश्वप्+भम्=विश्वपः । Similarly विश्वा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपैः &c. So also decline शङ्खसा (शङ्खं धमसि इति क्तिप्) &c. Why do we say "भातोः" in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a "भ" of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहे &c. (without वसोप but वृद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भर्तृशब्द word when हे follows.

नित— । सुवसा ॥ कृते भातोऽपि, कथं "इलः अः शानज्ही" (१।१।२२)
 "समासे भक्त्यपूर्वं स्त्वौ ल्यप्" इत्यादी नः इति कः इति च अधातोः 'ना' इत्यस्य
 'का' इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यत्र—

दी— । आसः इति योगविभागात् आचासोरपि आकारलोपः कश्चित्—
 कत्वः । अः ।

नित— । 'कः नः'—श्रीमा एते प्रयोगाः इति अपि कश्चित् पदम् ॥
 इत्यादयोः ॥

हरि+ङ्=हरिः (इत्यदिभगी) ॥ हरि+चो इति स्थिते—

दी— । "प्रथमयोः पूर्वसवर्थाः" (सूत्र १६३) इति हरी ॥

हरि+ङ् इति स्थिते—

२४१ । अस्ति च । ७।३।१०६ ॥

दी— । इत्थान्तस्य अत्रस्य गुणः स्यात् जसि परे । इत्यः ।

A base ending in इत्थ vowel (as हरि here) takes गुण in place of its last vowel (by “अथोऽन्त्यास”) when जस् follows. Thus हरि+जस्=हरे+जस् (by गुण) =हरयः (by सन्धि) ।

नित— । सुगमा ॥ हे हरि+स् इति स्थिते चाङ्—

२४२ । इत्थस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—इत्थस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एकदन्तात्—” (सूत्र १६३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् (अनि परे पूर्व कप्ते सविधपम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in इत्थ vowel takes गुण in its final vowel (by the rule “अथोऽन्त्यास”) when सम्बुद्धि follows. Then the form हे हरि +स्=हे हरे+स् । And then the सम्बुद्धि elides by the rule “एकदन्तात्” (ante), and we get हे हरे । Similarly हरिम् (by पूर्व कप्ते), हरी and हरीन् (by पूर्व सवर्षदीर्घ, and न for शस् by the rule “तस्मात् षष्ठी नः पुंसि”) ।

नित— । सुगमा ॥ हरि+ञ्चा इति स्थिते विभिनं वत्यन् प्रथमस्य विधाय-
सुपचसति—

२४३ । दीधी ज्यससि । १।४।७ ॥

दी— । अगदीसंज्ञौ इत्थौषौ इत्थौषौ तदन्तं सखिपर्वं भित्तं स्यात् । शेषः किम् ? मत्स्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषप्रहयं स्पष्टार्थम् । इत्थौ किम् । वासप्रम्ये । इत्थौ (य) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as दीधीसंज्ञा words (by the rule “य, खाद्यी नदी” etc) are called

चिस'त्रक words, with the exception of the base सति । Why do we say 'शेष' in this rule ? शेष here means those इ and उ वर्णान्त bases that are not known as नदी (Cf. "चनदीस'त्रकौ" in the vritti). Here by the rule "या चकारात् एका स'त्रा" we get one स'त्रा at a time, here "यू. स्यास्यौ नदी" having given नदीस'त्रा to इ and उ वर्णान्त feminine bases and "शेषः स्यसि" having given that bases ending in इस् इत्त वर्ण are चिस'त्रक and "किति इस्स" (१११६) providing नदीस'त्रा to इस् fem. bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one स'त्रा will come at a time and no doubt arises here. This rule coming after the rule "किति इस्स" clearly implies that its jurisdiction is in cases of इस् इ and उ वर्णान्त bases that are not स्यास्यौ । Thus सत्वे &c. with optional नदीस'त्रा of नति is got. Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non-चिस'त्रकत्व of सति &c. in सत्वे । The word इस्सी in the vritti is taken ■ bar चिस'त्रा of दीर्घ' चकारान्त masculine bases as वातप्रसी &c. If इस्स is not used in the vritti then वातप्रसी being चिस'त्रक will in the 4th singular become वातप्रस्ये by the rule "क्षिति" and not वातप्रस्ये the usual form. Why do you say 'यू.' i.e. इवर्णान्तौ (इदुतौ) in the vritti ? This is to exclude चिस'त्रा of चकारान्त bases. If चकारान्त bases are चिस'त्रक then माह+ए will give सतरे with गुच् by the rule "क्षिति" । [Thus हरि is a चिस'त्रक word]. And we look forward—
 सिद्ध— । "किति इस्स" (१११६) इत्यतः इस्सः इत्यनुवर्तते । "यू. स्यास्यौ नदी" (१११२) इत्यतः 'यू.' इत्यनुवर्तनमस्ति । 'इ' इवर्णः 'उ' उवर्णः । इय उय "यू" । तद्वत्—इस्सी यौ इवर्णान्तौ तद्वत् चिस'त्रम् स्यात् । शेषस्येदात् अयं "चनदीस'त्रकलमाह" । "स्यसि" इति पठ्युदासात् सखिमस्य चिस'त्रा वाच्यति ;

किन्तु सञ्ज्ञानस्य सखिभिन्नत्वात् प्राप्ता संज्ञा—सुसङ्घीः सङ्घमिति ॥ अत्र कथं शेषः ? इत्याह इतिवाक्यः—“इत्यनियन्तव्योवर्णानां यत्रस्यास्य” व्याख्यं च यत्र नदीसंश्लेषं च शेषः” ॥ शेषयद्वये भवति “क्रिति इत्यत्र” इति नदीलपत्वेऽपि चिसंज्ञा स्यात् । तत्रापि सुषो चयादीशे संतरे इति भवति । शेषयद्वये तु नतये इत्यत्र यद्यपि चिसंज्ञा तथापि नश्ये इत्यत्र न स्यात् ; “आ ककारात् एका संज्ञा” इत्यनेन एकदा एकसंज्ञाया एव संनादेशात् । तथापि शेषयद्वयं स्पष्टार्थम्, अतः आह—“एकसंज्ञाभिरुक्त्यात् चित्ते शेषयद्वयं स्पष्टार्थम्” ॥ इती “असौ इत्यन्योवर्णो” इति यद्वयात् “वातप्रमो” इति मुखिव्यवृत्तस्य क्रसत्वाभावात् चिसंज्ञा न स्यात् । तत्रापि “चेत्किंति” (सूत्र २४५) इत्यस्य प्रवृत्तिः न स्यात् । ततः वातप्रमो+के=वातप्रमोः, नतु चिसंज्ञाप्रवृत्तत्वात् वातप्रमये स्यात् ॥ इती सू (इत्य उच्य=यु) इति कथं यद्वयम् स्यात् ? नाह इति आकारात्तस्य चिसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् । अतः सार्धे इति रूपम् न तु “चेत्किंति” इति सुषो चकारे रपरत्वे मानरे इति स्यात् ॥ एवम् इत्यवृत्तस्य चिसंज्ञायां इति+आ इति स्थिते आह—

२४४ । आहो नाऽस्त्रियाम् । ३३।१२० ॥

दी— । ये परस्य आहो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आहिति संज्ञा प्राप्ताम् । इतिवा । अस्त्रियाम् किम् ?—मत्स्याः ।

ना comes in place of आह् that comes after चिसंज्ञा word. And आह् is the old designation of टा by ancient professors. Thus इति+आ=इति+ना=इतिना (by cerebral by the rule “भट्टकुप्राह्नुन् श्वादिभिः”) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get नति+आ=मत्स्या and not मतिना । For नति is a fem. base.

नित— । “अश्वमेः (अ३।११८) इत्यत्रः ‘वे’ इत्यनुवर्तते ॥ सर्वमन्यत् भुजलम् ॥ इति+के इति स्थिते आह—

२४५ । घेर्ङिति । ७।३।१११ ॥

दी— । चित्तञ्जकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । इत्ये । 'घेः' किम् ? सत्ये । 'ङिति' किम् ?—हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ "घेर्ङिति" इति (ङसि) गुणोपपत्तेः—

There is गुण of the final vowel of a चित्तञ्जक word when a सुप् वित्तञ्ज beginning with 'ङ' इत् follows. 'ङे' fourth singular is ङङत्, so by गुण we get हररे । Why do you say ङे in the Sutra ? Witness सत्ये, where सङ्घि not being चि we do not get गुण । Why do you say 'ङिति' here ? Witness हरिभ्याम् where भ्याम् not being ङ इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where ङीप् though ङ इत् is not सुप् वित्तञ्ज and so do not yield गुण in पटु+ङ्=पट्वी । In हरि+ङसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

नित— । "सुपिच" (७।३।१०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्तते । "ङस्यसुपः" (७।३।१०८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्तनमपि ऋषिः । ततः [चाह—चित्तञ्जकस्य ङङस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सत्ये 'घेः' गङ्गायात्, सङ्घिभ्यश्च ऋषिलात् 'सस्ये' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'ङिति' इति उक्तत्वात् भगानीं ऋषिलात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो न । पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि ङीपि (यथा पटु+ङीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्याद्यापि गुणः न भवेत् ॥ ङसि हरिभ्यश्च भवेन्नैव सत्येन गुणो प्राप्तेः चाह—

२४६ । ङसिङसोऽय । ६।१।११० ॥

दी— । ङको ङसिङसोऽयतिःपरे पूर्वस्यमेकादेशः स्यात् । इरे । इत्यर्थः । हरिभ्याम् ॥

Of एकन्त bases, when च of कृदि and क्त्वं follows, let there be single substitute of पूर्वङ्गम् । Thus हरि+चस्=हरि । But हरि+चोस्=हरीः (by यथादेशः) ; and हरीषाम् with गृह् and ह्रीर्ष्व by the rule "नामि" ।

नित— । "एकः मदात्तात् भति" (१।१।२०२) इत्यतः "एकः" इति "भति" इति च अनुवर्तते । "भति पूर्वः" (६।१।२०७) इत्यतः 'पूर्वः एकादेशः' इति अनुवर्तते ; अस् "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारत्वात् । अतः आह—एकः कसिकसी-भतिपरि पूर्वङ्गम् एकादेशः स्यात् ॥ हरि+अस=हरि+अस्=हरिः ॥ हरि+चोस्=हरीः (यथादेशः) । । हरि+आम्=हरि+आम् (गृह्)=हरीषाम् । नामि दीर्घः कलम् च ॥ हरि+कि इत्यत्र "घेडिति" इति श्रुत्येवमि आह—

२४७ । अकलघेः । ७।३।११६ ॥

दी— । इदुवन्वाम् उत्तस्य ङे औत् स्यात् षेः अन्तादेशस्य अकारः । इदिः—हरी । हरीः । हरिषु । एवं धीपति—अग्नि-रग्नि-कल्पादयः ॥

चौत् is ordered in place of कि when this कि comes after इदन्त and लदन्त bases ; and then अकार is the final substitute of the चिसंज्ञक word. Thus हरि+कि=हर+चोत्=हरी by इदिः । Similarly औपति चप्ति &c. are declined.

नित— । "ह्रीराम् मदात्तात्" (७।१।११६) इत्यतः 'ह्रीः' अनुवर्तते । "इदुवाम्" "चौत्" (७।३।११७—१८) इति मदात्तात्तुवर्तनमप्यसि । तथा च इतिः—इदुवाम् उत्तरस्य ङेः चौत् स्यात् इत्यादि । ततः हरि+कि इत्यत्र चौत् आदेशे, चिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अकारात्तादेशे च हर+चो इति आतम् । ततः हरी सत्यां हरी इति रूपविधिः ॥ 'हरिषु' इत्यत्र "आदेशप्रत्यययोः" इति कलम् योज्यम् ॥ अथवा चकियम्भस्य अप् वक्ष्यम् आह—

२४८ । अन्तर्लो । ७।१।६३ ॥

दी— । सख्युरङ्गस्य अन्तर्लोदेशः स्यात् सख्यन्मुद्धौ लोपरे । “खिन्व”
(सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।

मिश्र— । अन्तर् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्+सु
(अपभ्रंशप्रथमम्) इत्यत्र “खिन्व” इत्यन्त्यादेशे सति सखन् स्रज्जि जाते—

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अलः पूर्वः पर्यः उपधासंहः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to the final letter. Thus here in सखन्, ख which is पूर्व to the last letter 'न' is called उपधा (pen ultimate letter:).

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नास्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् चासम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a मान् base becomes long when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows excepting the संबुद्धि । Thus—सखन्+न् इत्यत्र दीर्घः सति सखान् स्र इति जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो यः ॥ अपृक्तसंहः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here स्र (1st singular) is called एकाल् ।

मिश्र— । एकः अक्षर इति एकाल् । तादृशः प्रत्ययः इति अर्कनैकप्रत्ययः ॥ अक्षरान्
मुनञ्च । इति सखान्+न् इत्यत्र ‘स्र’ इत्यक्षर एकाल्प्रत्ययात् । ततः चाङ्—

२५२ । हल् ह्याच्म्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८ ॥

ही—। हलन्तात्परं, दीर्घो यौ ह्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसि इत्येवपृक्तं हल् लुप्यते । 'हलह्याच्म्यः' किम् ?—यामयीः । दीर्घात् किम् ?—निष्कौशाम्भिः । अतिछद्मः । 'सुतिसि' किम् ?—अभैत्सीत् ; सिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् ?—निर्भर्त्ति । 'हल्' किम् ?—विभेदः । 'प्रथमहल्' किम् ?—राजा ; नक्षोपादिर्न स्यात् ; संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ सखा । हे सखे ।

Words ending in (हल्) consonant or words having lung ही and या at the end, elide सु (of प्रथमा एकवचन) also ति and सि (verbal terminations) immediately following them, and when these (न् etc.) are termed अपृक्त i.e. when these are reduced to a single consonant. Why do we say हल् ह्याच्म्यः in the Sutra ?—witness यामयीः, where सु does not elide, for it does not come after a word ending in हल् or ही or याच् (—यामयी being प्रथमा ; here ही is got with किम् from the verb नी ; thus दामे नवतीति किपि अस्मिन् यामयी) । Why do you say दीर्घात् in the Sutra ?—witness निष्कौशाम्भिः and अतिछद्मः where सु does not elide, for this comes after प्रसभूत ही and प्रसभूत याम् (निष्कान्तः कीशाम्भाः and अतिक्रान्तः स्रष्टवाम् becoming प्रस in समास by the rule "नेत्रिवीर्यसम्पन्नम्") । Why do you say 'सुतिसि' in the rule ?—witness अभैत्सीत् ; where 'ह्' being of सिच् (of शप्) is other than सि which in connection with ति is the verbal termination here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you say अपृक्तम् in the Sutra ?—witness निर्भर्त्ति where ति not being चद्म does not elide. Why do you use हल् in the Sutra ?—witness विभेदः

where 'य' of लिट्, though अट्, not being इट्, does not elide. Why we use इट् at the very beginning of the Sutra ?—witness राजान् सू-
 राजा with elision of सु (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—
 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८११२७) । राजान्+सू may be established by संवो-
 भानलोप+नलोप as well ; so प्रथमइत् in the Sutra seems superfluous.
 But not so ; for by the rule “संवोभान्तस्य लोपः” (८११२३), सु (इ)
 being elided नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८११२७)
 does not take place. For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप
 which is later. Hence for the formation of the word राजा etc first
 इत् is to be taken in the Sutra. Thus संखान् सू+संख्यात् by elision of
 सू by this very rule=संखा by नलोप् by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्त-
 स्य” । हे सुखी as = हे इरे (which see ante.)

मित— । इत् न लोपः च भावः इति इहः । ताभ्यः । अध्याहारपरश्च-
 योगे प्रथमा । ‘दीर्घात्’ इति समासैकदेशस्य व्यापारेव विशेषणम् । तदा आह—
 “इत्यन्तात् परं दीर्घो धी व्यापौ तदाम्नाय परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहार-
 इहः । अष्टमम् इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् अन्वितः । “लोपोव्योर्वेति” इत्यतः
 लोपः इत्यनुवर्तते ; तदाह—‘सुतिसि इत्येतत् अष्टमं इत्’ सुप्यते ॥ यान् नयतीति
 क्तिपि यानयोः । “अप्रयामाभ्यां नयतीर्षा वाच्यः” इति शब्दम् । अतः यानयोः
 इत्यतः “लौ” इति इत् ऊटान्तो न ; अतः सुलोपोपि नात्र स्यात् । अतः तुम् “इत्
 ऊटान्तो” इत्याह ॥ एवं ‘दीर्घात्’ इति यद्यन्तात् निष्ठीयान्तिः अतिशब्दः इत्यादी-
 निवक्रान्तः कौशाम्भ्याः खट्वानतिशान्तः इति समासो “नीलियोरुपसर्जनस्य” इति ‘उस्मे’
 सति, भव ऊटान्तोः अदीर्घान्तात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिमासाह्वार्थात्
 सिप एव यद्वचम् न तु कुटः सिचः, अतः अक्षेणीत् इत्यत्र अष्टमस्य सिचो ‘इ’ इत्यस्य
 लोपो न स्यात् ॥ तुम् अष्टमं यद्व्यात् विमर्शि इत्यत्र ‘ति’ इति सप्तदायस्य अष्टमत्वा-
 भावात् न तत्र लोपः—पूर्वमापि इत्यम् । एवं ‘इत्’ अष्टम्यात् विभेद इत्यत्र अष्टम

“अ” न सुच्यते ॥ सर्वे ‘प्रवसन्त’ किमर्थम् गृहीतम् † चण्डहौते तस्मिन् राजन् स् इत्यत्र
अस्य सूत्रस्य अपवर्गनात् “संयोगान्तरा लोपः” (८।२।२३) इति सुबोधे सम्भवति “नलोपः
प्रातिपदिकान्तरा” (८।२।२७) इति नलोपो न स्यात् । “नलोपः—” इत्येतत् प्रति
सुलोपस्य असिद्धत्वात् । तथा चोक्तम्—“संयोगान्तरा लोपे हि नलोपार्तिर्न विध्यति ।
राशु तेनैव लोपः स्यात् इत्यस्यात् विधीयते” । अतः सार्धकं सूत्रे प्रवसन्त
यङ्यम् ॥ सर्वसितत् द्वौचितेन ग्रीढमनोरमायाम् व्याख्यातम् । अत्र तस्य व्याख्यानं
न युक्तं प्रतिभाति, अन्यकसुरेव अक्षयत्यविरोधान्—इति एतम् गण्डेन्दुमहरे स्पष्टम् ॥
एवम् सखान्+च इत्यत्र अनेन सर्वेण स—लोपे सखान् इति ज्ञाते नलोपे सखा इति ।
एवं राजा ॥ ‘हे सखि’ इति ‘हे इरे’ इतिवत् ॥ सखि+चौ इति स्थिते चाच—

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७।२।२२ ॥

द्वौ— । सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिर्जनं सर्वनामस्थानं सिद्धत्वा स्यात् ।

A सर्वनामस्थान affix excepting that of सम्बुद्धि, coming after the base सखि, is treated as like a च इन् affix.

नित— । “चित्पदः तन्नाम्योतिदिगर्थ एव”, वक्ष्यते; एव इति कथितम् ।

२५४ । अघोऽङ्गिति । ७।२।२५ ॥

द्वौ— । अङ्गिति अङ्गिति च परे भजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ-
सखायः । सखायम्—सखायौ—[सखीन् । अतः च सर्वनामस्थानत्वात् चित्पा-
भावान्न न वृद्धिः] । सखिपदस्य चिसंज्ञाभावात् ॥ सत्कार्थ्यम् । तेन—
सख्या । सख्ये ।

The final vowel of an भजन्त base takes वृद्धि if a च इत् or च इन् affix follows. Thus चौ here being a सर्वनामस्थान affix is सिद्धत्वा । So सखि+चौ=सखि+चौ (by वृद्धि =सखायौ by सखि) । Similarly सखायः, सखायम् &c. In सखि+टा, सखि not being a चिसंज्ञा- word the

rule "आहो नास्तिवाच" does not apply and we get सञ्ज्ञा by (अस्ति) ;
so also सञ्ज्ञे ।

नित— । दुग्ना ॥ अस्ति+ (अस्ति) अस् इत्यत सस्तिशब्दस्य लिङ्गाभावात्
"वेङ्किते" इति गुणाभावे सति ययि कृते सञ्ज्ञस् इति वारो आह—

२५५ । स्यत्यात् परस्य । ६।१।११२ ॥

टी— । स्थितिकृद्भ्यां स्त्रीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य
कृतिकृत्तोरत उत्स्यात् । सक्युः ।

उत् comes after अ of कृति and कृत्, when this कृति and कृत्,
comes after the words तिष्ठ, ति or स्त्री तौ after which वणादेशः has al-
ready been made. Thus सञ्ज्ञा स=सञ्ज्ञा with उ for अ of कृति :

नित— । 'तिष्ठ-स्त्री' इत्यनयोः 'ति-तौ' इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः 'स्यात्' इति
निर्देशः । "यकारात् यकार उच्चारणार्थः" । "एक पदान्तात् अति" इत्यतः 'अति'
अनुवर्तते । "कृत्कृत्योश्च" इत्यर्थः य । "उत् उत्" इत्यतः 'उत्' अनुवर्तते ।
अतः 'परस्य' इति उक्तत्वात् "एकः पूर्वपरयोः" इति तु निहतम् । ततः फलितमाह—
'स्थिति-स्त्रीती शब्दभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य कृतिकृत्योः अत उत् स्यात्' ॥ 'स्थिति'
इति विहतिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसंज्ञेः सेनापतेः एवमत्र कृतिकृत्योरत उः न ।
अविकृते अतिसंज्ञयुः सेनापतयुः इत्यनिष्ठापतिः स्यात् । केवलस्य सस्तिशब्दस्य चिकुंशा
प्रतिविध्यते ॥ तु तदन्वयः, इति उक्तमप्यत्र कर्तव्यम् ॥ अस्ति+कि इत्यत सस्तिशब्दस्य
लिङ्गाभावात् "अचवेः" इत्यस्य अप्रवृत्तौ सर्वचदोर्ध्वं प्राप्तो आह—

२५६ । औत् । ७।१।११८ ॥

टी— । इतृद्भ्याम् परस्य कः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्था-
("अचवेः" इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सक्यौ । शेषं हरिवत् ॥
शोभनः सञ्ज्ञा इति ससञ्ज्ञा । ससञ्ज्ञायौ । ससञ्ज्ञायः । अतश्च—यितृङ्गाव-
भोराङ्गत्वात् तदन्तेऽपि ण्वृत्तिः । समुदायस्य सस्तिरूपत्वाभावात् 'असस्ति'

इति निवेद्याप्रवृत्तेः चिसंज्ञा (सुसङ्गिभ्यश्च) । (तेन) सुसङ्गिना । सुसङ्गये ।
कसिकसोः गुणो कृते कृतवशादेशत्वाभावात् "क्यत्वात्" इत्युत्वं न—
ससङ्गैः । (कौ) सुसङ्गौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा ;
परमा सखा यस्य इति विधौ परमसखा—परमसंकाषौ इत्यादि । गौक्षत्वेपि
अनङ्ग शित्वे प्रवर्त्तते ॥ सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्ट परिभा-
षायाः अनित्यत्वात् न ट्त्वं । इह अनङ्गशित्वे न मवतः । । कथं न भवतः
इत्याह—) "गोस्त्रियोः" (सूत्र ६५३) इति इत्यन्तेन सखिगङ्गस्य अत्र
साङ्गिकत्वात् । "सखायप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्थेभ्य मङ्गात्" ।

चौत् comes in place of कि coming after इकारान् and
उकारान् bases. Thus सखि+कि=सखि+कौ=सुसङ्गौ by सखि ॥ This Sutra
applies in case of सखि only, for "अङ्गवेः" provides for चिसङ्गक words
and the rule "इदुङ्गात्" provides for नदीसङ्गक words. Still here उत्
is said in इदुङ्गात् i.e. उत् is repeated only for its अनुवर्त्तन ॥ the next
Sutra "अङ्गवेः" (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । शोभनः सखा
gives सुसखा by कर्मधारय—this is declined as, सुसखा—सुसखायौ—
सुसङ्गायः &c. Here also अनङ्ग and विद्वद्वा come in, for these be-
ing after अङ्ग i.e. bases, come in after सुसङ्गान् bases also by तदन्-
विधि ॥ But the whole सुसखि being other than सखि is a चिसङ्गक
word, for the rule "त्रेयोच्चसखि" bars चिसङ्गक of सखि only and not
of सुसङ्गान् bases as well (see ante under "त्रेयोच्चसखि") । Thus we
get सुसङ्गिना—सुसङ्गये &c. as in case of हरि । Again in कसि and
कस्य, सुसखि being चिसङ्गक takes श्य by the rule "सकि'ति" ; thus
there being no यच्चादेश here when कसि+कस्य follow (श्य already
coming in), the rule "सङ्गात्"—cannot provide सल here. Thus
सुसङ्गैः as in हरि । Similarly सुसङ्गौ ॥ अतिशयितः सखा gives अतिसखा

(“न पूजनात्” इत्यत्र टञ् न स्यात्) and परमः समुदायस्य gives परमसखा । Here also declension is परमसखायौ—परमसखायः &c., अनङ्-विभट्तात् coming in when सखि is subordinate as well. Lastly in सखीसतिमान्ताः we get चतिसखिः । The sutra “राजाः सखिमादङ्” provides टञ् after सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टञ् here. Further the maxim “प्रातिपदिकानङ्गो विभक्तिविशिष्टस्यापि यङ्गम्” is not obligatory (its अनङ्गत्वं being implied from taking चट् even after-saying षट् in the Varitika “यत्किञ्चिदङ्गम्—” &c), so also no समासान्त—टञ् here. This base does not take अनङ्ग-पितृ । For here सखि is लाघणिक, being got from सखी, with—कृत्वा by “नोस्त्रियो-रुपसर्जनस्य” । And the maxim “लघ्वप्रतिपदोक्तयोः” says that of two kinds of words one लाघणिक (got by application of some लघ्व) & another independent, the independent one is to be taken ; so the rule “अनङ्गी” &c, takes independent सखि & not लाघणिक सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or विभट्भाव in चतिसखि— it is to be declined like वृत्ति ।

नित् — “इदुग्राम्” इति सूत्रानुवर्तनात् इतिरपि तादृशी ॥ ऊौ “अङ्गोः” इति सूत्रम् विसंज्ञकविषयमेव । “इदुग्राम्” इति च ऊौ नदीसंज्ञकविषयम् । अतः पारिप्रेक्षात् ‘सीत्’ इति सूत्रम् सखिशब्दमात्रविषयम् । तथापि उच्यते ‘इदुग्राम् परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदुत्’ इत्येव सकारानुवृत्तिः व्यर्थः ? अत्र ‘उत्’ इति ‘सकारानुवृत्तिः सत्तरार्था’ “अङ्गोः” इति सत्तरसुलार्था इत्यर्थः ॥ नोभनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-विभट्भावो वर्तते । यत्र एतौ अनङ्गोः विभट्त्वात् तद्वन्विभिना संख्यतेषु वर्तते । ततः प्राक्—सुसखायौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-भित्तत्वात् “शेदो व्यसखि” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव धित्वाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

चित्तसत्त्वात् सुसंज्ञिता सुसंख्ये इति स्यात् । अस्य ऋषिऋषोः “संज्ञिति” इति गुणे सति यच्चादीशब्दाभावात् “संख्यात्” इति न प्रवर्तते एव, तत्र तस्य कृतयच्चादेभ्यश्च-
व्यासनात् । ततः सुसंज्ञिः इति स्यात् । ईं सुसंज्ञौ इत्यादि ॥ अतिसंज्ञितः सखा
अतिसंज्ञा (“न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात्), परमः सखा यस्य इति
विशेषे परमसंज्ञा इत्यादौ सखिगण्डस्य गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वे वर्तते । तयोः अङ्गत्वा-
त्त्वात् । तेन अतिसंज्ञायाँ—परमसंज्ञायाँ इति ॥ किन्तु सखीभक्तिकान्तः अतिसंज्ञि
“अथादभः क्रान्ताचार्ये द्वितीयया” इति समासे “गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य” इति ऋषे सति
अतिसंज्ञिः । अत्र “राजाहः सखिगण्डः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, सूत्रे ‘सखि’ न तु
‘सखी’ पठ्यतात् । ननु “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविधिरस्यापि ग्रहणम्” इति परि-
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासाकोपि प्रवर्तताम् इत्याह—अनिर्णये
लिङ्गविधिरपिभाषा ; “सत्तिकाङ्क्षादुश—” इत्यादि वार्तिके घटघटी इति प्रथक्
पृथक् ग्रहणात् आपकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसंज्ञिः इति । उह
तु अनङ्गित्वदुसाधौ न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र “सखि” इति सखी-
शब्दात् लघवेन “गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य” इत्यनेन मिहत्तम् ॥ इत्यत्र ऋषविधानेन तेन अत्र
‘सखि’ नाचधिकः शब्दः । “अनङ्गौ” इत्यादि पूर्व तु ‘सखि’ अतन्तः (प्रतिपदोक्तः)
शब्दः पृच्छते, न तु नाचधिकः सखिगण्डः । “लघ्वप्रतिपदोक्तयोः, प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र युक्ते सततः शब्दः पृच्छते न तु नाचधिकः । तेन
नाचधिकस्य सखिगण्डस्य “अनङ्ग च पिहदभाषण” न स्याताम् । एवमाह—“उह
अनङ्गित्वे न भवतः । “गोस्त्रियोः” इति ऋषत्वेन सखिगण्डस्य नाचणित्वान्”
इत्यादि ॥ अधुना पतिशब्दोपि निश्चयं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।५।८ ॥

दी— । पतिशब्दः समासे एव चित्तज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः । पत्युः । पत्नीनाम् । पत्यौ । शेषं हरितम् । समासे तु भूयतिना,
भूयत्ये ॥ अतिशब्दो भित्तं बहुवचनान्तः—

नित—। “शिवी व्यसक्ति” इत्यतः ‘वि’ इत्यनुवर्तने सति आह—पतिशब्दः समास एव चिह्नंशः ; नाच्च। इति केवलस्य पतिशब्दस्य चित्वाभावात् आत्वगुणाभावे सति यस्मि पत्वा-पत्वे इत्यादि ॥ पत्युरित्यत्र “स्थत्यात् परस्य” इत्युल्लम् । पत्नी इत्यत्र “शेत्” इति सेरीले यस्मि च उपसक्तिः ॥ समास सति सुपतिशब्दः हरिवत् ॥ या सङ्गा तेषाम् इति किम्+कति=कति (“किमः सङ्गापरिभाषे कतिच” इति कति) : अत्र नित्य बहुवचनान्नत्वात् कति+जस् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२८ ॥

दी—। एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्गा (numerals).

नित—। बहुष गणस्य वतुष कतिच इति समाहारशब्दः । बहुगणवद्दी इह तित्वादिपराधान्न सङ्गाविशेषवाचिनी गृह्यते ; सङ्गायति अमेव इति ‘सङ्गा’ इति अन्वयसंश्लेषाभिधानात् । तथा च काशिका—“बहुगणवद्दयोः वैपुल्ये सङ्गे च वर्तमानयोरेव सङ्गं नमिः । वतुडती प्रत्ययौ । “यत्तदेतेषां परिभाषेवतुम्” (५।१।२८) इति “किमः सङ्गापरिभाषे कतिच” इति च प्रत्ययौ गृह्यते । संज्ञाभिधानमि अत्र तद्वत्पदस्यैव बलनाः कल्पनाः च शब्दाः गृह्यन्ते ।

२५९ । उति च । १।१।२९ ॥

दी—। इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा एवात् ।

नित—। ‘उति’ इत्यभिहितः निर्देशः । “आन्ताषट्” इत्यतः षट् अनुवर्तते । ‘सङ्गा’ इत्यन्तरेण । कतिनाह—इत्यन्ता सङ्गा षट्संज्ञा सात् । एव कतिशब्दस्य कल्पनत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यक्ष्य लुक्श्लुल्लुपः । १।१।३० ॥

दी—। लुक्—ल्लु—लुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययावर्धकम् क्त्वात् लक्षतुल्यः स्यात् ।

Elision of a प्रत्यय done with the utterance of either of the words कृक्, झ्, and क्षप् will be known by either of these terms as the case may be.

मिति—। “चदर्शनं लोपः” इत्यतः “चदर्शनम्” इत्यनुवर्तते । एतत् च तृतीयाद्यम् । अथ चदर्शनस्य संज्ञा । न तु लोपसंज्ञापवादः । अत्र एकसंज्ञाधिकारत्वात् “आ चङारात् एकासंज्ञा” इति, कृक्-झ्-क्षप् इति एषामेकैव संज्ञा एकावस्थात् ।

२६१ । चङभ्यो लुक् । ४।१।६२ ॥

दी । चङभ्यः परयोः जस्यसोर्लुक् स्यात् ।

जम् and यम् glide after चट् संज्ञक words.

मिति—। तेन कतिजम् इति जस्यो लुगोर्दिग्धं पूर्वसूत्रेण च चदर्शने कृते, कति इति जाले—

२६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

दी—। प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाशितं काल्प्यं स्यात् । इति “असिच” (सूत्र २४१) इति गुणोपास्त ।

Procedure connected with an affix apply even when the affix elides. Thus in कति+जम् though जम् elides, still एच by the rule “असिच” is to operate by this rule.

मिति—। “स्नानिवन्—” इति सिद्धे नियमाद्येऽपि । स्नान्प्रत्ययलोपसौ च स्नानिवन् ।

२६३ । न लुमताङ्गन्त्य । १।१।६३ ॥

दी—। लुक् ङङ् लुप् एते लुमन्तः । लुमता ङङ्गेन लुप्ते ङङ्गिनि-

समञ्जसाध्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
कतोनाम् । कतिप् । (प्रत्ययाद्—) अस्मिन् युष्मद् वटसंज्ञकाः त्रिषु
(तिङ्गेषु) सङ्ख्याः ॥ त्रियम्बो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लुक् यु+लुप् are called लुभान् । When an affix
elides with the utterance of either of these लुभन् terms, then pro-
cedure in connection with that affix is not to come in.
So लुक् in कति does not come in and we get कति etc.
कतिभिः &c, are as in हरिश्च । वटसंज्ञक words & bases
युष्मद् + अस्मद् are equal in all the genders. The base त्रि also is
always plural. Thus त्रयः, त्रीन् &c as in हरिश्च । Then in त्रि+
नाम् we look forward—

नित— । लु इति लुक् यु+लुप् अस्मद् इति सूत्रे एव अष्टम् । 'लु' इति
अस्ति लुक् इति लुभान् । तेन लुभता i.e., लुभता ब्रह्मेण इत्यादि । अन्यत् लुभनम् ॥
त्रि+नाम् इत्यत्र नुटिदोषे च प्राप्ते आह—

२६४ । त्रैस्त्रयः । ॐ१५३ ॥

नो— । त्रियम्बस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आभिः । त्रयाणाम् ।
परत्रयाणाम् । गौणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । त्रियत्री-
णाम् । वस्तुतस्तु त्रिदत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ त्रियम्बो नित्यं
द्विवचनान्तः ॥

नित— । लुभता ॥ त्रियम्बस्य द्विवचनात्त्वान् त्रि+चौ इति स्थिति
आह—

२६५ । त्यादादीनामः । ७।२।१०२ ॥

दी—एवामकारो अन्त्यादेशः क्त्वात् विभक्तौ । “द्विपर्यास्तानामेवेङि” ; (भाष्यकरस्य ‘इष्टिः’ इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ‘द्विपर्यास्तानाम्’ । इति किम् ?—भवान्, भवन्तौ, भवन्तः (इति च न विभक्तीपरे ‘च’ न क्त्वात्, भवद्भ्यश्च विभङ्गात् परम् परिसंख्यानात्) ॥ सर्वज्ञायाश्च उपसर्जनत्वे च न अक्षयम् । अत्यसर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्—(तथा च परिभाषा “संज्ञोपसर्जनौभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् चत्तर्गणकार्यं च न भवति” । (संज्ञाले उदाहरणमाह—) द्विर्नाम कश्चित् । द्विः—द्वौ—द्वयः । (उपसर्जनले उदाहरणं यथा—) द्वावतिकान्तः अतिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्जनौभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ (चौदुलोमिभ्यश्च विवेचनाह—) औदुलोमिः—औदुलोमी—उदुलोमाः ; “लोम्यो अपत्येषु बहुवचनकारो न लभ्यः” (वाचिक) (इति बहुवचने च न अकारः) । (अथम्) वाङ्मादीनोऽपवादः औदुलोमिम्—औदुलोमी—उदुलोमान् ॥

Words beginning with अत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word द्वि in the सर्वोदि list and not of words after it. Thus द्वि+चौ=इ+चौ=द्वौ as in राज । Why do we say ‘द्विपर्यास्तानाम्’ in the वाचिक । Witness भवान् भवन्तौ &c, when भवत् being outside द्वि of the सर्वोदि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after उदादि words when these denote संज्ञा (designation) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasha “संज्ञोपसर्जनौभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् चत्तर्गणकार्यं च न भवति” (and “त्यादादीनामः” is an अन्तर्गणकार्यं) । Thus द्वि being

name of some one is declined as हिः—ही—इयः as in इतिवत् । Similarly चतिश्चात्तः ही इति चतिहि is also declined like हरि । But if हि is emphasised in a compound then this सर्वनामान्तोच्चार्य (i. e. अकार as by this rule) comes in as in परमही (a कर्मधारय compound). Now specialities in the declension of the word चोडुलोमि is being enumerated. It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural. Thus चोडुलोमिः—चोडुलोमी &c. In the plural we have चोडुलोमाः—चडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लोमी अपत्ये पु बहुवचारी वक्तव्यः” directs अकार in बहुवचन in supersession of इत् by the rule “वाङ्मादिभ्यश्च” । When अकार replaces इत् in the बहुवचन only then चडुलोमन्न्म इति स्थिते “नकाहिते” इति टिलोपः=“चडुलोम” इत्यकारान्त as राम ।

सित— । सुप्रभा ॥ चडुमि नचमाणि लोमानि यस्य इति विभक्ति चडुलोमानाम् कश्चित्कश्चिः । तस्य अपत्यं पुमान् इति “वाङ्मादिभ्यश्च” इति इति आदिप्रतीतिः, “नकाहिते” इति टिलोपे चोडिलोमिः इति रूपसिद्धिः । अयं शब्दः हरिवत् । बहुवचने तु विशेषः अस्ति । तत्र वाङ्मादि—इत् अकारित्वा “लोमीपत्ये पु बहुवचारी वक्तव्यः” इति वार्तिकेन अकार एव विधीयते । ततः टिलोप अकारपत्ये इत्यभ्यासात् चडुलोम इत्यकारान्तो नाधत्ते । तदा च रामवत् रूपाणि । चडुलोमा चडुलोमान् इत्यादि ॥ इसीदन्ताः ॥

दी— । “वातप्रमीः” (उग्रादि सूत्र) इत्युग्रादिसूत्रेण माक ईप्रत्ययः ; स च क्तिरु ; वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । “दीर्घाज्जि च” (इति पूर्ववर्ध-दीर्घो न) । (वक्त) वातप्रम्यौ—वातप्रम्यः । हे. वातप्रमीः । (अस्मि तु) “अस्मि पूर्वः” (सूत्र १६४) इति (पूर्वकृते सति) वातप्रमीन् । वातप्रम्यौ—वातप्रमीन् । वातप्रम्या—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभ्यः । वातप्रमीभ्यः—वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः—वातप्रम्योः—वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न चट्) । कौ तु परत्वात्

सर्वशब्दोर्वः (अ तु "परनेकाद्यः—" इति वक्ष्यमाणा यथादेशः, यत् ईकारस्य धातु-
लाभावात्)—वातप्रम्योः । वातप्रम्योः—वातप्रमीषु । एवं यवीषप्यादृष्टः ।
वाग्न्यनेन इति ययोर्मातृः । वाति लोकमिति एषोः सूत्र्यः । "वापोः कित्
ह्रि च" इति (जीष्वादिक्सूत्रेण याधातोः पाधातोः) ईप्रत्ययः (तस्य कित् प्रकृत-
द्वित्वे) । (नीञ् ह्रिंसायामिति जीष्वादिक्स्य तु क्विप् षो वातप्रमीषमृदोश्च
निर्देशं नश्यन् भावः—) क्विप्स्य वातप्रमीशब्दस्य तु अस्मि शसि कौ च विशेषः ।
(तत्कामस्य तथा—) वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि—(इति अत्र
(ईकारस्य धातुलात्) "परनेकाद्यो—" (सूत्र २७२) इति वक्ष्यमाणा यथा-
देशः । प्रमीशब्दवत् ॥ अङ्गः श्रेयस्यः यस्य स इति बहुव्रीहस्य ("श्रेयस्य"
तस्य कप् न, "श्रेयसो बहुव्रीहे निति याच्यम्" इति अत्र उपसर्जनशब्दो न ;
स्त्रियाः पुंस्त्व—" इति बहुव्रीहस्य पुंस्त्वम् । तस्य बहुव्रीहस्य इति पुंलिङ्गविशेष-
णात् पुंलिङ्गः शब्दः । तस्य प्रथमैकधने लोपः प्रक्रियामाह—) । दीर्घस्यन्त-
श्चात् "ह्रस्वस्यान्त्यो"—(२६२ सूत्र) इति छत्तोपः (बहुव्रीहस्य इति) ।

[बहुव्रीहस्यो भो इत्यत्र "दीर्घाञ्चि च" इति पूर्वसंयमदोषनिषेधे, यस्मि सति
बहुव्रीहस्यौ । एवं बहुव्रीहस्यः बहुव्रीहस्योर्नभस इत्यत्र "अस्मिपूर्वः" इति पूर्वस्ये
बहुव्रीहस्यौ । एवं शसि पुंसि "तस्मात्पक्षी नः पुंसि" इति अत्र पूर्वसंयमदोषं
च बहुव्रीहस्यौ ॥ च बहुव्रीहस्यो भु इति स्थिते नदीनाम्ये नश्यन् नदीसंज्ञामाह—]

२६६ । नू स्वस्यान्त्यो नदी । १।४।३ ॥

टी— ईदृशन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञास्तः । "प्रथमलिङ्ग-
शाहम्ब" (वार्तिक) इति पूर्वं स्वस्यान्त्योपसर्जनस्येपि श्रुत्या नदीसं-
ज्ञक्यम् इत्यर्थः ।

Words ending in ईकारनेककार & that are always feminine are
technically known as नदीसंज्ञ words. The rule directs नदीसंज्ञ of
feminine ईकारस्य words whereas बहुव्रीहस्यो though ईकारस्य is mascu-

line ; how then can there be नदीत्व of the whole word बहुश्रेयसी ? Now the Vartika “प्रवमन्तिङ्गयङ्गच” decides the issue ; ■ asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted. So नदीत्व of श्रेयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुश्रेयसी is to be counted now ; and we look forward— ।

मित— । ईच ऊच “यु” । अविभक्तिकौ निर्देशः । द्वियमाश्रयते ‘स्त्र्यास्त्री’ (भूतनिमुवादिवात् ङः) ; ‘यु’ इत्यस्येदं विशेषणम् । ततः फलितमाह—‘ईदृ-
हस्त्री निव्यस्त्रीलिङ्गौ’ इत्यादि । “स्त्रियाम्” इति सिक्ते चाख्यापहणं निव्यस्त्रीलिङ्गता-
भावेम् । तेन शानधीषब्दश्च न संज्ञा । निव्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते
लिङ्गान्तरेविशिष्टस्यार्थस्य अनभिधायकत्वम् । ननु प्रकृते तु बहुश्रेयसी शब्दश्च
पुंस्त्वात् कथं नदीसंज्ञा इत्याह—“प्रवमन्तिङ्गयङ्गच”—‘समासादिहतिप्रवृत्तेः पूर्व
स्त्रीलिङ्गस्य सतः इतिदशायाच उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गताभावेपि नदीत्वं वक्तव्यमिति
अस्माकं । तत्रच बहुश्रेयसीषब्दश्च नदीत्वं सुखिसमेव । यतः आह—

२५७ । अम्बार्थनद्योर्हस्त्वः । ७।३।१०३ ॥

श्री— । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च हस्त्वः स्यात् सम्बुद्धौ । (हति) हे
बहुश्रेयसि । शसि—बहुश्रेयसीन् ।

यथा पदार्थ words, words technically known as नदी, become
ङ्गस्य when सम्बुद्धि follows. Thus we get, हे बहुश्रेयसि with ङ्गस्य । In
अस् the form is बहुश्रेयसीन् (see ante)

मित— । बहुश्रेयसि इत्यत्र ङ्गस्ये सति “एङङ्गसात्—” इति सम्बुद्धिसोपः ।
सुप्ते ङ्गस्यविधिसामर्थ्यात् “ङ्गस्य गुणः” इति सम्बुद्धौ गुणो न । एतेषुच “अम्बार्थ-
नद्योर्नुचः” इत्यत्र साधनं स्यात् इति भाष्ये स्पष्टम् । बहुश्रेयसा—बहुश्रेयसी-
भ्याम्—बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी य इति लिङ्गे, यसि सति बहुश्रेयस्ये इति
मात्रे च आह—

२६८ । आप्नयाः । अ३।११२ ॥

दी—। मन्त्रात् परे क्तिताम् आडागमः स्यात् (इति चम वाङ्मानी सति चाम्—)

चाट् is the augment of क् इत् affix that comes after मदीचञ्जल words. And ए in 4th case singular is a क् इत् affix. Thus we get—वहुभ्येवसी चाट् ए, and we look forward—

मित—। सुगमा ।

२६९ । आटश्च । ६।१।१० ॥

दी—। आट् अचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । (इति वृद्धौयथादेशे) बहुभ्येयस्यै । पूर्वम् (वृद्धौ यथादेशे च) बहुभ्येयस्यै । बहुभ्येयस्याः । (बहुभ्येयसीशब्दे) मन्त्रस्तत्वात् परत्वात् (“इत्यनयापी लट्” इति) लुट्— बहुभ्येयसीनाम् ।

इति is the single substitute for चाट् when a vowel (चच्) follows. Thus by इति (here ऐ) & यचादिम् we get बहुभ्येयसी &c.

मित—। “इकोयचि” इत्यतः ‘चि’ ; ‘इतिरेटि’ इत्यतः ‘इति’ इत्यनु- वर्त्तते । तत् चाट्—चाट्: चिपरि इति; एसादिभ्यः सात् ; “एकः पूर्वपरयोः” इत्यस्य अचिहस्तत्वात् ॥ अत्र तु “इतिरेचि” “एकः सचर्षदीर्घः” इति सिद्धेऽपि ऐक्यत—ऐन्द्रित् इत्याद्यर्थं चमम् ; इहापि व्याख्याता उपन्यसन् ॥ बहुभ्येयसी किं इत्यत्र वातप्रसीदत् सचर्षदीर्घं प्राप्ते चाट्—

२७० । ज्ञेयाम् नद्यास्त्रोम्यः । अ३।११६ ॥

दी—। मन्त्रात् आकृतात् नोद्यस्त्रोम्य ज्ञेयाम् । इह परत्वात् आटा लुट् वाङ्मते । बहुभ्येयस्याम् । ज्ञेयस्य ईप्सत्वयान्त वातप्रसीदन्भवत् ॥ (अविलस्रमीशब्दे स्रमी इत्यस्य) अकृपन्तत्वात् न सलोपः । (तेन)

अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुधेयसीवत् ॥ कुमारीभिश्चन् कुमारीवाचरन् वा
 ब्राह्मणः कुमारीः । (कुमारीनामधातोः क्तिप् कृत्तिङिः तदाह—) व्यञ्जन्तात्
 क्तिवन्ताद्वा कर्त्तरि क्तिवप् । "इल्लक्ष्याप्—" इति सुलोपः ।

चाम् is substituted for क्ति after गदीसङ्गस्य words, after चावन्
 words & after the word नीः । Here रुट् by the rule "इल्लक्ष्यापी
 रुट्" will not come in after चाम् is substituted for क्ति ; for चाट्
 which is the augment of क्ति (and of its substitute चाम् also)
 being later in the order of Astadhyayi bars गुमन्तम् here. Thus we
 get बहुधेयसाम् &c.

मित— । इह कौ "चाट्गत्याः" इति सूत्रेण च चाट् विहितः, स च परत्वात्—
 कौः, खानी आभि कृते सति "इल्लक्ष्यापी रुट्" इति आभि विहितस्य रुटो वाचक एव ;
 भनोत् तदाह—"इह परत्वात् चाट् वाच्यते" ॥ "सर्वेसुट् च" इति ईप्रत्यये
 सुटिङ्गते लक्ष्मीः । बहुव्रीहौ अतिलक्ष्मीक इति, प्रादिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिप-
 दिकम् । तस्य लक्ष्मी—चनत्वात् न सुलोपः । ततः :अतिलक्ष्मीः इत्यादि अति-
 लक्ष्मी इत्यत्र लक्ष्मीगन्तस्य लक्ष्मीमत्वान्नानात् नीपसर्गनङ्गस्य । इदमपि अत्र लक्ष्मीव्यम्
 ईवत्वस्य तु लक्ष्मीव्यस्य "कृदिकारादङ्गिनः" इति ङीष् विकल्पनात् पक्षे सुलोपः—
 लक्ष्मी इति । तेषां "वाचप्रसी शीघ्रङ्गीति पक्षेयन्ताः सुसाधकः" इति रचितः ।
 "चायोराभादिद्वयायाम् लक्ष्मीलक्ष्मी इतिभिर्या" इति द्विपकोषश्च ॥ अन्त्यं सुमन्तम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारीः । व्यञ्ज-
 न्तादाचार क्तिवन्ताद्वा कर्त्तरि क्तिवप् "इल्लक्ष्यावन्तो—" इति सुलोपः ।

मित— । सुमन्ता ॥ कुमारी ची इति स्थिते चाह—

२७१ । अचि श्नुधातुभ्युवां य्वोरियङ्वकौ । ६।४।७७ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इयङ्गोन्त्यान्तस्य धातोः 'ङु' इत्यस्य चाङ्गस्य
 इयङ्वकौ स्तः अनादौ प्रत्यये परे । "ङिङ्व" (सूत्र ३३) इत्यन्त्यादेशः ।
 आन्तरात्मन्यात् परिषेक्, ङोक्त्वत् । इति इयङ्गि प्राप्ते—

इयङ् and उवङ् respectively come when भजादि affixes follow, in places of इ and उ—this इ and उ should be of verbs ending in इ and उ ; and उवङ् also comes in place of इ प्रत्ययात् bases and of the base अ when an भजादि प्रत्यय follows. This इयङ् and उवङ् come in place of the last vowel and not of the whole base by the rule “ङिच्” (see ante) ; owing to contiguity of pronunciation इयङ् comes in place of इ and उवङ् in place of उ । Thus in कुमारी+भौ, इयङ् is to come by this rule and we look forward—

मित— । ईश् उश् ‘यु’ ; तथीः । इवर्णोवर्णधोरित्यर्थः । ‘युः’ इति ‘धातोः विशेषणम्—तदन्तरिधिवः । । अयुश् धातुश् अयुश् इति ‘अधातुभुवः’—इत्यर्थः । ‘अ’ इत्यनेन प्रत्ययपङ्क्त्यापरिभाषया अ प्रत्ययान्तः पठ्यते [“स्त्रादिभ्यः अ ः” इति कस्यसायः यु पठ्यते] । अ भ षोः उवर्णस्य उवङ् इति कलितम् । तथीः इवर्णस्यासम्भवात् । ततः कलितमाह— “अ प्रत्ययान्तस्य, इवर्णोवर्णान्तस्य च धातोः, ‘यु’ इत्यस्य भङ्गस्य इयङ्कुवङ्कौः” इत्यादि । इय् इति चिह्ने अय सङ्गे ‘यु’ इति गुह्यनिर्देशः “इय् परेष् एकारेष्” इति प्रापनाशः । “ङिच्” इत्यनेन सङ्गे च इयङ्कुवङ्कौ अन्त्यस्य इवर्णोवर्णस्य एव भवतः ॥ इति कुमारी षी इत्यत्र इवर्णस्य नासम्भवात् इयङ् प्राप्ते आह—

२६२ । एतेकाधोऽसंयोगपूर्वस्य । ६।४।८२ ॥

ही— । आत्वव्यवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णोः तदन्तोवो धातुस्त-
न्तस्य एतेकाधो अङ्गत्वं यद्वा ह्यादवाहौ प्रत्यये परे । इति ययु ।
कुमार्यौ—कुमार्यौ । हे कुमारि ।

When भजादिप्रत्यय follows an इजात्तल verbal base of more than one vowel—the root here ending in इ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then ययु is the substitute for

इवर्ण and इवङ् । Thus कुमारी-न्-षी gives :कुमायीं with इव् । • Similarly we get कुमायः (in 1st plural). In हे कुमारि, we have वृत्, for the original base कुमारी is a नदीसञ्चक word.

मिश्र—। ‘ए’ इति षष्ठ्यसम्, ‘इ’ इति शब्दस्य । तत्त्वचाद्यैः—इवर्णस्य इति यावत् । पूर्वस्येति “अधातुश्च याम्” इत्यस्मात् ‘धातोः’ इति अनुवर्तते ॥ “इवो यष्” इत्यतः ‘यष्’ इत्यनुवृत्तिरस्ति । अजादौ प्रत्यये परे यष् स्यात् इति पूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥ अनेकः यष्—तस्य, इति ‘अनेकायः’ । एतन् अङ्गविवक्षयम् । ‘धातोः’ इत्येतत् ‘असंयोगपूर्वस्य’ इत्यत्र संयोगाच्च अन्वेति । ततः फलितमाह—‘धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवर्णः’ इत्यादि । ‘धात्वावयवो यो संयोगः’ संयुक्तवर्णः ‘स पूर्वो यस्मात् सः’ तादृशः न भवति इवर्णः इत्यर्थः ॥ एवं यधि सति कुमारी-न्-षी इत्यत्र कुमायीं इति सिध्यति । एवं कुमारी-न्-यम् = कुमायः । एवं हे कुमारि, इत्यत्र कुमारो शब्दस्य पूर्व नदीत्वात् अन्वार्थनद्योरिति वृत्तः ॥

की—। अस्मि यस्मि च (पूर्वरूपाद्यपवादभूति यधि प्राप्ते) कुमाय्यम् । कुमाय्यः । कुमाय्यै । कुमाय्याः । कुमारीयाम् । कुमाय्याम्—कुमाय्योः (इति ऋध्रपञ्चोक्तम् ॥ (प्रश्नावयतीति क्तिपि) ‘प्रधीञ्चङ्’ । अजाजौ सर्वत्र (“एरनेकायः—” इति शेषेव । अस्म अङ्गीत्वात् नदीकार्यं न इति आह—) प्रधीः—प्रध्यौ—प्रध्यः । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादि ; (प्रकृष्टा धीर्ध्वस्य इति विशेषेण नदीसंज्ञा इत्यह् च वक्ष्यते) ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयतेः क्तिपि उन्नो-शब्दः) (अङ्गव्यस्तत्वात् न ह्रलोपः) उन्नोः । (‘उन्नो’ इत्यत्र अजादौ प्रत्यये परे यषेव । यतः ‘अ’ इति चातुसंयोगो न तदाह—) योत्तुना संयोगस्य विशेष्यात् हह स्यादेव यष् । उन्नयौ—उन्नयः । हे उन्नोः (अङ्गीत्वात् अमदीत्वाच्च संयुक्तिज्ञसो न) । उन्नयम् । (नदीत्वभावेपि “हेराम् तदाह् नौचः” इति नौशब्दस्य इवक् यष्पाह् छेः चाम तदाह—) हेराम्—उन्नयाम् । एवं याम्ययाः ॥ (सूत्रे) अनेकायः किम् ? कीः—निदी—निधः (अनेकाय-स्वाभावात् न यष् किन्तु इवक्) । अस्मि यस्मि चापिपरत्वात् इवक् । निधम्—

विभः । सेराङ्—निधाम् ॥ 'असंयोगपूर्वस्य हिम् ? सञ्चिषौ । यवक्रिषौ ।

[तु योगना यौर्वस्य इति सुप्तिः । यवान् श्रीवासीति यवपूर्वात् श्रीवासीः क्रिमि-
र्यवक्रौ । अत्र अजादिप्रत्यये परे यञ् न भवति—इत्यर्थः । भालवयत्रसंयोगपूर्वकत्वात् ॥
इदमपि अत्र कर्तव्यम्—अयसीति क्रिमि "किञ्चिप्रश्निक्यावतञ्—कटप्रमुञ्जीनां
दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च" इति दीर्घसम्प्रसारणभावी । अत्र "ह्रदिकारात्—" इत्य-
भावेऽपि "सर्वतोऽक्षिप्रयात्" (यं ॥११॥३५) इत्यस्य "ह्रदिकारात् चक्रदिकारात्"
इति व्याख्यानात् पचेद्वीष्टः । औचि नदीत्वात् सुप्तौच इति निधम् ; अन्यथा मन्त्री-
रपि] ॥ ("परमेकाचः—" इति सूत्रे "नतिकारक पूर्वस्यैव इष्यते" इति वार्तिकं
प्रतिष्ठम् । तदेव तात्पर्यतः संग्रह्यति—) "गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यञ् नोप्यते"
(वार्तिकः) । गुरुधियौ । परमधियौ [गुरुधीर्यञ्च इति विग्रहे उद्वगब्दस्य
गतिकारकेतरत्वात् यञ् न किन्तु इवञ् एव । एवं प्रकृष्टा धीर्यञ्च इति विग्रहे तु इवञ्
स्यादेव यतः अत्रापि पूर्वपदं न गतिः नापि कारकम् । अत्र समासान्वितिरनि-
त्यत्वात् संज्ञात्वाद् कवभावः ।] । कथं तर्हि 'वृद्धिः वृद्धिक्रियः' इत्यादि
(अत्र कुरश्चब्दस्य गतित्वात्, त्र्यधिकवद्स्य अपादानकारकत्वात् इति) ? उच्यते ।
'वृद्धिः स्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'वृद्धिः' इत्यस्य धीर्यञ्चं प्रति गतित्वमेव
नास्ति ; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । वृद्धिक्रियश्चब्दस्य
वृद्धिर्गतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । (अतः वृद्धिक्रियश्चब्दस्य अत्र अकारक-
त्वात् इत्यहम्) । वृद्धिक्रियश्चब्दस्य अतः वृद्धिक्रियः इत्युत्तरपदज्ञोपो वा ॥

[सुट् प्भावतीति क्रिमि, सुप्तिशब्दः । अत्र अजादी प्रत्यये परे 'परमेकाचो—'
इति यपि च प्राप्ते षञ्—]

२७३ । न भूमुञ्चियोः । द्वा।३।३५ ॥

दी— । एतयोर्व्यञ् न स्यात् अचि छपि । सुचियौ—सुचिभः इत्यादि ।

मित— । भूयञ्च अजन्तश्च निवेनः । भवेत्यु अत्रम् "भीः मुपि" (द्वा।३।५०)

इत्यस्यापवादः ॥ सुस्त्रिता दीर्घस्य इति विग्रहे तु किति सुपि पाणिनी सदीसञ्चा इति विग्रहे ॥

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिमन्दात् कचिच्छति “चक्रात् सर्वधातु कयोः” इति दीर्घः] ततः कियप् । [सखीयञ् इति स्थिते “यतीलोपः” (६।४।४८) इति अलोपः । “लोपः व्योवेलि” (६।१।६६) इति यलोपः तदाह—] अललोपयलोपौ । अललोपस्य (“अलः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति) स्थानि-
वत्त्वात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इलौ यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्यौ लुलु न स्थानिवत्” (इति स्थानिवत्त्वनिवेचः ॥) चरइतलोपात् ‘सखी इति प्रातिपदिकम् । ततः सुउत्पत्तौ सख्यानाह—) एकदेशविकृतस्य अगन्थत्वात् अगच्छिच्चे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (चणन-
त्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्थं च न) । अस्मि तु पूर्वस्थात् परत्वात् यङि प्राप्ते— । ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । अस्ति तु यङ्—सख्यः ॥ सङ्ख्येन वर्त्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः (किति अलोपयलोपयोः इति भावः) । छलमिच्छ-
तीति सखीः । सुतमिच्छतीति सुतः (पूर्ववत् किति प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ (अजादौ “एरनेककाचः—” इति यण्) । “स्यस्यात्—” इत्ययं दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लृञ् छेदने कः इति लृणम् । लृणमिच्छतीति कचि ईत्वे, लृणोपनामधातोः क्विपि ‘लृणी’ इति प्रातिपदिकमाह—) सुनीः । एवं क्षाममिच्छतीति (क्विपि) क्षामीः । (प्र+स्त्वै+क्त=प्रक्षीम) प्रक्षीममिच्छतीति प्रक्षीमीः । एवं कृत्स्न-
सौर्यङ् (“एरनेककाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते चिहितयोः) नस्त्वमस्त्वयो-
स्त्रित्वात् “स्यस्यात्” इत्युत्त्वम् । सुख्युः क्षाम्युः । प्रक्षीम्युः । (यण+क्त= यण् । ततः कचि यणोपति) शुष्कयतेः क्विचि शुष्क्योः । (P एवं) पक्व्यौ । (यत्र सप्तमस्य संयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् । शुष्क्यौ—शुष्क्यम् । कृत्स्न्योः शुत्स्न्यः इत्यादि- (न आत्तं क्ते चिहितक

कालस्य अतिवृत्त्यात् “स्यत्वात्—” ननु, स्वम् गङ्गाम् । इत्यङ्गदेशे सति स्वतन्त्रादि-
त्वाभावात् “स्यत्वात्—” इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति । इति वस्तुतः ॥

Eng.—unnecessary.

दी-१ शम्भुर्हन्तिस्त् । एवं विष्णुवायु-भाम्वादेयः ॥ (मोक्ष-
मोक्ष न हन्ति भद्रौ यथास्त्विति । तत्र मोक्ष-भद्रस्य विधीर् न दत्तम् वाच-)

२७४ । तुज्वल् कोष्ठुः । ७।१।२५ ।।

श्री— । कोष्ठः तुज्जनेन गुह्यं वर्तते ; आत्मबुद्धौ सर्वज्ञानस्थाने यदे ।
कोष्ठशब्दस्य स्थापने कोष्ठशब्दः प्रयोज्यः इत्यर्थः ।

The base क्रीड् is to stand like its लृजल form (क्रीडृ) when an affix technically called as चर्च नामस्थान follows (excepting that of संवृद्धि) i. e., in the first five विभक्ति प्रत्यय; क्रीडृ is to be applied in place of the base क्रीड् । And what then ?

नित— । सुमना ॥ कोष्ठं न इति स्थिते आह—

१७६ । ऋतो हि सर्वनामस्थानयोः । ७।३।११० ॥

श्री—। कौ सर्वनामस्यानि च परे ह्यन्ताङ्गस्य शुभः स्थातुः इति
(गुणो) प्राप्ते—

कदस bases take गुञ् when a कृत् affix or सूचनाप्रदान affix (i. e. विलक्षितप्रत्यय) follow. Thus गुञ् being available in कौटुञ्च we look forward—

सित—। एषः श्रीष्टु च इत्यम श्रुते प्राप्ते भावः—

२७६ । षट्पुशजस्युखदंसोऽनेहसां च । ७।१।२४ ॥

टी-। श्वस्तानाम् व्याख्यादीनां च समुक्तं स्यात् चसन्मुदौ लौ
परे ।

अनङ् comes in place of the final of वृद्धन् bases and अङ्गन् पुनर्दङ् and अनेङ्, when सृ (not of संज्ञि) follows. Thus the stage being क्रोष्ट् + अनङ् + सु = क्रोष्ठन् + सु = क्रोष्ठा (as ■ सखा—see ante) and we look forward.

मित्—। अथ क्रतुः अनङ्गन् गुणस्य दाघः स्यात्, अनङ्गोऽन्त्यप्रसङ्गात् नचमङ्गः । मतः क्रोष्ट्, अनङ् स = क्रोष्ठ्, अङ् स इति जाते “सर्वनामस्थाने चास-नुक्षी” इति दीर्घसुलोपी । क्रोष्ठा । उभया । पुनर्दङ्गा । अनेङ्गा ॥ असनुक्षी निम् ? ॐ क्रोष्ठः ; अर्धगुणसुलोपी ॥

२७७ । अप्तुन् वृच् स्वसुनप्त् नैष्ठृत्वद्धृक्षत् क्षोत् पोत्

प्रशस्तृणाम् । ६।४।११ ॥

दी—। अवादीनाम् अपभाषाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिप्रद्वङ् व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—) इत्यादिनिष्पन्नानां तुत्तुजम्तानां चेत् भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृ प्रभृतीनां च । उदुगाः तुल्यस्य तु नवत्येव । “समर्थः—एद्विधिः” इति सूत्रे सङ्गात्तारः इति भाष्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्टा [एतच्च “सर्वनामस्थाने” इत्येव सिद्धम् इति पूर्वं कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्] क्रोष्टारौ । (गुणे रपरत्वे ततः अनेन सूत्रेण दीर्घः सति) —क्राष्टारः । क्रोष्टारम्-क्रोष्टारौ । क्रोष्टृत् (सर्वनामस्थाने एव तुवचनावस्तु शसि न तुवचत्) ॥

The bases अप्, वृद्धन्, वृद्धन् bases also the bases सङ् वत्, नैष्ठृ, खङ्, चङ् हीट् प्रयास have their penultimate vowel lengthened when a सर्वनामस्थान affix (other than सम्बुद्धि) follows. The necessity of taking वत्, etc. apart from the वृद्धन् and वृद्धन् bases is to make this restriction when वत्, etc. are derivatives. And the derivative side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases वत्, &c. is predominant ; नाथ

takes these as derivatives under the rule "तृन्" (३११२१) । Now the author states the restriction here thus—If this दीर्घ is to come to वृत्त + वृत्त bases got from लृप्तादि वृत् + वृत्, then the दीर्घ is to attach only after वृत् &c (that are वृत्त of लृप्तादि variety) and not to others. Thus दीर्घ does not come after the bases पिह्वाद् &c (being derived with लृप्तादि वृत्) ; but the base वृत्ताद् takes दीर्घ for भाष्यकार uses वृत्तात्ताद् under the rule "मभयः पदविधिः" । क्रीडा however is established with वृत् and then दीर्घ and सुकोप by the rule "सर्वनामस्थाने चासंज्ञो" । But दीर्घ here is stated for the formation of क्रीडारी &c. Thus क्रीडा । क्रीडारी &c (with वृत् by the rule ३७५ ; and दीर्घ by this present one).

मित्र— । 'वृत्' इति मल्लिकार्जुनसंज्ञायाः शब्दः । वृत् तृज्जनाभ्याम् वृत्तं नृपादीनां वृत्तकृत्तं नियमायम् । तत्र नियममत्राह—लृप्तादिनृत्तजनितवृत्तानां चेत् दीर्घः सति नृपादीनामिव । 'तृज्जना—तृज्जना' इति लृप्तादिभिन्नस्य कृति विहितस्य तृन्—तृन् इत्यस्य पठ्यम् । वृत्तादिवृत्तस्य तु भाष्योक्तत्वात् दीर्घत्वमिति एव ॥ अत्र वृत्तविधेय एव व्याजान्, नृपादीनां "तृन्" (३११२१) इति सूत्रेण भाष्ये व्याप्तिदर्शनात् सुष्ठु ज्ञेयमीति वृत् स्मृता । न पतति पितरोनेन इति तृच् वारणे निपातनात्—द्वितीयं नता । नयतीति तृन् वृच् च नेष्टा । त्रिपेक्षन् वरीपथाया जडा । वदेस्वन् वृत्ता । सुहृतेस्वन् वृत्ता । पुनर्तेस्वन् वृत्ता । प्रमात्तेस्वन् वृत्ता ॥ अथवा क्रीडा, वा इति स्थिते पाठः—

२७८ । विमया तृतीयादिवृत्तिः । ७१.६७ ॥

वृत् । अत्रादिषु तृतीयादिषु क्रीडुर्वा वृत्तवत् । क्रीडा । क्रीडे ।

The base क्रीड् is to be designated as वृत्तवत् i. e., like वृत्त when तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with वृच् follows. Thus वृत्तवत्तवत्

we have क्रीट्—क्रीडे । तुजवद्भावाभावे we get क्रीटुना—क्रीटवे इति यन्भुवत् ॥
नितः— । सुगमा । क्रीट् चम् इति स्थिते चाह—

२७९ । कृतं उट् । ६/२।११२ ॥

दी । कृतन्तात् कसिञ्छोरति परे डकारः एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When च of कसिञ्छस् follows a कृदन्त base, then ड in the single substitute for both. Here च that comes in place of कृ and कृ is चङ्गानिक, so we have र after it. Thus we get by गुण. क्रीट् र् च् and look forward—

नितः— । अकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नोतिः अकारस्य स्थानित्वम्
अस्यैव । ततः गुणे कृते रपरे सति क्रीट् र् च् इति स्थिते चाह—

२८० । रात्सस्य । ८।२।२४ ॥

दी— । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः 'नाभ्यस्य' इति (१ लघुः) ।

("अखसानयोः—" इति) रेफस्य विलग्नः—क्रीष्टुः ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others. Thus we get क्रीष्टुर् (with elision of संयोगान्त स् here). Then by the rule "अखसानयोः"; we get विलग्नः in place of र and the result is क्रीष्टः in fifth & sixth case singular.

नितः— । सुगमा । क्रीष्टु चाम् इति स्थिते तुजवद्भावे च प्राप्ते चाह—

दी— । आभि परत्वात् तुजवद्भावे प्राप्ते—"तुम्—अभि—तुजवद्भा-
वेभ्यो जुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (वार्तिक) क्रीष्टूनाम् ॥ क्रीष्टुरि—क्रीष्टोः ।
एते हस्तादौ च यन्भुवत् ।

When चाम् follows क्रीष्टु, then both तुजवद्भाव and जुट् being due here, तुजवद्भाव is to come in, for it is पर । And तुजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here जुट् can not further.

operate (the चक्षुस् for तुल्यवद्भावः will then be destroyed) and the सन्निपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Vartika "तुम्—अचिर—" &c decides, and says that तुट् here is to operate and not तुल्यवद्भावः । So we get क्रीडूनाम् । So then we have क्रीडरि—क्रीडोः in the 7th case. In other वृत्तादि विभक्ति क्रीड् is declined like शम् ।

नित— । आसि परे तुट् बाधित्वा परत्वात् तुल्यवद्भाव एव स्यात् । इति तु तुल्यवद्भावे तुभागतः असम्भवः यतः अक्षविभक्तिसाधित्वं विहितः तुल्यवद्भावः तुभागतं विधाय चक्षुस् व्याकृतुमुत्तुचितः । एवं तदा सन्निपातपरिभाषया तुटो दुर्लभत्वं स्यात् । एवं स्थिते आह—“तुम्—अचिर—तुल्यवद्भावयोः तुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ततश्च अत्र तुट् स्यात् न तु तुल्यवद्भावः । क्रीडूनाम् इति ॥ “इकोपि विभक्तौ” (७१।७९) इति तुम् विधिः । अनेन वार्तिकेन वारीशाम् इत्यत्र तुम्बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन तुट् एव स्यात् । अचिर=अचिरविधिः । “अचि र चतः” (७५। १००) इत्यपि रविधिः । तत्र त्रिष्टुभ्याम् इत्यत्र अचि परे परमपि रविधिं बाधित्वा तुट् प्रवर्तते । “विभाषा तुनोयादिविधि” इति च तुल्यवद्भावविधिः । ततश्च क्रीडूनाम् इत्यत्र अचिपरे तुल्यवद्भावविधिं परमपि बाधित्वा अनेन वार्तिकेन तुडागतः विहितः । इदमत्र व्याख्यानम्—एतैः विप्रतिषेधे “इत्यनद्यापो तुट्” इति पूर्वोपि तुल्यविधिर्वैलम्बतः । कङ्कितमेतन् आचार्यप्रवृत्त्या भाष्ये इत्यास्ता विस्तरेण ॥ इत्युदगाः ॥

अथ कङ्कताः ॥ (इह इति सन्धर्वविशेषवाचि अथ अपरं प्रातिपदिकम्)—
इह । इहो । इहः । इहस इहो । इहन् इत्यादि ॥ अतिचम्—
चम्पे तु गदीकार्थं विशेषः । हे अतिचम् । अतिचम्पे । अतिचम्पा ।
अतिचम्पुनाम् । अतिचम्पाम् ॥

मित—। चमति शतृन् इतीषादिके कप्रत्यये, “अप्रतिशितकारणमादीनाम्” (वार्तिक) इत्युच्चारणात् अपि स्त्रियाम् ऊङ् । ततो नदीसंज्ञा । एतेनापि “विमानना सुम् कृतः पितृर्गृहे” इति कालिदासीयं आख्यातम् । चसुमतिप्रान्तः अति-
चसुः—अथ एकादशे “उभयत आश्रयणे नात्मादिवत्” इत्यादिब्रह्मनिषेधान्
नोपसर्जनकः ॥ पुनः कञिति च सकारश्च दीर्घेण निर्दिष्टः । तत्र द्वितीय
सकारः कपीनाथकः । उपसर्जनकस्याभावे तु “मोटाङ् यङ्गं ज्ञप्रित्थयम्” (वा-
१।२।४८) इति कृतो ङस्यनिषेधोपि प्रयोजकः ॥ अतिचसुर्गृहे नदीकाथे दमयति—
सु अतिचसु इत्यादि ॥ चसन् सुनम् ॥ (खलं पुनारीति किमि) खलपुः । ततः
खलपु औ खलपू चम् इति स्थिते आह—

२८१ । ओः सुपि । ६।४।८३ ॥

दी—। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उक्त्वः स हन्तो यो धातुस्त-
हन्तस्य अनेकावोऽङ्गस्य यङ् स्यादजातो हपि । “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
यङ् नेत्यने” (वार्तिक) । खलपू—खलपः इत्यादि ॥ एवं खलवादयः
(हृष्टु सप्तमीति किमि हलः) ॥ अथ वृत्तौ एरनेकावः किम् ? लुः—लुवौ—
लुवः (एकाच्त्वात् न यङ्) । ‘धात्ववयव—’ इति किम् ?—उक्त्वः
उक्त्वौ—उक्त्वः (अत्र ‘ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न, अतः यङ् एव) ।
‘आसंयोगपूर्वस्य’ किम् ? कटप्—कटप्वौ—कटपुनः (संयुक्तधात्ववयवत्वात्
न यङ्) । ‘गति—’ इत्यादि किम् ?—परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वक-
त्वात् न यङ्) । हपि किम् ? लुलुचसुः (अत्र चतुस्रो धातुप्रत्ययत्वात् न
यङ्) ॥ खयात् स्त्री न आत्मा वा भवतीति—) स्वमुः । “न मूलचिबोः”
इति (उपलक्षिते) स्वमुवौ, स्वमुवः । एवं स्वयम्भुः ॥

Eng—When च्वादि सुप्—प्रत्यय i. e. विभक्ति, follows a च वर्णान्
verbal base of more than one vowel—the root having ending in
च but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then
यङ् is the substitute for चवर्ण । This यङ् is not intended of verbal

bases having पूर्वपद other than a गति or ■ कारक । Thus in खलपू—
the पूर्वपद being a कारक (e. g. खलपुनावीति &c) यच् comes by this
rule in खी, यच् &c. Hence खलपी—खलपुः &c.

(Rest easy—see also under the rule “परनेकाचः” ante).

नित—। अथ चतुर्दशः व्याख्यानादि च सर्वम् “परनेकाचः—” इति सूचयत् ।
अतः न पुनरुक्तिरस्ति ॥

वर्षासु भवतीति किमि वर्षाभूत्यर्थः । “वर्षाभूददुर्दे पुमान्” इति यादवः । तत्र
वर्षादौ सुपि ‘न भूतधियो’ इति यष्मिन्नेषे प्रार्थं आह—

२८२ । वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥

दी—। अस्य उदात्तस्य यच् स्यात् अथि सुपि । वर्षाभ्वौ—वर्षाभ्वः ॥
हम्भतीति हम्भूः ; “अन्द्हम्भुजम्भूकफेल्कर्मन्भूदिधिषुः” इत्युवादि सूत्रेण
(कृप्रत्ययो नृन् घेह) निपातितः । (अथ लकारो न भालघयवः । अतः लपत्)
“भोः सुपि” इति (यष् न कित्तु “इकोयणचि” इति यष् लट्वाह) हम्भ्वौ—
हम्भवः । हम्भूस्—हम्भ्वौ—हम्भूर । शेषं ह्रस्वत् ॥ ‘हन्’ इति नान्ते
हिंसार्थे अन्त्ये (लपदि) भुवः भिषि (हन्भू इति प्रातिपदिकम्) ; (यी)
हम्भूः । “हम्भूपुनः पूर्वस्य भुवो यच् कृतव्यः” इति (अथ आजादौ सुपि
यच्चैव)—हम्भ्वम् । हम्भवः इत्यादि—कलपूर्वत् ॥ करम्भूः—करम्भवम्—
करम्भवः । दीर्घपाठे तु ‘कर’ एव ‘कारः’—स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यच्च । (ततः)
कारम्भवम्—कारम्भवः ॥ (“पुनर्भूटिषिवृ-कडा” इति कोशात् पुनर्भूत्यर्थस्य स्त्रीत्वं
एति आह—) पुनर्भूः शेरिकः पुंसि । (पुनर्भवतीति किमि पुनर्भूः यस्य पुंस्त्व-
नस्येव इति प्रसिद्धम्) । पुनर्भवौ इत्यादि ॥ (उगो भवतीति उगम्भूः कारायां
भवतीति काराभूः)—‘हगम्भू—काराभू’ यन्मौ स्वयम्भूत्वत् । इत्युपन्ताः ॥

दी—। अथ ऋदन्त प्रकृत्याम् ॥ (या भारणपीयषयोः ऋतून् तुङ्गा)
भान् । सौ (कोट्टशब्दवत् अनच्—दीर्घ—सुलोप—नलोपाह इति) भासा । हे

धातः ("स्योष्ठि—" इति गुणः । स्पर्शम् । इच्छादिसोपः, विसर्गश्च) ।
 धातारौ—धातारः । "ध्रुवर्षात् नक्षय यास्वं वाच्यम्" (इति) धातुङ्ङाम् ।
 इत्यादि (श्लोष्ठ शब्दवत्) । एवं नञ्धातुः ॥ उद्युगाता—उद्युगातारौ—
 उद्युगातारः (नाभ्यप्रवोगात् दीर्घः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिमहो नञ्धादि षड्यस्य
 नियमार्कस्वात् न दीर्घः (व्युत्पत्तिमहो विध्यर्कलादपि अनुकृत्वात् प्रिदादीनां न
 दीर्घः इति "अप नुम्—" इति सूत्रे व्याख्यानावसरे उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरस्—पितरौ—पितृन् । शेषं धातुवत् ॥ एवं जामातु—जामातव्यः ॥
 (वृषजः मनुष्यवाची । अस्मिन् "जद्वानस—" इत्यमरः । "सर्वनामस्थाने चा-
 संहुदौ" इति मानस्यद्विहृकदीर्घः । इच्छादिसोपः— इति न सोपः । मतः—
 ना । मरौ—मरः । हे मः । (अस्मि पूर्णसंयुक्दीर्घः । एतन्—इति नृन् ।
 मेवं धातुवत् । मामि विशेषं वक्ष्यति—)—

Eng.—Easy.

२८३ । नृ च । दाधादि ॥

दी— । 'नृ' इत्येतस्य मामि ना दीर्घः स्यात् । नृङ्ङाम्—नृङ्ङाम् ॥

(ध्रुवर्षात् नक्षय यास्वं— इति चत एतन्म्) ॥ (जी गुणे स्पर्शे मरि । नृः—
 नृत्) ॥

दी— । 'कृ' 'तृ'—अनुयोरनुकरणे "प्रकृतिवत् अनुकरणम्—" इति
 कल्पिकातिदेशात् "क्षतो इत् धातोः" इति इत्ये 'रप्'त्ये—कीः । कितो—
 किरः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गीर्णम् ।

मित— । 'कृ' इत्यस्य अनुकरणभूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपदायकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्वं न स्यात् ततः "क्षतो इत् धातोः" इति इत्यमरि न स्यात् ।
 ततः आह— "प्रकृतिवत् अनुकरणम्" । अनया परिभाषया 'अतिदेशः' विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशभावमादाय धातुत्वान् "क्षत इत् धातोः"
 इति इत्यम् । अतिदेशभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् मुहुष्यमिति । ततः

की—किरी—किर—इत्यादि ॥ “प्रकृतिपत् अनुकरणम्” इत्यस्य अभिप्रायात् अनुकरणस्य प्रागुक्तभावात् “कृतवद्भासोः” इति इच्छामात्रे सति आह—

दी—। इच्छामात्रपक्षे तु “कृदुपसन्—” इति “कृतो ङि—” इति च लपन्त्युपात् (कृतः अग्रदृष्ट्यात्) अग्रङ्—गुह्यौ भः । (ततः) कु—को—कः । कृम्—कौ—कृत् । कू । क्रे इत्यादि ।

दी—। लुङ्प्रत्ययप्रत्ययस्य ॥ ‘गम्ह’ ‘शम्ह’ । आनयोःस्तुकरसो (परस्मै-यस्योः सावधानात् “कृदुपसन्—” इति (अग्रङ् । गमा । शका । लौ) सर्व-मानस्यने च “कृतोङि—” इति) गुह्यविषये तु लपरत्वम् । गमलौ—गमलः । गमलम्—गमलौ—गमृन् (ए वर्षस्य वीर्याभावात् कृदर्थ एव) । गम्ला । गम्ले । कृतिरुसोस्तु “अत उव्” इत्युत्वे लपरत्ये “संयोगान्तस्यलोपः” (सूत्र ५४) । गमुल् । शकुल् इत्यादि ॥

Eng—Easy.

(अथ एदन्ताः निष्यन्ते)—

(अ; विष्; । दन्तापत्यम् इति इ; (अतः इण्)) । तेन इडा सह वर्तते इति (से इति प्रातिपदिकम् । तस्य लौ—) लेः खयौ—खयः (अजादौ अया-देवः) । (इ से । अतः “एङ्—ङ्खात्” इति अनुदिलोपः) ॥ (स्मृतः इ; येन इति खते । तस्य उपाध्याह—) स्मृतेः—स्मृत्यौ—स्मृतयः इत्यादि ॥

भित—। सुगमा ॥ अथ षोडशाः कण्यन्ते । गो ङ् इति स्मिने आह—

२८४ । गोतो णित् । ७।१।६० ॥

दी । गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं विहात् स्यात् । गौः । गवा । ॥५॥

When सर्वनामस्थान affixes comes after the base गो then these affixes are treated as ङ् इत् । Thus we get इङि and the result is .गीः गवौ &c.

नित—। चित्त्वे “चचीमिचति” इति वृद्धिः । सा चात्र चीकारः । कल्पि-
सर्वा । ततः गीः इति रूपम् । एवं वृद्धौ आवादिभ्ये गी+ची=गावी । गी+चत् =
गावः । चमि गी+चम् इति स्थिते चनेन सूत्रेण चित्त्वात् वृद्धौ मायायाम्
चाह—

२८५ । औतोऽस्मत्सौः । ६।१।२३ ॥

दी । ‘आ औतः इति वेदः । ओकारात् शसो रवि, पे अकार एका-
द्वयः स्यात् । असा साहचर्यात् सुभेव अस्य गृह्यते; नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, सु’ इति भास्वोः लुकि उत्तमपुरुषे मिपो.असु) ॥ गाम्—
गावौ—गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि ।

औतः in the sutra is to be disjoined as आ औत । And thus
आ is the single substitute (for औ and अ) when अ of अम & असु
come after ओकार । Here अम of सुप् affixes is taken & not अम्
of चात् । Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादिश्च
though चात् ‘अम्’ follows. This is inferred from अम being taken
in conjunction with शसु । Thus औ+अम=गाम्; औ+असु=गोचसु=
गाः & so on.

नित—। सुनसा ॥ ओयम्: ओकारात् औचित्तः । सुशोभना औः
वय इति बहुव्रीहौ सुशो इति प्रातिपदिकम् । अय रूपप्राप्ताह—

दी । “औतो णिप् इति वाच्यम्” (वात्सिक) । विहितविशेषणं
य । तेन । सुशौः—सुशौवौ—सुशौवः । सुशाम् इत्यादि (गोवत्) ।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘औतोणित्’ इति वात्सिक)
व्याख्यानात् नेह । हे भानो ! हे भानवः ।

उः सम्भुः स्मृतौ येन स (‘स्मृतौ’ इति प्रातिपदिकम् । अय ची चाह—)
स्मृतौ—स्मृतावौ—स्मृतावः । स्मृताम्—स्मृतावौ—स्मृताः इत्यादि
गोवत् ॥

Some (e. g. Kaiyata) read 'जीतो चित्' for the Sutra "जीतो चित्" । In fact 'जीतो चित् वाच्यम्' is the varitika which is explained as—"जीकारात् विहितं सर्वनामस्थानं शिङ्गत् स्यात्" i. e. सर्वनामस्थान affixes after जीकारान् bases are treated as च इत् । As जीतो is explained as जीकारात् विहितम् । So Bhattoji here says "विहितविशेषणं च" । Thus सुयोन्सु=सुयोः as in जी । It is in fact declined like जी । As this varitika is explained as "जीकारान्तात् विहितम् सर्वनामस्थानम्" and not as, जीकारात् परम्" &c, so in हे भानुन्सु=हे भानो (by इत्सल्ल गुणः)न्सु, there is no शिङ्गभाव, for here सु is after च and not made (विहित) after जी, and we get हे भानो । Similarly in हे भानवः ("लङि च" इति गुणे लङि चोत्तः चित्त्वं न स्यात् । यतः जम् दशायाम् भानु इति लकारान्त एव, यतः जम् लकारात् विहितः न तु जीकारात्) । So also the base छृतो is also declined like जी ।

नित— । सुशमा ॥ "जीतो चित्" इत्यत्र "जीतो चित्" इति पाठानुसारेण चाधिकमाह—"जीतो चित् वाच्यः" । व्याख्यानं च—जीकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविशेषणकत्वं तु हे भानो इत्यादी पितृनिर्देशार्थम् । यस्तस्य लङ्प्रतिपदोक्तपरिभाषया एव हे भानो इत्यादी विग्रहावो न स्यात् । अत्र जीकारस्य लङ्प्रतिपत्त्यन्तात् ॥ "जीतो चित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् जीकारान्ताः शब्दाः जीवत्; यथा छृतो गच्छः ॥ शब्दोदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ताः निश्चयन्तेः । ऐदन्तः धनवाची । नल विशेषः इत्येवम्—

२८६ । राथो हलि । ७।२।८५ ॥

ही— । ऐदन्तस्य आकारो अन्तादेशः क्त्वात् इति विभक्तौ ; (ततः सौ) राः । अति विभक्तौ आन्तादेशः । राथो—राथः । राथम्—राथो—राथः । राथाः—राथ्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित— । सुवमा ।

अथ श्रीदत्ताः निरूपयन्ते । श्रीमन्ः चन्द्रबाधौ । अस्म श्री—

दो— । ग्लौः—ग्लौवौ—ग्लौवः । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।

“ओतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्तते । “दे औव” इति (? माहेःखर) सूत्रेण औवौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्योदन्ताः ।

इत्यवन्तपुंलिङ्गप्रकरणात्

“अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः”

[रमते इति प्रचायचि लिङ्गान् “अजायतछाप” इति, टापि च रमा । रमा+ञ् इत्यत “इल्लक्षाम्भ्यो दीर्घात् सुतिष्ठपठ् इत्” इति सुखोपः—] रमा ।

(अस्म औकि रमा औ इति स्थिते चाङ—)

२८७ । औकिञ्चापः । ७।१।१८ ॥

दो— । अजन्तात् अजायत् परस्य औकिः शी ल्यात् । ‘औक्’ इतौ-कार निम्नतोः खञ्जि (प्रार्था शस्त्रे इत्यर्थाः) । रमे । रमाः ।

औक् coming after अजन्त bases is replaced by शी । औक् is the designation of औकार Vibhakti-affixes of the old school. Thus रमा+औ=रमा+औ=रमा ई (अकारस्य “समकतद्धिते” इति इक्षान्)=रमे (by the rule “आद्युपः”) । (सर्वर्णदीर्घे मत्वा चाङ—) रमाः ।

नित—। ‘आपः’ इति पञ्चमी : आद्यन्तं विवक्षितम् । शौकः इति प्रती । “अश्वन्तोः शी” इत्यतः ‘शी’ इत्यनुवर्तते । अत आह—‘आवन्तात्’ चङात्, इत्यादि । ‘शी’ इत्यत्र “अश्वन्तुतङ्गिते” इति शकारस्य इत्यम् । रमा+च्=रमे (“आद्गुणः” इति सूत्रेण) ॥ “इच्छाभ्याम्—” इति सूत्रेण आद्यपञ्चमे दीर्घमङ्गं गच्छत्यम् । तेन प्रत्ययमासी रामगोपासी । अत ‘माया’ इत्यस्य दीर्घमायात् शौकः शी न आत् ॥ हे रमा च इति स्थिते आह—

२८८ । सम्प्रुद्धौ च । ७।३।१०६ ॥

दी—। आप एकारः स्थात् सम्प्रुद्धौ । “एङ् इत्थात्—” इति सम्प्रुद्धिर्लोपः । हे रमे । हे रमे—हे रमाः ॥ रमाश्च (“यसि पूर्वः” इति पूर्व-रूपम्) । रमे—रमाः । (यसि) स्त्रीत्वात् नत्वाभावाः (“तन्मात् यसी नः पुंसि” इति नत्वमव न भवति) ।

एकार is ordered in place of च when संप्रुद्धि follows. Thus हे रमा च becomes हे रमे च । Then by the rule “एङ् इत्थात्—” the संप्रुद्धि slides and we get हे रमे &c. हे रमे ; हे रमाः are as in 1st case dual & plural. In रमाम् we get पूर्व-रूप ; and in रमा च्च we get रमाः by पूर्व-भक्त्यदीर्घः ; here नत्व does not come in by the rule “तन्मात् यसी नः पुंसि”, for the base is in the feminine.

नित—। “अश्वन्तोः शी” (७।३।१०६) “शौकः” (७।३।१०४) इत्यतः “हे, “आदिवापः” इत्यतः ‘आपः’ इत्यनुवर्तते, तदाह “आप एकारः स्थात्” इति ॥ शीर्षस्य आद्यस्य एव एकारः । हे अश्वन्तु । अत ‘शुका’ इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् न एकारः ॥ रमा चा इति स्थिते आह—

२८९ । आदिवापः । ७।३।१०५ ॥

दी—। आदि शौकः च परे आवन्तस्य अश्वस्य एकारः स्थात् । रमया । रमाभ्याम्—रमाभिः ।

एकार is ordered at the end of a आवन्त base when आह (the

designation for 3rd case singular affix) and 'चोस्' follow. Thus रमा च=रमे चा=रमवा &c.

मित—। 'चाक्' इति पूर्वाचार्यनिर्दिष्टेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । एवं 'चकारात्' चोसि च गृह्यते । 'चोसि' इति पूर्वस्यात् अनुवृत्तिरस्ति । एकारा-
नुवृत्तिरिति चान् पूर्वस्यैव गृह्यते । एवं रमा चा=रमे चा=रमवा । अत्रापि दीर्घ-
चाप् गृह्यताम् नैव—असिद्धत्वेन ॥ रमा च इति स्थिते चाक्—

२३० । याङाप् । ७।३।११३ ॥

दी—। आपः परस्य क्तिन्—वचनस्य याङागमः स्यात् । "बुद्धिरेचि"
इति (एकारादेरे) रमायै । सर्वर्षदीर्घः—रमायाः । रमायाः—रमयोः—
रमायाम् । रमायाम् । रमयोः । रमाय । एवं तुर्गादयः ॥

याक् (या) is the augment after चाक्ता bases, when a क्त्वा
Vibhakti affix follows. Thus रमानप्=रमा या च (by याङागम) ।
Then by the rule "बुद्धिरेचि" we get रमायै=रमायै । By सर्वर्ष दीर्घः we
get रमा या चक्=रमायाः । रमा चोस्=रमे चोस् (एकार coming when चोस्
follows by the previous rule "चाङिचापः")=रमयोः । In रमायाम् we
have तुट् by the rule "अस्यवापो तुट्", then दीर्घ by the rule
"नामि" and lastly चक् by "चट् कु पुङ्क्" and "रवास्या नीचः समानपदे" ।
In रमायाम् we have first चम् in seventh singular by the rule:
"चोः चाप् ह्यामूनीचः" then याङागम and lastly सर्वर्षदीर्घ ॥

मित—। 'क्तिन्' वक्ष्यति क्तिन्वचनम् । तस्य ; क्तिन्ः सुपः इत्यर्थः ॥
'बुद्धिरेचि' इत्यतः चोः इति क्त्वा विपरिणतम् चतुर्वचने । ततः चाक् 'क्तिन्वच-
नम्' । आवकात् चकारस्य क्तिन्ः सुपो याङागमः इत्यर्थः । रमानया च=रमायै ।
अत्र बुद्धिरेचि एकारात् "बुद्धिरेचि" इत्यनेन । रमा चोस् इत्यत्र "चाङिचापः"
इत्यनेन एकारे सति रमे चोस्=रमयोः ॥ 'रमायाम्' इत्यत्र "अस्यवापो
तुट्" इति तुटि सति "नामि" इति दीर्घः च सति, 'रमायाम्' चट्

“कृष्णम्” इति च चक्षम् । रमा किं इत्यत्र ‘केशम्’ नद्याम् नीयः, इत्यनेन
‘यामि’ इति याकागमि सर्वस्यदीर्घः च रमाद्याम् ॥ सर्वस्यद्याम् अयि कृति विद्याम्
सर्वोऽर्थः । सोमि प्रायेण रमावत् । यस्यापि कित्त्वा - “वाकापः” इति वाका-
गमि प्रायेण वाक्—

२११ । सर्वनाम्नः स्याद् ह्रस्वश्च । ७।३।११४ ॥

श्री— । आवन्तोऽप्यसर्वनाम्नः परस्य कित्त्वा स्याद् स्यात् । आप्यञ्च ह्रस्वः ।
वाटोऽपवादः (चयं छाट्) । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन यद्वाह्यं “यामि सर्वनाम्नः—” इति सूत्र—सर्वोऽयम् । सर्व-
स्याम् । सर्वस्योः—सर्वोऽयम् । एवं विभवाद्योऽव्ययवन्ताः ॥

छाट् is the augment of कृ इत् vibhakti affixes after आप्यञ्च सर्वनाम्नः
(pronominal) bases. And also there is वृद्ध of चाप् here by this
very rule. This छाट् is a bar to वाह्य as declared by the previous
rule. Thus सर्वस्यै, सर्वस्याः, &c. In the case of सर्वोऽयम्, वाटादीन्, in
सर्वो is taken as पूर्वान्त and not as परादि, and now as regards सर्वो by
विभक्तिविहितपरिभाषा it is also a सर्वनाम्नः । Then by the rule “यामि सर्व-
नाम्नः—” we have सूट् when याम् follows. Thus we get सर्वोऽयम् ।
In सर्वस्याम्, सूट् is barred by the rule “केशम्” being परः । Then छाट्
and वृद्ध come by this rule and we get सर्वस्याम् । Similarly विद्या
&c. are to be declined.

मित्रः—पूर्वस्यवादापः इत्यनुवर्तते । यद्वा ‘सर्वनाम्नः’ इत्यर्थे विहितम् । विद्या
सम्बन्धेन पूर्वस्यवत् नीयत्वम् । यत्तु ‘सर्वनाम्नः’ इति वृद्धस्य अनुवर्तमानं नट्या
विभक्तिरन्वयः । यद्वाह्यं—‘वाक्यान् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य विद्याः इत्यर्थः । तत्र
वाक्यपूर्वोऽपि कस्यापि विद्यम् । सर्वोऽयम् इत्यत्र ‘सर्वो’ इत्यत्र परादिनाः पूर्वान्त-
वत् न तु परादिकम्, तेन आप्यञ्च सर्वोऽयम् सर्वोऽयम् इत्यत्र वाटादीनाम् अपि विद्या-
विभक्तिरन्वयः सर्वनाम्नो इति ‘यामि सर्वनाम्नः सूट्’ इति सूत्रे सर्वस्याम्, इति

कम् ॥ सर्वाः इत्यत्र सुट् पदत्वात् बाधित्वा “जेराम्” इति आम् । ततः स्वाट्
कस्य इति सर्वस्याम् ॥ एवमिन्द्रादयः भावकाः बोधकाः ।

२६२ । दिक् सप्तमासे बहुव्रीहौ । १।१।२३ ॥

दी । अत्र सर्वनामता ना स्यात् । उत्तरपूर्वस्ये—उत्तरपूर्वास्यै । दिक्-
नामान्यन्तशते इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्सप्तमासस्य ग्रहणात् मेह । योत्तरा
सा पूर्वा यस्या इत्यमरायाः तस्यै उत्तरपूर्वास्यै । बहुव्रीहियद्वयं स्पष्टार्थम् ।
अन्तरस्ये शास्त्रायै ; बाधायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तेर्मेह—अन्तरामे
नार्थः ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिक्वाचक words
entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिक्-
नामान्यन्तरास्यै” । Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वास्यै,
as बहुव्रीहि here is by the rule “दिक् नामानि—” &c. As
the दिक् समास only is to be committed here by the spe-
cial rule “दिक् नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as
योत्तरा सा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base
उत्तरपूर्वा । And the mention of the word बहुव्रीहौ in the sūtra is
thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning
comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted. In अन्तरस्यै शास्त्रायै, अन्तरा
meaning बाध्या is a सर्वनाम, but in, अन्तरायै नगरायै, अन्तरा is not a सर्व-
नाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-
पद “अन्तरं वद्विर्वाणि—”, here reference being to a ‘city.’

मिव । “न बहुव्रीहौ” इति निषेधे प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिक्
समासो ‘दिक् समासो’ दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
भवन्ति । दिगुपदिष्टं किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न ज्ञायते—
अविभाषा क प्रतिषेध इति । दिगुपदिष्टे किमस्यै ज्ञायते—दिगुपदिष्टसमासे विभाषा
अस्य प्रतिषेध इति । दिक् समासः दिक् समासः—अस्यमेव “दिक् नामान्यन्तरास्यै”

(११२/१६) इति समासोऽयं भवति, साधयितुमिच्छन्त्यानां ("अनेकमन्यं पदार्थं" इति बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः) न स्यात् । तदाह— "प्रतिपदीकृतं दिक्समासस्य गृह्यत्वात् नैह" । या अस्या सा पूर्वा यस्याः इति अन्तरपूर्वा "अनेकमन्यं पदार्थं" इति समासः, इह यद्-तद् अन्त्यगुणं साभावाधिकारवद्दर्शयामासम् । अत्र दिक्पदस्य प्रमाणात् साधयितुमिच्छन्त्यानां नास्ति सूत्रस्य प्राप्तिः । अतः आह— अन्तरपूर्वायै ॥ अत्र प्रतिपदीकृत-परिभाषया "विभाषा दिक्समासे" इत्येतावता एव सूत्रवरीरिण "दिक्-नामानि" इति बहुव्रीहरेव एवमसिद्धेऽपि सूत्रे "बहुव्रीहियुक्तं" स्पर्शार्थम् । अन्तरपदस्य वाचायै, सर्वनामता, 'अपदि' इति सर्वादिशब्द-नक्षपादे जन्तत्वात् ; 'अन्तरपदे' नगर्थे इत्यत्र सर्वनामता न ॥

२६३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७३/११५ ॥

दी । आभ्यां क्तः स्याद् वा स्यात्, आपञ्च इत्यम् । इयं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् (इदं सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः) । "तीयस्य क्तिसूपसंख्यामासु" (२२६ सूत्रे अस्मात् वार्तिकवशात् इह सूत्रं ॥ कर्तव्यम् इत्यर्थः) । द्वितीयस्मै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । बोधं रमासु । एवं तृतीया ॥ (अन्ता-अन्ता-अन्ता इति अन्तादेशात् ।) एषां सम्बोधने विभेदमाह— "अन्तार्थनसोर्हस्यः" (सूत्र २६७) इति (इत्येवमिति आह)— हे अन्तः । हे अन्तः । हे अन्तः । "असंयुक्ताः ये हलकाः तद्वती इत्यो न" (वार्तिक) । हे अन्तादे । हे अन्त्यासौ । हे अन्तिके ।

Eng.—Easy.

नित ।—सुगमा— "नृप वज्रोत्तमौ" इति चातोः "विदुमिहादिभ्योऽङ्" इति चलि करायणः । अत्र सी इत्युच्चादिना सुबोधे करा इति । करायणस्य "करायण करसन्ततस्याम्" इति सूत्रेण तु अजादी पाचिकी करायणदिभः तदाह—

दी । जरा । जरे—जरासौ । शोभावात् परस्वात् जरासु ॥ आसि सुटः परस्वात् जरासु । जरासुम् इत्यादि । पक्षे हलादौ रभासु । इह पूर्वमिप्रति-वेधेन शोभाय कृत्वा सञ्ज्ञिपातपरिभाषायाः अमित्यस्त्वमासित्य 'जरासौ' इति

केचित् । तन्निर्मूलस्य । यद्यपि जरसावेकस्य स्थानिकज्ञत्वेन आबन्ततामाश्रित्य “शौक्यापः” “बाह्यापः” “हृत्वनद्यापः” “हेराभू मथामनीभ्यः” इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्-निट्-पुतुङ्, तथापि “अनसुविधौ” इत्युक्तेः न भवति । “आ आप्” इति प्रसिद्ध्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र गङ्गात् । एवं “हल् ज्ञ्याप्—” (सूच २५२) इति सूत्रेण “आ आप्” की ई इति प्रसङ्गात् “अतिरुद्धः लिप्कौशाब्धिः” इत्यादिशब्दैर्दीर्घप्राप्त्युत्पत्त्याख्येयम् । न च एवमपि “अतिरुद्धाव” इत्यत्र स्वाश्रयमाकारस्य स्थानिकज्ञत्वेन आप्स्त्वैवाश्रित्य याट् स्वात् इति वाच्यम् । आबन्तं यदुक्तं ततः परस्य याट् विधाभात् । “उपसर्जनकोप्रत्यये तदादिनियमात्” ॥

मित—। जरसौ इत्यत्र जरस्-भावः परः । अतः तस्मिन् प्रवृत्ते शौभावः न स्यात् । अत्रते तु जरस्मान्ने जरा इत्यावकात् शौभावः स्यादिव । तदाह “शौभावात् परत्वात् जरम्” । एवं “आनि पुटः परत्वात् जरम्” । ततश्च जरसादेशे न गुट्—जरसा-मिति । पुनश्च शौभावः आत्मसंज्ञिपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आबन्ततां न विनाशयेत् । अतश्च आबन्ततादिके जरसादेशे सति शौभावो न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र “विप्रतिषेधे पूर्व कार्यम्” इति परिभाषासाहित्यं पूर्वविप्रतिषेधेन शौभावः कृत्वा ततः जरसादेशं निवृत्तयि, ततश्च “जरसौ” इति रूपवति । एतेषु सन्निपातपरिभाषायां अनित्यभावं पुरस्कृत्य चट्टसिंहार्ये नाम तां परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तच्च न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वान्नयमे प्रमाणाभावात्, अत्र पूर्वविप्रतिषेधान्नयमस्य च भावो चट्ट-स्यात् ॥ जरायवद्व्याजने जरसादेरस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अत्र आबन्तत्वे सति “शौक्यापः” “बाह्यापः” इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एवं “पह्यो—” इति सूत्रेण नासिक्वा-निक्वा-पुतनाद्वद्व्याजने नस्—निट्-पुतु—आदेशेषु सप्तसु स्थानिवत्त्वान् एवा-आबन्तत्वे सति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । तां च ब्रह्मां परिहरति—“स्थानिकसादेशे अनसुविधौ” इति सूत्रे “अनसुविधौ” इति उक्तत्वात् । अत्र च आबन्तता-श्रित्य एते पञ्चविधयः अनुविधिः एव । अतः सप्त वर्तमानेषु एतेषां चत्वार्यवशिष्टत्वात् जरसाद्यादिषां स्थानिवत्त्वं न सम्भवति । ततः जरासादेरस्य आबन्ततामाभावात् उक्त-पञ्चस्यैवापत्तादिविधयो न भवति । अथवा “आह्यापः” इत्यादी “आ आपः”

‘एति मन्त्रेणात् सर्वे’ च आपः एव वदन्नात् अरहादेवस्य आचमनजाभावात्, अत एति विवचः न कृत् । अतश्च ‘अस्ती’ इति रूपमनित्यम् । प्रसङ्गात् चाह—इत्युक्त्यादि—कृते चमनीया ‘आ आप’ ‘कौ इ’ इति व्याख्याने सति सर्वे दोषवद्वा प्रत्याख्येयम् आत् । ततश्च ‘अतिष्ठद्वा’ निष्पीयान्भिः’ इत्यादि सिद्धिरपि स्यात् । एवं ‘अतिष्ठद्वा’ इत्यत्र अद्वा इत्यस्य आकाराचमनजाभावात् सुवीची न । ननु एवम् ‘यादाप’ इति सर्वे आचार-यक्ये नै सत्यपि, ‘अतिष्ठद्वा’ इत्यत्र अद्वा शब्दस्य अतः सिद्धस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन आप्पुं पुरस्कृत्य याट्त्वम् न स्यात् ? इत्यतोत्तरमाह—‘आचमनं यद्वा’ ततः परस्य याट्-विधावात्, प्रकृते तु अतिष्ठद्वा इति सप्तदाय एव कितं प्रति अष्टम् ताव चतिष्ठद्वा इति वदन् न तत् आचमनम् । अतः स्थानिवत्त्वेन चाह सत्यपि न यादिति भावः । ‘यादाप’ इत्यत्र हि आचमनशब्देन प्रत्ययवद्वाचपरिभाषया (‘प्रत्ययवद्वाचं प्रकृतिप्रत्ययवत्सुदायकं वदन्म् इत्यर्थयुक्तपरिभाषया इत्यर्थः) आचमनं वक्ष्यते । नास्ती ‘अतिष्ठद्वा’ इति आचमनशब्दम् । अतश्च नाम “यादापः” इति सूत्रस्य ग्रहणमुच्यते । ‘उपसर्जनसीमन्त्ये तदादिनियमात्’ इति आभावात्, प्रकृति कौप्रत्यये उप-सर्जने तदादिनियमस्य निर्वाहनात् अपि “इ.चापः” इति सूत्रस्य नाम प्रक-रोक्तिः । एवम् च आचमनशब्देन प्रत्ययवद्वाचपरिभाषया तदन्ते गृहीते तेन आचमन-नियमेकत्वात् आचमनान् यद्वामित्येकत्वात् ‘अतिष्ठद्वा’ इत्यत्र आचमनजाभावात् ‘यादाप’ इत्यत्र यातिः । अतएव आप्पुंशब्दे “अदोर्वा आदोर्वा न कश्चिन्” इति वार्तिकेन प्रकृ-त्यानिवृत्तिनिवेदात् कश्चं तत्कामिके दीर्घं यज्ञात् इति कर्त्तव्यकारणतः आचमनशब्द-द्वयितम् । अत्रापि विन्नेनैकत्वत्वात् । आचमना भाषिकाशब्दकाले प्रसङ्गादी नरादीन्-अवति ।

श्री—। “पदको—” इति नासिकारया मन् । यथा । यथा । योम्याम्-इत्यादि । पक्षे (नरादेवजाभावापक्षे) इति समञ्जः । मित्राभ्य निम् । मित्राः ।

मित । सुवर्ण—। मित्रं, आत् इति मिते चाह—

२६४ । अथमन्त्रस्वरूप—सुवर्णयजमानाकृताकृता मन् । ८१२६६

श्री—। अथादीर्घं यज्ञात् अथमन्त्रस्वरूपेण अन्त्रोक्तमन्त्रेण अन्त्रं, यजि

पदान्ते च । यस्य जश्चेन ङः । निष्भ्याम्—निष्भिः । सुपि “ङः सि घट्”
(सूत्र १३१) इति णदो भुट् । चत्तम् । तस्य असिद्धत्वात् “चयो द्वितीयाः
शरि—” इति टत्तायाः श्रद्धा । “न पदान्तात्—” इति घट्त्वम् । निट्त्सु-
मिह ।

Thus of seven roots beginning with त्र and ending with भाज and
of roots ending in ङ and घ, वकार is ordered (at the end) when a भञ्ज
letter follows or these are final in a पद । Thus निष्भ्याम् = निष्भ्याम् ।
Then व becomes ङ by the rule “भञ्जां जञो भञ्जे”, and we get निष्-
भ्याम्, निष्भिः &c. In निष् + सु (seventh plural) we get निट्त्सु—ङ् be-
coming ट by the rule “शरि व” ; Optionally here घट् (augment)
comes in by the rule “ङः सि घट्” ; and then the form is निट्, च्
सु । Then here चत्तम् comes by the rule “शरि च” (i.e., शरि पर भञ्जां
चरः सुः) and the form is निट्, त्सु । Here however ट+त are not
replaced by ङ and घ by the Varttika “चयो द्वितीयाः शरि—” (un-
der rule 130 ante.) [Remember that this Varttika is to direct घ
for त् in घट् पक्षे, and to direct ङ for ट्, in घट्भावपक्षे] । For चत्तम् is
regarded as असिद्ध with reference to this Varttika ; because this
Varttika being read under the rule “भादिनालोभे” (८१३१८) by भाञ्ज-
कार is earlier than the rule for चत्तम् e.g. “शरि च (८१३१५) ; by the
rule—पूर्वतासिद्धम् (८१३१५), this परणञ (i.e., चत्तम्) is असिद्ध with regard
to earlier operations. Then again in निट्त्सु, त्सु does not become
ट by चत्त by the rule “न पदान्तात् टोरनाम्” (८१३१६) ; so the final
form is निट्त्सु in घट्पक्षे ।

नित— । ‘निष्भ्याम्’ इत्यत्र चञेन सुञे च घञे, तस्य “भञ्जां जञो भञ्जे” इति
जश्चेन ङकारः । ततः निष्भ्याम्—निष्भिः इत्यादि । ‘निष् सुप्’ इति सुपि परे
‘निट्सु’ इति सिद्धे “शरि च” (८१३१५) इति वस्य टले ‘निट्सु’ इति रूपम् । पक्षे

अत्र “कः सिट्” इति शुभान्नोपि । ततः मिट् भू सु इति जाति चक्षे न मिटन्तु इति रूपम् । चक्षेम् चात्र “छरिच” (८१५३०) सुतलभाम् । शरिपरे च चक्षो द्वितीयविधानं च (“चक्षो द्वितीया शरि”—इति वार्त्तिकेन) ८१५४८ संज्ञाकसुवद-
शायाम् जातम् (“वादिस्थकोमे” ८१५४८ इति सूत्रे भाष्ये चक्षे वार्त्तिकस्य पात्रात्) ;
अतश्च “पूर्वमासिद्धम्” (८१५४९) इति सूत्रे परं चक्षे, पूर्वे चरि द्वितीयविधानं प्रति
चक्षिद्धम् । ततश्च मिटन्तु इत्यत्र त्कारस्य न टकारः । एवं मिट् भू इत्यत्र टस्य न
ट् । मिटन्तु इत्यत्र त्कारस्य टुल्लेन टकारोपि न “न पदान्तात् टोरणम्” इति
टुल्लनिर्दिष्टम् । ननु “त्रयादि—” सूत्रेण चक्ष निष् सु इत्यत्र निष्सु इति कले
जाति जय्जात् प्राक् सकारे परे सति ककारभाशङ्का चाह—

२३५ । षटोः कः सि । ८१५४९ ॥

दी । चक्षे वृत्त्ये च कः स्यात् सकारे परे । इति तु न भवति । जयत्वं
प्रति (चक्षे चक्षिद्धत्वात्) । केचित्तु ब्रह्मादिसूत्रे—“शारेषातोः” (८१५३९)
इति सूत्रात् धातोर्स्थितुवर्त्तयन्ति । तस्यते (निष्भ्याम् इत्यत्र) जयत्वेन
जकारे—निष्भ्यासु—निष्प्रभिः । “चोः कुः” (८१५३०) इति कुत्वं तु न
भवति । (कुत्वं प्रति) जयत्वेनानिद्धत्वात् ॥ (निष्सु इत्यत्र) जयत्वम् ।
जयत्वम् (सकृत्पूर्वेन चकारः) । चक्षेम् (जयत्वं चक्षे च) इति निष्प्रु,
(चक्षे वृत्त्येनानिद्धत्वे तु) निष्प्रु ॥ “मास—पुतना—सानूनां मांस—पुत—स्वयः
(आदेशाः) वाच्यः शसादौ वा (“पहनी—इति सूत्रे वार्त्तिकमितात्) । (चक्षे
पुतनाचक्षे चक्षि पुत आदेशे) पुतः । पुतः—पुतनासु । पक्षे सुटिच
रभाजत् । गोषा विश्वपासत् (विश्वन्तात् क्रियामपि पुंश्चन्द्रम् । न तु
टावन्तः, “अजायतसाप्” इति तत्परकरणात्) ॥ इत्याद्यवस्थाः ॥

In निष्प्रु there being चक्षे by the rule “चक्षे—” &c we get निष्प्रु ।
Then the apprehension is that, why should not the rule “षटोः
कः सि” (i. e. क comes in place of ष and ष when सकार follows)
operate before the operation of the rule for चक्षे “चक्षे”

जयोसि" (८।१।३८) ? The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्च, for this rule being पर is to operate after operation of जश्च । And जश्च coming in, then this has no application at all. Some however bring "यतोः" in the rule "तश्च—?" from the rule "सादिवातोषः" । In that case in निश्चयान्, निश्च being not a verb, then चत् does not come & by जश्च we get निश्चयान् &c. In निश्चयान्, कुल by the rule "वीः कुः" (८।१।३०) does not operate, for जश्च is असिद्ध with regard to कुल, and जश्च being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुल । According to this latter view in निश्चय we have निश्चय by चत् then निश्चय by यत् and lastly निश्चय by चत् of जकार । Again च becoming optionally छ by the rule "चश्चोडि" we get निश्चु । (Rest easy).

नित— । सुजसा । इत्यावनाः ।

दी— । सतिषब्दः प्रायेण इति । स्त्रीत्वात् ("तथाप्यसौ नः पुंलि" इति) नस्वाभावः—मतीः । (इतीयैकवचने "आकीनास्त्रिषाम्" इति 'अस्त्रिषाम्' इति प्रसिद्धाद्यत्) नात्वं च—मत्या ।

नित— । सुजसा । सतिषब्दस्य इदमन्वात् "ए० आराप्यो नदी" इति "नदी-संघातान् अत्राप्तान् किन्तु तद्विषयं दशं विभुभाक्—

२३६ । गकिति हस्यश्च । १।३।६ ॥

दी— । इयङ्गुक्स्यात् स्त्रीत्वान्दन्तिभ्यो नित्यस्त्रीसिद्धत्वाद्वा स्त्रीत्वात् च इयङ्गुक्स्यात् स्त्रियो वा नदीसंज्ञौ स्तः किति परे । "आयनद्याः" (सूत्र २६८) । मत्ये—मत्ये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । मदी-स्वपदे "मदी" इति कौत्से प्राये—

Words that are always feminine (except the base स्त्री) and ending in long ई and ऊ which are to take चङ् and छङ् after them by the rule "यच्चिप्रधातुङ् ई दीर्घङ् नदी". and also bases ending in short इ and उ, are optionally designated as नदी in feminine when विभक्तिप्रत्यय having 'ङ' इत् follows. Thus in मतिङ्, the base being optionally नदी we get माट् here by the rule "माट्-प्रत्ययः", and the form is मति वा एङ्मत् with इति by the rule "माट्ङ्" (ante). मत्तये is the form when मति is not नदीसंज्ञक, नृङ् coming by the rule "दीर्घङ् इति". Similarly मत्तात्—मत्ते; are formed. Then in मतिङ्, the rule "दीर्घङ्" (२५६) is to operate here when मति is नदीसंज्ञक and we look forward—

मितः । “नेत्यकृषकस्यानवधौ” (१॥३॥) इति सूत्रं मध्यमार्गमुपपत्तं । “य-
इत्यपि चमुपपत्तं, “वाभि” (१॥३॥१॥) इत्यतः “वा” इत्युपपत्तं । इत्यकृषकोः स्यात्
प्रतिनिर्वायोः तौ इत्यकृषकस्यानी । अतिसमाह—‘इत्यकृषकस्यानी अथौ (सौम्यभिर्गी)
निम्नलोचिनी ईदृशी । इती न इत्यसौम्यौ चित्वा किति परे वा नदीसंज्ञी वा,
इति । ततः कति के इत्यत्र मतिव्यत्यस पाचिन् नदीले मति “वाच्यनया” इति
आहः । ततः “आह” इति इतिरिवादेशे मयै । नदीसंज्ञात्वात् चित्संज्ञात्वात् “च-
किति” इति मुक्तः—अस्यै । एवं मत्वाः—मतेः इत्यादि । इति कि इत्यत्र नदीसं-
पत्ते “सौल” (७॥१॥१॥) इति के; नीले प्राप्ते आह—

संस्कृतम् । इत्युक्तम् । १९२३ । ११

श्री—। नदीसंज्ञकान्मासं बहुषुभ्यन्तु परस्मै केषाम् स्मात् (संज्ञिका-
भावपक्षे) “अन्त्ये” (सूत्र २५७) (अति लो. नीलम्, केषाम्, तत्त-
त्वात्—) मत्वात्—मत्तौ। एवं च स्मात्कथा।

बान् is the substitute for वि when it comes after र and व
कारण bases that are phonologically परिवर्तित । Those र and व bases

“When मति is not नदीसंज्ञक then मति + लि = मत ची = मती by the rule “चञ्चलः” । Similarly मृति &c are declined.

नित— । “केराम् मद्याम् नौभ्याः” (अ१।११६) इत्यतः “केराम्” इति ‘नदी’ इति च अनुवर्तते । ‘नदी’ इति च इदुग्राम् इत्यस्य विभक्ति विपरिणामेन विधी-
यचम् । तदाह—‘नदीसंज्ञाभावात् इदुग्राम्’ इत्यादि । “इदुग्राम् चीत् चञ्चलः”
इत्यपि सूत्राच्च शेषिह्य पठन्ति । तेषां मते च योऽविभावः कर्तव्यः—“इदुग्राम्”
“चीत्” चञ्चलः” इति । नदीसंज्ञायाम् कार्येण परत्वात् चाम्भावस्य बाधक ची-
दभावो निवर्तयते । एवम् मति चाम् = मत्याम् । नदीत्वाभावेपक्षे तु मति लि इति
श्रुति “चञ्चलः” इति सूत्रेण ज्ञेयते, धेरलि च , मत ऐ = मती । अथवा स्त्रियाम्
विशब्दस्य विशेषमाह—

२६८ । चित्तुरोः स्त्रियां तिस्र चतस्र । अ१।१६६ ॥

दी— । श्रीलिङ्गयोरेतयोः सूत्रावादेशौ स्वः विभक्तौ परतः ।

तिस्र and चतस्र are respectively ordered in place of feminine
base त्रि and चतुर् when a case affix follows.

नित— । सुगमा । विशब्दस्य निवचनवचनात्वात् तिस्रन्चम् इति स्थिते
माह—

२६९ । अचिर ऋतः । अ२।१६७ ॥

दी— । तिस्र चतस्र एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादिति । गुण-
दीर्घोत्थानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिस्रिभिः । तिस्र्यः—तिस्र्यः ।
आभि ‘तुम्—अचिर—’ इति जुह ।

रेफ is ordered in place of ऋ of तिस्र and चतस्र when affixes
beginning with च् follow. This bars पुन here by the rule “ह्रस्वो
किञ्चनानस्यान्योः” (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (and case
plural) this rule bars application of लृङ्घोक् by the rule “प्रत्यययोः”

“पूर्वसवर्षः” (ante). This very rule also bars application of लृत् by the rule “अत उतृ” in the case of 6th case singular of the base प्रियवि (got as प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहः) which becomes प्रियतिस्र when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियतिस्रः स्रम् (and not प्रियेतिस्रः स्रम् by लृत्). So we have here “गुणदीर्घात्तामसपदान्” । In तिस्र+भाम्, नृट् comes after एत् by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika “गुण-अधिर-उज्ज्वलभाषेभ्यः नृट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (which see ante), and then दीर्घ being due by the rule “नामि” we look forward—

नितम्— । पूर्वस्राम् ‘तिस्रचतस्र’ इत्यनुवर्तते, तस्य षष्ठ्यात् सन् अन्तिमं वर्तते, तदाह—‘तिस्र चतस्र एतयोः ककारस्य रेफादेशः’ इत्यादि । एष रेफादेशः “अलो किं सर्वनामस्थानयोः” इत्यनेन विहितस्य गुणसाधकात् । ततः तिस्र+भाम्= तिस्रः । एवं तिस्र+भाम् इत्यत्र “प्रयसयोः पूर्वसवर्षः” इति सूत्रस्योक्त्या प्राप्ते अर्ध रेफादेशः तस्य बाधको वर्तते ; ततः तिस्रः इति रूपम् ॥ प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहे प्रियवि इति प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि तिस्रस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिस्रभावः इति परस्परं दृष्टव्यः । एवं प्रियतिस्रः स्रम् इत्यत्र षष्ठ्याकचने तिस्र आदेशे सति “अत उतृ” इति लृत् न स्यात् ; एष रेफादेशः एव तस्य बाधकः स्यात् । अतः आह—“गुणदीर्घात्तामसपदान्” । तिस्र भाम् इत्यत्र नृट् बाधित्वा “अधिर अतः” इति श्लोके प्राप्ते “गुण अधिर उज्ज्वलभाषेभ्यो—” इति वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन नृट्हे प्राप्ते । तदाह—“नामि” ‘गुणधिर—’ इति नृट् । नृटि सति “नामि” इति दीर्घे प्राप्ते आह—

३०० । न तिस्रु चतस्रु । ६।४।४।

दी— । तिस्रु चतस्रु एतयोः नामि दीर्घो न स्यात् । तिस्रुभाम्, तिस्रुषु, ‘स्त्रियाम्’ इति त्रिसुशेर्भिन्नेषामात् नेह (“विचतुरोः स्त्रियाम्—” ति स्रु स्त्रियां स्थितयोः विचतुरोः इत्यन्वयः, अतः तत्र उपाधाह स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेति । एवं व्याख्यानान् इह ‘तिस्र’ आदेशो न—) ।

प्रियाः प्रवः प्रीष्टि वा यस्याः सा प्रियत्रिः (अत विग्रहस्त स्त्रियां इतिर्नांति ततः
 मनाकोपरं सुपि तिष्ठवाच्येन)—मतिं सुखवत् । अस्मि तु (वहीवहुवचने
 “वे अयः” इति वयादेशस्य भाग्यत्वेन तदनेपि प्रकृतेः) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः ।
 ‘प्रियास्त्रिसो यस्य सः’ इति विग्रहे तु प्रियत्रिसा (प्रियास्त्रिसो यस्य इति तु
 “अन्तरङ्गानपि विज्ञानं वदिराज्ञो बुद्ध्यावति” इति वृत्ताद्ये चकार्त्तविभक्तौः सुप्रत्यया
 अन्तरङ्गोपि तिष्ठभावो नः । तेन प्रियत्रि इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि तिष्ठवत्स्य
 स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च तिसृभावाः । “कदुञ्जम्—” इत्यनङ् वतः प्रिय-
 तिसा इति । प्रियत्रिसौ—प्रियत्रिसः—(शुभादीन् वाधित्वा रत्वम्) प्रियत्रिस-
 मित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य तत् कुलं प्रियत्रिः । (“स्वमोर्लुपु सनाद्वा” इति
 द्वेन) स्वमोर्लुका स्मृतत्वेन प्रत्ययसङ्गत्याभावात् न तिस्रोदेशः (“य सुभ-
 ताङ्गस” इति ह्रस्वेण प्रत्ययसङ्गत्याभावात् विभक्तिपरत्वाभावात् तिसृभावेन) । न
 सुभताङ्गस्य इति निषेधस्य धर्मात्परत्वात् पक्षे प्रियत्रिस्तु । इत्यात् पूर्ववि-
 ग्रहित्वेन नुम् (पूर्वविग्रहित्वेन रत्वं वाधित्वा नपुंसके नुम् ततः आह—) प्रियत्रि-
 षुष्टौ । प्रियत्रिष्विति । कृतीयादीन् वक्ष्यमाणपुं वज्राव—विकल्पवात् (सूत्र
 ३२१) पर्यायेन नुम्—रथायौ । (पुं वत्ताभावपक्षे नुमिरुपम्—) प्रियत्रिष्वुष्टौ
 (पुं वत्तुनमभावात् “अचिरपक्षतः” इति रत्वम्—) प्रियत्रिसा इत्यादि ॥

(विश्वस्य “मदादीनामः” (२११/१०२) इत्यले स्त्रियां “अजायतः टाप्”
 इति टाप् ततः आह—) द्वे वत्त्वे सति आद्यः । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्
 द्वाभ्याम् । द्वौ—द्वौः । (टापि सति वाच्यस्य रत्वात् इपाधिः इति
 कलितम्) ॥

Eng.—Easy.

(अथ स्त्रियानीहत्याः निबध्यन्ते—गौरी तु इत्यत्र इत्यस्यादिसुत्रेण सूचीयः ।
 ततः आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्व्यः (दोषात् “जसि च” इति पुंस्त्वर्थे
 दोषविशेषे वच् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य “य अजायते गौरी” इति गौरीनात्
 आह—) । गौरीकप्यम्, द्वे गौर्वि (अजायितव्यौ—वः” इति । (“जाट् गत्या”

“भाटवः” इति) गौर्यं इत्यादि । (केचाम्—” इति लीं लीथाम् इत्यादि
नदीवार्थं मङ्गलैयसोक्तं नोध्यम्) । पूर्वं भाटवो नद्यादयः ॥ (सञ्चिजय्यात्
जिथाम् लीपि सञ्जी इति प्रातिपदिकम् । अतः “अमरकरी” “सञ्चारसंज्ञकौ” इति
अमरः—विभक्तौ भाटवः भाट—) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहण्यात् अमरव्युद्भावे प्राप्ते “विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम्” (धार्मिक)
इति न अमरः—विद्भावे । सतः सञ्जी—सञ्जी—सञ्जयः इत्यादि
गौरवत् ॥

(“वचसेत् दृष” इति लघुबालो दीपप्रत्यये सुकान्ति लक्ष्मीवन्दः । तस्य चकुरन्मन्त्रान्
विशेषमाह—) अक्षयन्तस्त्वाम् न हृक्षोपः । सहस्रोः । शेषं गौरीवत् । एवं
तरीतस्त्रयादयः । [“चक्षितु च्छुतक्षिभ्यः ई” इति ईप्रत्यये ज्ञानीः तदीः क्षन्नीः,
इत्यादि । एषा “जक्षिष्यात्” इति कौषि तु चम्पूये मीरीषत्] ॥

(स्वायम्भुवाम् इत्यधिकारोऽपि सट् । स्त्रियां ङीप् । 'ङी' इति प्रातिपदिकम् ।
इत्, इति, इति, इति । ततः आह—) इत् । (ङीयम्भुवाम् इति स्त्रियां—) इत् । (स्वायम्भुवाम्
इति स्त्रियां—) इत् । (ङीयम्भुवाम् इति स्त्रियां—) इत् । (स्वायम्भुवाम् इति स्त्रियां—)
इति इत्यधिकारोऽपि सट् । ततः आह—)

स्त्रियाः । स्त्रियाः—स्त्रियोः । (आनि “स्त्रियाः” इति नधक् तदेवमा “अस्त्र-
नयापो नुट्” (७११५) इति नुटः परत्वात् नुटि प्राप्तिं चाह—) परत्वात् नुट्—
स्त्रीयाम् । स्त्रियाम्—स्त्रीयोः—स्त्रीषु ॥

The base स्त्री takes optionally इयङ् when चक् and इन् follows.
Thus स्त्रियम्—स्त्रीम् &c. In स्त्रीयाम् we have नुट् in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रियाः”, for the rule for नुट् is later
than this rule.

नित— । सुयमा ॥ अधुना असङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीयन्दस्य विभेदं
दर्शयति—

दी— । स्त्रियममतिङ्मास्तोऽतिस्त्रियः । अतिस्त्रियोः । “गुण—नामाव
चौत्वे—नुट्मिः परत्वात् पुंसि वाध्यते । क्लीबे तुमा च स्त्रीयन्दस्य
इयङ् इत्यवधार्यताम्” ॥

(स्त्रीयन्दस्य इयङ् नु, पुंसि “असि च” “वेङ्किते” इत्यादिगुणः, “नाम्नो नास्त्रियाम्”
इति नामावः, “अचचेः” इति चौत्वे, “अस्त्रनयापो नुट्” इति नुट् इभुतिभिः वाध्यते;
ततः चाह—गुण—नामाव—चौत्वेनुट्मिः परत्वात् वाध्यते; क्लीबे तु परत्वात्
“इकोपि विभक्ती” इति तुमा इयङ् वाध्यते इत्यन्वयः । ततो चाह—)

दी— । “असि च” (? इति गुणः) । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रियः (“अस्त्र-
गुणो” इति गुणे “एङ् अस्त्रात्” इति संतुविधीपः) । हे अतिस्त्रियो—हे अतिस्त्रियः ॥
“नाम्नो नास्त्रियोः” इति इयङ् विष्कम्भात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियोः
अतिस्त्रियः—अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रियाः । “वेङ्किते” (? इति गुणः) । अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रियेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीयाम् । “अचचचेः” (इति
चौत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अधुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमसौस्तु विभाषया ।

ब्रह्मदेवोऽपि नाम्यत्र स्त्रियाः पुंस्त्वपसर्जने” ॥

(अन्वयः यथा—“उपसर्जनजद्वयायां पुंसि विरामाजस्य स्त्रीयन्दस्य ‘असि चः
अतिस्त्रियः’ ‘स्त्रियम्’ इति सूत्रत्रिरिति उपसर्गः, अतः ‘वेङ्किते’ यद्विष्कम्भोविषयमे ‘ओकारे’

अजन्ता—वितीया—विषयस्य च निम्नं स्यात् । ‘अम् अतोऽसु विभावया’ निमित्तमे-
स्यात् । उक्तं चतुर्थी—अथवा तु अन्ति सर्वत्र इत्यादेशो न स्यात् इति टीकाया—
(इति नालमनोरमा) ।

दो— । (अजयमतिप्रान्तं कृतम् अतिप्रि । अथ “अनोर्नपुंसकात्” इति सुलुक् ।
अतः अतिप्रि इति—) अतिप्रि । अस्तीति तु तुम् (“नपुंसकाश्च अथवा” इति
तुम्) अतिप्रिश्चो । [अथ “लोवे तु तुम् । अतिप्रि” इति पाठः सर्वत्र
क्षयते । तत्र मुक्तम्, अतः अतिप्रि इत्यत्र, मुदागमस्य प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु अति-
प्रिणी इत्यत्र तुम् प्राप्तिरस्ति । अतः “अतिप्रि । लोवे तु तुम्—अतिप्रिश्चो”
इत्येव पाठः साधोयान् भाति] । अतिप्रिश्चो । (“लोपि विभक्तौ” इति
तुम्, तदाह—) अतिप्रिश्चो । अतिप्रिश्चो । सेप्रभृतौ अजादौ इत्यभास-
पुंल्लवात् पक्षे प्रत्ययद्वयम् (३२, सूत्रं प्रत्ययम्) । अतिप्रिये—अति-
प्रिये । अतिप्रिये—अतिप्रियः । अतिप्रिये—अतिप्रियः । अति-
प्रियोः—अतिप्रियोः । इत्यादि ॥ (अजयमतिप्रान्ता इति विषये “अज्या-
दयः कान्यदयः” इति समासे “श्रीलियोऽपसर्जनस्य” इति कस्ये सति अतिप्रियः ।
तस्य प्रायेण उक्तपुलिङ्गवत् इत्यपि तदाह—) लिङ्गां तु प्रायेण पुंसत् ।
(विषये दर्शयति—) अति अतिप्रियः (इत्यक् पक्षे पुंसत् । तदभासपक्षे—
लीलिङ्गात् भवं न, अतः पाठः अतिप्रिः इति) । (लीलिङ्गात् नालाभावे
इत्यक् तदाह—) अतिप्रिया । “अतिप्रिया” इति इत्यन्तस्त्वप्रमुक्तो
विकल्पः (इति अतिप्रियश्च नतिप्रियश्च कित्सु नदीत्वविकल्प एव) । [ननु
“नेयकुवकस्यानोवक्षी” (सूत्र ६०२) इत्यतः “अक्षी” इत्यस्य अनुवर्त्ते कथमित्य-
नदीत्वविकल्पः इत्याशङ्क्यानाह—] ‘अक्षी’ इति तु ‘इयकुवकस्यानो’ इत्य-
स्यैव पठ्युदासः, तत् संवदस्यैवानुवर्त्तेः दीर्घस्यायं निषेधः न तु इत्यस्य
(“अति प्रियः” इति सूत्रे इयकुवकस्यानो लीलिङ्गमिश्रो निमित्तलीलिङ्गी ईदृशौ
नदीसंज्ञीनाम्, अति इति प्रथमः कल्पः । अक्षी इयचोदशौ द्वितीया अति नदी-
संज्ञीनाम्, इति द्वितीयः कल्पः । अतिप्रियश्च वितीयाकल्पेन कित्सु नदीत्व-
विकल्पः । ‘अक्षी’ इति पठ्युदासश्च प्रथमः कल्पस्त्वित्यस्य “इयकुवकस्यानो” इत्यस्य

एव विशेषणम् । अतः पक्षेन पर्युदासः । एतन्तुल्यस्य च 'ईदृशी' इत्येवं प्रति-
 पन्नयात् 'अक्षी' इति दीर्घस्य स्त्रीयदस्य निर्दिष्टः न तु इत्यस्य; अतः 'अतिस्त्रि' इत्यत्र 'स्त्रि-'
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् कित्सु चक्ष नदीत्वविकल्पः सुस्थितः एव । अतः आह—
 अतिस्त्रियै—अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः (२) अतिस्त्रीयाम् ॥
 अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ ॥ (अथुना शीघ्रदमाह । त्रि+क्तिप्र=त्रीः । दीर्घः
 चक्षप्रसारणश्च । अस्य चक्षन्तत्वात् न सुलोपः तदाह—) श्रोः श्रियौ—श्रियः-
 (आत्वपदान्—इत्यर्थत्वात् "अणि श्रुधाह"— इति इयङ्) ॥

Eng.—Easy.

(अस्य "यु स्यात्स्त्री नदी" इति नदीत्वात् संशुद्धौ इत्येव प्रागेवाह—)

३३३ । नैयकुवकस्थानावली । १।४।४ ॥

श्री— । इयङ्कुलोः स्मृतिर्ययोः तावदीदृशी नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु
 श्री । हे श्रीः । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः (इयङ्) । ("किति इत्यत्र"
 इति किति नदीत्वपक्षे आह इद्विच. तदाह—) श्रियै—श्रिये (इति नदीत्वाभावे
 इयङ्) । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्री, words that take the affixes इयङ्
 and लृट् after them and end in ई and ऊ are not termed as
 नदी । Thus श्री is not नदीसंज्ञक, and we get ई श्रीः (without इयङ्
 as in नदीसंज्ञक words). In श्रियम् &c, there is इयङ् । When
 श्री is optionally नदी by the rule "किति इत्यत्र", then श्री+ङे=श्री+
 आह् ए=श्री ये=श्रियै (with इयङ्); when it is not नदी then इयङ्
 only comes and the form is श्रियै । Similarly श्रियाः+न्रियः in नदी-
 रूपत्वे+चनदीत्वपक्षे respectively.

निरु— । "यु स्यात्स्त्री नदी" इति पूर्वपूर्वस्य विहितं नदीसंज्ञा प्रतिवि-
 श्यते । अनेन सूत्रे च शीघ्रदस्य तु निरुता संज्ञा इत्यर्थः । अथत्वं तुल्यम् ॥ श्री-
 नाम इति स्मृतं । आलो चक्षित्वात् तत्र नदीत्वाभावे सति आह—

२०४ । वार्त्ता । २५४५ ॥

५ श्री—। इयं कृत्वा स्थानीं स्त्रियां कथौ यं कामि वा मदीयं कौ स्तः, न
नृ स्वी । श्रीराम—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base स्त्री, feminine words that take the affixes ल्यप्, ड्यप्, after them and end in ई and ऊ are optionally treated as स्त्रीलुप्तक when चाम् (6th case plural affix) follows. Thus नदीलपथे—नदी+नाम्—नीचाम् (with ल्यप्, by the rule “इङ्गनचापो लुट्”); जननीलपथे—जनिचाम् (with ड्यप्). Similarly कर्त्तुं नदीलपथे जनिचाम् ; other wise the form is कर्त्तुमि ।

मित—। “आ, आसि” इति द्वेः । “यू स्यासी नदी” (१३३३) इति
वर्तते, “नद्यकुवल् स्यानावसी” इत्यादि नक्षत्रमनुवर्तते । यदाह—“इयकुवल्-
स्यानी स्यासी” इत्यादि । आसि नदीत्यपि—नौधाम् (“वृक्षनद्यामी तुट्”
इति तुट्; चलम्); अनदीत्यपि इति ज्ञियाम् । एवं कौ क्षिप्तात् नदीत्ये
ज्ञियाम् (“क्षिप्तात् नद्याम् नौधाम्” इति क्तेः चाम्) । अनदीत्ये तु ज्ञियि इति
नक्षत्रम् ।

ती—। 'प्रधी' शब्दस्य तु वृत्तिकाराधीनां ज्ञे सार्वभौम्यं रूपम् ।
 (ननु प्रधासंज्ञाः किपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य निम्नस्वीत्याद्यात् कथमस्य नदीसंज्ञा-
 येन धर्मीयत्वं रूपं स्यात् ? उच्यते—) 'पदान्तर' भिनापि सिद्धिर्वा कर्त-
 मान्तत्वं नित्यस्वीत्वम् इति (वृत्तिकारादिभिः) ध्वनीकारात् । 'सिद्धि-
 स्वरानभिवाचकत्वं नित्यस्वीत्वम्' इति कैयटसते तु पुंल्लु रूपम् ।
 'प्रकृष्टाधीः' इति विशेषे (प्रधीशब्दस्य निम्नस्वीत्याद्यात्) सार्वभौम्यं रूपम्
 [अकारान्तात् न गौरोक्त] । अस्मि अस्ति च 'प्रज्यम्' 'प्रज्यः' इति द्विवचन-
 ("एवमेकावचनं च संयोगपूर्वकम्" इति वच्) । सृष्टु धीर्भवत्, सृष्टु—ज्यस्यति वा
 इति विशेषे तु वृत्तिकारमते 'सुधीः' लीङ्गत्वं । अथान्तरे तु (विज्ञानपानमि-
 वाद्यकालं स्वीकृतिरिति कैयटसते) पुंल्लु । 'सृष्टु धीः' इति विशेषे तु नित्यं लीङ्ग-

स्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः (स्त्रियामपि) पुं वत् । (अधीशब्दवत् प्रधानं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुं वत् इत्याह—) ग्रामनयनस्य उत्सर्गः पुं वर्मस्यः पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रकृत्यैः (अस्य नित्यस्त्रीत्वामावात् न नदीकाव्यम्) । एवं कृतपथनादेरपि पुं वर्मत्वम् औत्सर्गिकम् बोध्यम् (अतः सखपुः ऋटप्रः इत्यादिभ्योनामपि स्त्रियाम् वृत्ति-कारादिभिरपि नित्यं स्त्रीत्वं न) ॥ इतीदृशाः ॥

Eng.—unnecessary.

(अथ उदनाः निरूप्यन्ते—)

दी—। भेजुः—'यत्किञ्च' ।

नित—। अथ क्रीडशब्दस्य स्त्रियाम् विधीयमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ३।१।१६ ॥

दी—। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः सृजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टु when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like सृजन्त bases.

नित—। कृपातिदेवत्वम् । तदाह—'स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः' । एवं स्त्रियाम् क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टु इति उदना भवति । ततश्च ऋह—लज्जवशावः सार्पत्रिकः, पुं वत् य अस्तुबौ सर्वं नामस्थाने विधिः, वैकल्पिकश्चाभादी ॥ एवं क्रोष्टु इति प्रातिप-
दिकि स्थिते आह—

३०६ । सृजन्तेभ्यो ऋप् । ३।१।१७ ॥

दी—। सृजन्तेभ्यः सान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ऋप् स्वात् । क्रोष्टु—क्रौष्टु—क्रौष्टुः (गौरीवत्) ।

ऋप् comes after सृजन्त+सान्त bases when they denote feminine objects. Thus क्रोष्टु+ऋप्=क्रौष्टु । Then it is declined like गौरी । The instance for ऋप् वाच्य bases = दुःखिनी, हन्तिनी &c.

नित—१. अतएव नव इति दशः । तिस्रः । "स्त्रियाम्" इत्यधिकारोक्तिः ।
 "क्यापु प्रातिपदिकान्" इत्यत्र प्रातिपदिकवद्वयमनुपपत्तेः । तथा च इति—अदन्तेभ्यः
 गालेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियो ङीप् स्यात् । 'प्रातिपदिक' इत्यनुवृत्तेः दीक्षितपति
 'प्रातिपदिकेभ्यः' इति स्यात्पुनश्च मन्वे । इतिकारस्य चाङ—अकारालेभ्यः
 गकारालेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियाम् ङीप् प्रत्ययो भवति ॥ इत्युक्ताः ॥

(अथवा लक्षणाः कथ्यन्ते—)

दी—१. 'अन्' धौरीकत् । 'अन्' धौरीकत् ("अन्ति इत्युक्तात् अन्ता—"
 इति उक्तम्) । (सुशोभना अन्तेत्य इति सूत्रम् । अथ "नियन्तृकस्यानवधौ"
 इति नदीत्यभिप्रेत्यात्—) । हे सूत्रम् । (यदि सुम्बन्धे नदीकार्ये न स्यात्)
 कथं तर्हि "हासितः क्वासि हे सूत्रम्" इति अङ्गिः । प्रमाद एवायम् इति
 बहवः । (यस्तस्य "अमायिजातेभ्यः आदीनाम्" (वार्तिक) इत्यकारान्ताक्षपि
 स्त्रियाम् ङङ् विहितः । ततो नदीसंज्ञा । ततो संवृद्धिपूर्वकः । एतेन "विना-
 मना सुम्बन्धः प्रत्ययं हे" इति व्याख्यातम् इति पूर्ववत् द्रष्टव्यम्) । अतएव
 पुनश्च (इति प्राक् प्रतिपादितम्) । पुनश्च । (अथ "नेदङ् लङ् स्यानावधौ"
 इति निश्चितमात्राया चाङ—) "इत्यङ्" (वार्तिक) इति यस्याः दृष्टो न-
 नात् "नेदङ्बन्ध—" इति निषेधो न (ततः अथ नदीकार्ये सति चाङ—)
 हे पुनश्च । पुनश्च पुनश्च—पुनश्चः ॥

नित—१. नदीसंज्ञात् त्रुटि दीर्घे पुनश्चानाम् इति क्विति रेफात् गकारस्य
 भिन्नपदसंज्ञात् "अद् कुपं बाङ् पुनश्चवायेषि" इत्यस्य अमादी सत्याम चाङ—

३०७ । एकाग्रपदस्ये जाः । ८।४।१२ ॥

दी—१. एकाग्रपदस्ये कथं तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यात् निमित्तात्
 परस्य प्रातिपदिकान् पुनश्च विभक्तिस्यस्य नस्य नित्यं अतएव स्यात् । आसन्न-
 वसन्तस्यात् नित्यत्वे क्विदे— पुनश्चपदस्ये लक्ष्यार्थम् । ("इत्यङ्" इति
 वार्तिकविहितः) यस्याः अस्मिन् प्रत्ययात् तद्वत् पुनश्चपदस्ये ॥

न (dental) being in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time it being of विभक्ति, of नुम् and at the end of प्रातिपदिक, always changes to च (cerebral) & the cause for the change (as in the rule "रवाभ्यां नोचः" &c) being in a पूर्वपद । Thus पुनर्भूणान् with cerebral. Here जुट् comes in supercession of यच् due by the Varitika "इन्कार—", being पर in the order of Astadhyayi.

नित्—। उत्तरपदयन्दस्य समासस्य चरमानयदे इदः । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच् ; तत् उत्तरपदं यस्य सः एकागुत्तरपदः । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरमास्यस्य तस्मिन् स्थितस्य नम इत्यर्थः । "प्रातिपदिकानां नुम् विभक्तिषु च" (८३११) इति न च वर्तते । "पूर्वपदान् संज्ञायाम् चरः" (८३१३) इत्यतः 'पूर्वपदान्' इति भवति । तदाह—एकागुत्तरपदे समासि पूर्वपदस्थान् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान् विभक्तिष्वस्य नम नित्यं चः स्यात् ॥ "रवाभ्यां नोचः समासपदे" (८३११) इत्यतः 'च' इत्यनुवर्तमाने पुनर्च—बह्वचं न्यवेत् । न च "प्रातिपदिकानां नुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्च-यद्वचं नाप्यस्ति—तत् कथं पुनर्च-सङ्गमिष्यताह—“चारुसामर्थ्यात् नित्यत्वेतिह पुनर्च इव स्पष्टार्थम्” ॥ चरान् अनुगमन् ॥ अधुना रवाभ्याम्बुदे विशेषमाह—

दी—। रवाभ्याम् । भेदत्रासौ नित्यस्त्रीत्वाभावात्तद् हे रवाभ्याम् केयटमते । अत्रान्तरे तु (पदान्तरं विनापि जिह्वां वर्तमानत्वात् इति इतिकारमते 'तु') हे रवाभ्याम् । "भेदत्रां पुनर्वचार्थां स्त्री रवाभ्याम्पुं पुं रे पुमान्" इति यादवः (ततः रवाभ्याम्बुदस्य निष्कलीलत्वं न) । "वर्गस्वरश्च" इति यञ् । रवाभ्याम् रवाभ्याम् । स्वयम्भू पुं कर्तुं (यस्य चतुराग्रे कर्तृत्वात् न स्त्रीविभक्ता) ॥ इत्युपमाः ॥

Eng.—unnecessary.

नित्—। पुनर्भा—। यथेष्टपदानां यद्वचः—यच्च + यच् = यच्च इति, पूर्व-तुल्यम् । यच्च लिङ्गात् "यच्च भवेत् कौटुम्" इति कौटुम् प्राप्ते यच्च—

३०८ । न षट् स्वस्त्राविभ्यः ।

श्री— । षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्राविभ्यः छीप् टापो नस्तः ।

छीप् (by the rule "छन्नेभ्यो छीप्") and टाप् (by the rule "टा-
उचि") are not ■ come after the six bases with स्त्र &c, at the
beginning in the feminine. Now the seven bases स्त्र &c are
being enumerated.

मित— । सुनमा ।

श्री— । स्वस्त्रा तिष्ठश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता स्या ।

माता मातेति सन्तेते स्त्रस्त्राद्वयः उदाहृताः ॥

"अप्युत्तम्—" इति दीर्घः । स्वस्त्रा—स्वस्त्रारौ—स्वस्त्रारः ॥ माता पितु-
भ्यः । यसि (अप्युत्तम् न—साको न) मातुः ।

Eng.—Easy.

मित— । "न तिष्ठ चतस्र" इति निषेधादेकनकोः कौवभावी प्राचते ; यत्र
तु पाठो व्यर्थः इति "लक्षणेभ्यः" सूत्रे कैयटः ॥ "ननान्दा तु स्वस्त्रा पत्याः"
इत्यमरः ॥ स्वस्त्राद्वयस्य "अप्युत्तम्—" सूत्रे यद्वचनं सर्वनामस्त्वाने दीर्घः । अस्ति-
यामवचनान् न दीर्घः ।

श्री— । स्त्रीः गोक्षु । (गोक्षद्वय इदं रूपं न तु द्विग्वद्वय) । ततः पुंस्त्व
(द्विग्वद्वय क्षिप्रान् 'ततः' इत्यादि पुंस्त्व) । नौ ग्लौवतु ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुनमा ।

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

टी— । अतोऽङ्गात् क्लीबात् स्वमोरम् स्यात् । “अभि पूर्वः” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । “एङ् ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति ह्रस्वमात्रलोपः । हे ज्ञान ।

सु (1st case singular) and अम् (and case singular) after अक्ता-
रान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sūtra “अभि पूर्वः”
operates and we get ज्ञानम् by पूर्वेष्व एकादेशः । Then in हे ज्ञानम् it be-
comes हे ज्ञान अम् (श्रीः अम् by this very rule)=हे ज्ञानम् ; and then न्
only which is now left of संकुञ्जि elides by the rule “एङ् ह्रस्वात्” (rule
193 ante).

३१० । नपुंसकाच्च । ७।१।२६ ॥

टी— । क्लीबात् परस्य श्रीः श्री स्यात् । भर्तृज्ञानाच्च ।

श्रीक् is the designation for श्री and श्रीट् । And श्रीट् ending after
neuter bases is replaced by श्री । Now in ‘श्री’, य् is इत् and इ is
only left. In ज्ञान+इ (the substitute of श्री), ज्ञान् is a न् by the
rule “अभि अम्” ; for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look
forward—

सित— । “जसः श्री” (७।१।२७) इत्यस्य ‘श्री’ ; “श्रीक् बापः” (७।१।२९)
इत्यस्य श्रीक् इति अनुवर्तते । तथा अ. इति : “क्लीबात् परस्य श्रीः श्री स्यात्” ।
‘श्री’ इत्यत्र “लघुकृतद्धिते” इति सूत्रेण यकारस्य इत्तान् ईकारभावे सति ज्ञान+इ
इत्यत्र ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “अभिअम्” इति भर्तृज्ञानान् सञ्ज्ञान् बापः—

३११ । यस्येति च । ६।३।१४८ ॥

श्री— । लृट्-इकर्णवर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । इत्य-
कारलोपे प्रप्तौ— । “चौकः स्वां प्रतिवेधो वक्तव्यः” (कारिक) ।
ज्ञाने ।

The इकर्ण and अकर्ण of a भक्तिक word elides when ई or a तद्धिते
affix follows. Thus here in ज्ञान+ई the elision of अकार in ज्ञान
being due, the Varttika “चौकः स्वां” declares that अकार of a
भक्तिक word is not to elide when शी of चौक् follows. Thus now
ज्ञान+ई=ज्ञाने ।

नित— । मस्य ईति इति वीदः ॥ अच च इः च इति सन्नाकारणः ‘वम्’ ।
तस्य । अचर्ण—इकर्णयोः इत्यर्थः । ‘मस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । एवं ‘अकारात्’
“मः तद्धिते” इति सूत्रात् ‘तद्धिते’ इति “ट्रिलोपः” (६।३।१४८) इत्यतः लोपः
चागृह्यतमसि । तदाह—मस्य इकर्णवर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे ।
एवम् ज्ञान+ई इत्यत्र अकारलोपे सति कारिकाया—“चौकः स्वां”— । अनि
अचलोपे प्रतिविद्धे “आदनुकः” इति ‘ज्ञाने’ इति रूपम् ॥ ज्ञान+अम् इति क्लृप्ते
भाह—

३१२ । जश्शस्तोः शिः । ७।१।२० ॥

श्री— । क्लीवात् अन्वयोः शिः स्यात् ।

नित— । सुमता । इति ज्ञान+शि इति क्लृप्ते भाह—

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।३२ ॥

श्री— । ‘शि’ इति पठ्य उक्त संज्ञं स्यात् ।

This शि (the substitute of लृट् and इट्) is styled as सर्वनामस्थान-
affix. And we look forward—

नित— । सुवधा ॥

३१४ । नपुंसकस्य भल्लवः । ७।१।७२ ॥

टी— । भल्लन्तस्य भल्लन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्मात् सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषे रामवत् । एवं भनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in भल् letter (i. e. consonants excepting the nasals & व् य वरं ज्) or चच् letter (vowel), नुम् is the augment when a सर्वनामस्थान affix follows. Thus here ज्ञि being सर्वनामस्थान, we have नुम् here. So ज्ञान+ज्ञि (इ) = ज्ञान् ज्ञि इ; this becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" (ante). Similar declension is in 2nd case, & the rest are like राम ।

नित— । "इदितो नुम् घातोः" इत्यतः 'नुम्' इति, 'उगिदघो सर्वनामस्थाने' इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इति आहुवर्त्तते । तदाह—'भल्लन्तस्य भनन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः' इत्यादि । "मिदघोऽस्मात् परः" इति नुम् इत्यस्य भित्त्वात् चत्त्वात् भव्यः परः सान् । एवं ज्ञान् ज्ञि (इ) इति काले "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ" इति चम नान्नाम् 'ज्ञान्' इत्यस्य उपधादीर्घे सति 'ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि' इति द्वितीयानपि ईदृशं रूपम् । अतः आह—"पुनस्तद्वत्" ॥ शिथलं इति 'शेषम्' (कर्मणि चम) । "यस्यजननाः पुंसि" इत्यस्यतु प्राथिकत्वात् 'शेषम्' इति क्लीबे रूपम् इति सर्वनामदातम् ॥ चनत् सुगमम् ॥ चपुना सर्वादिनचान्तं कृणाम् केषाञ्चित् क्लीबे विभिवं वक्तुमुपनास्यति—

३१५ । अदृष्ट कतरादिभ्यः एत्वन्मभ्यः । ७।२।२५ ॥

टी— । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरवद् आदेशः स्यात् ।

Eng.—Easy.

नित— । कतरादि सर्वाद्यन्तक । कतर क्तवन् चनत् चनत्तर इतर इति कतरादयः । अथ कतरकृतनी प्रत्ययी । तस्य सदस्यविहिता कतरकृतमभ्यन्तानाः

not come by the very Varttika "एकवरात् प्रतिषेधो नक्तव्यः" । Thus we get एकवत् in neuter 1st case & 2nd case singular.

सित— । "बह्वीषोऽनः" (६।४।१३४) इत्यतः 'लोप' इति "तिविंशतेर्द्धिति" (६।४।१४९) इत्यतः 'द्धिति' इति अनुवर्तते । 'भस्' इत्यपि कृतमन्त्रेण । तदाह—
 'द्धिति भस् ङेः लोपः स्यात्' ॥ द्धिति चमस्यापि अनुवन्धकारणसामर्थ्यात् टिलोपी भवति यथा 'कृतवान्' इत्यादीः । एवं सत्यपि कथं 'भस्' इति कपी उक्तम् ? तदाह—'पञ्चमः' इत्यत्र ङटो मङागमे 'पञ्चन्' शब्दस्य अभ्यासात् टिलोपी न । अतः 'पञ्च' 'भस्' इति उक्तम् ॥ कवर+भट् इत्यत्र ङेः लोपात् कवर+भट् इति जाते इत्यान्ताभावात् 'एकइत्यात्' इति संवृद्धिलोपी न । 'कवरत्' इति । अतः टिलोपमहतये 'भट्' इति हित्करणम् ॥ चविद्यमाना जरा यस्य कलस्य इति विग्रहे "मन्त्रोक्तार्थानाम् बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च नक्तव्यः" इति बहुव्रीही चकारमन्त्रः सिधतिः ; अस्त्युपमाह—

ही— । सौरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्—("चदन सन्निपाताश्रयस्य चमः चदनस्यविधातक—जरसादेशं प्रतिनिमित्तत्वायोगात्" इत्यर्थः) । अजरस् । (जरसादेशपथे) अजरसी ; (जरसादेशाभावे) अजरे । (अस्मि तु) परत्वात् अस्मि कृते कलन्तत्वात् ("ननु चकस भक्तवः" इति) नुम् ।

Eng.—Easy.

सित— । अजरस्य अस्मि इति स्थिते कसः शिभावात् परत्वात् जरसि कृते कलन्तत्वात् नुम् । ततः 'अजर' नु १ इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

ही— । सान्त संयोगस्य महत्त्वयो नकारः कृत्योपधाया दीर्घः स्यात् अस्मन्दीर्घो सर्वमामस्याग्ने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावापथे) अजराशि । अस्मि लोकोपवात्स्य चमम्भावं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न झुक । अजरसम्—अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराशि । शेषं पुर्वतः ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled सर्वनामस्थान (सन्धीयन being excepted) follows—and this नकार should of the word नहस्, and of a conjunct consonant ending in स्. Thus in अजरन् स्+इ, न is of a conjunct consonant ending in स्, so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अजरांसि । In अजर+चस्, अरस् comes in being पर in supersession of अभाव here by the rule “अतोन्—” —this अभाव being an अयवाद of लुक् due by the rule “अतोर्नपुंसकात्” । As चस्भाव comes in connection with च of अजर, so further लुक् can not come after अरसादिष्व here, then the सन्धिपात maxim will be violated. Thus finally we get अजरचस् and अजरम् &c.

शित—। “सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ” (३।४।८) इति वचनेति । “नीपभायाः” (३।४।९) इति च वचनेति । अत्र ‘न’ इति लुप्तवर्णकं पदम् । “द्वयोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपि” (३।३।१११) इत्यतः दीर्घाधिकारः अस्ति । सूत्रे—‘नाक’ इति षष्ठान्तं पृथक् पदम् । अत्र संयोगे अनेदेन अन्वयः । शान्तः यः संयोगः तस्य शान्त्यर्थः । सर्वमेतत् ‘न’ इति षष्ठान्तेन चन्वेति । तदाह—‘शान्तसंयोगस्य महत्त्वयो नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः स्थात्’ इत्यादि । एवं अजरन् स्+इ इत्यत्र शान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधादीर्घ इति अजरांसि इति ॥ अजर+चस् इत्यत्र “अतोर्नपुंसकात्” इति लुक् वाधित्वा “अतोन्” इति अभावः प्राप्तः, तं वाधित्वा परत्वात् अरस् । ततः अभाविने अरसि कृते पुनः लुक् न स्थात्, सन्धिपातकर्मिभाषाविरोधात्, तदाह—‘असि लुक्लोपवादम् अभाव’ वाधित्वा...न लुक्’ इत्यादि । ततः अजरचस् । अरसादिशाभावपक्षे तु अजरन् । अत्राह लुप्तवर्णकं । इदम्—उदक—आस्यशब्दाः सृष्टि शान्तवत् । शसादी विशेषमाह—

दी—। “अहन्तो—” इति इदयोद्कात्प्राप्तं इदु अरन् अस्त्वम् ॥ (ततः एसि) इति । अत्राह—इदयोद्कम् इत्यादि ॥ अस्त्वम् । अहन्तो—

उदन्त्याम् इत्यादि ॥ आसामि । आस्मा—आसन्त्याम् इत्यादि ॥
 (संज्ञाशब्दः ज्ञानवात् । असादे मांस् आदेशः । तत आह—) मांसि
 मांसा—साम्बन्ध्याम् इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहयं प्रकारार्थम् इत्युक्तम् ।
 अत एव भाष्ये “मांसपचन्याः उक्षायाः” इत्युदाहृतम् (पचते अस्मामिति
 चधिकारस्य कृष्टि पचनी । मांसस्य पचनी इति सभासे मांस् आदेशे ‘मांस्—पचनी’
 इति) ।—

(ननु ‘मांसपचन्याः’ इत्यत्र चनाःस्त्रितं कुर्वं क्वन्त् आश्रित्य मांस् इत्यस्य पद-
 त्वमस्ति इति चेत् । तथा च संयोगान्तस्य चकारस्य लोपोद्वार एव । इत्यतोपर-
 आह—) श्रयस्त्रयादित्वेन (“अयत्तयादौभि” छन्दसि” इति मांसपचन्यस्य च
 नवे पाठात्, ततः पच्य भवात्) भक्त्वात् संयोगलोपो न । (“संयोगान्तस्य लोपः”
 इति विहितलोपोः पदस्यैव बोध्यः इति) ॥

दी— । “पह्नो—” इत्यत्र हि ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तितां वृत्तौ (ततः वैदिक-
 क्रियायामेव अस्य स्वस्य उपस्थासौ युज्यते इति काशिकान्तम् । तत् न शोभनम्
 इत्याह—) । तथापि “अपोभि” (सूत्र ४१२) इत्यत्र “मांसछन्दसि”
 इति वार्तिके “छन्दोमहत्सामर्थ्यात् लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या
 प्रयोगमनुसृत्य पदादयः (आदेशाः लोके भाषायां अपि) प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

नित— । “पह्नो—” इति सूत्रे छन्दोमहत्वात्कृत्तौ अपि लोकेपि पदादयः
 आदेशाः क्वचित् भवन्ति । कस्मात् एतत् आर्यते इत्याह—“अपो भि” इति सूत्रे
 “मांसछन्दसि” इति वार्तिके—(मांस इत्यस्य शकारः स्यात् आदिप्रत्यये परे छन्दसि
 इत्यर्थः) छन्दोमहत्वात् आर्यते—एतत् सूत्रम् “पह्नो” इति सूत्रम् इत्यर्थः न केवलं छन्दो-
 मांस विषयम् अपि तु लोकविषयमपि । केवलछन्दोविषये सति च न वार्तिके पुन-
 र्छन्दोपद्वयं स्वयं स्मात् । अतः “लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या “पह्नो—”
 इति सूत्रस्य लोकेपि प्रवृत्तिः बोधायना इति ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

Eng.—Easy.

नित— । श्रियं पातीति लीपाः । शोभाशब्दश्चित्रभावात् । अस्य श्रु-
 त्वादेव वृत्तविधानमाह—

३१८ । इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १।२।३७ ॥

टी— । कस्योरे प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य इत्थः स्यात् । जीवं शब्द-
वत् । श्रोत्राय । अत्र सन्निपातपरिभाषया "आतोपातोः" इत्यकार-
लोपो न ।

In neuter gender a crude form of the word ending in a vowel becomes short. Thus श्रोत्र in the neuter becomes श्रोत्रम् and is declined like ज्ञान । In श्रोत्राय, the य of श्रोत्र though of the verb 'य' should not direct आलोप by the rule "आतोपातोः", for अदेव coming in connection with अकारान्त श्रोत्र, here gives श्रोत्र by the rule "सुपि य" । Thus there is no cause for आकारलोप of a आत् here so the rule "आतोपातोः" can not apply. If however we say that 'य' of श्रोत्र though shortened is 'य' indeed by the maxim "एकदेशविज्ञतमनायत्", then we are to say that आकारलोप in श्रोत्राय by the rule "आतोपातोः" will be stopped by सन्निपातपरिभाषा । How can अदेश come in connection with अदान्त of श्रोत्र, be the cause of आलोप here at the same time ?

नित— 'नत सन्निपातपरिभाषया' इत्यादि— श्रोत्रम् इत्यत्र "अलोप-
पुंसके—" इति श्रुतेः इति किञ्चिदत्र न "सुपि य" इति श्रुतेः सति 'श्रोत्राय' इति
रूपनिधिः । ननु अत्र ऊर्ध्वे समपि 'य' इत्यस्य एकदेशविज्ञतमनायत् आकार-
मन्त्रात् श्रुतेः अत्र आकारान्तरात् "आतोपातोः" इति आलोपः नाथ न स्यात् ?
इत्यवरोधमाह—'सन्निपातपरिभाषया आलोपः न स्यात्' । अत्रापि च अजन्तस्य
जीवं प्रकृत्य आदेशस्य आलोपे अति शून्यं निमित्तम् स्यात् इति मानः । अत्रापि
अत्र अजन्तस्य—श्रोत्र इत्यत्र आलोपः प्रकृत्य तु पुनः श्रुतेः सति (श्रोत्राय वया)
उपपत्तौ अत्रापि आकारस्य आदेशस्य अत्र, अतः "आतोपातोः" इत्यत्र अत्र आदेशस्य
अजन्तानुसङ्गलिङ्गा इत्याद्यां तावत् ॥

अथवा श्रोत्रायपरिभाषां दर्शयति—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३ ॥

टी— । क्लीबात् अङ्गात् परमोः स्वमोर्नपुंसकात् । वारि ।

सु and वम् elide after neuter bases. Thus वारि+सु gives वारि with सु लोप ।

नित्य— । “वद्भ्यो वृक्” इत्यतः वृक् पशुवर्तते । तदाह—“क्लीबात् अङ्गात् परमोः स्वमोर्नपुंसकात्” । अतः वारि+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि षी इति स्थिते षीकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘षी’ आदेशे सति वारि+ई इति स्थिते षाह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

टी— । इगन्तव्य क्लीबस्य तुमागमाः स्यादचि विभक्तौ । वारिष्ठी । वारीचि । “न तुमता—” इति निषेधस्य अन्तिमत्वात् पशो सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । “आकोना—” (सूत्र २३४) (इति) वारिष्ठा । “वेर्किञि” इति गुणो प्राप्ते “वृद्धौस्व वृज्जङ्गाच्च—गुण्येभ्यो तुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्तिक) । वारिच्छे । वारिष्ठाः । वारिष्ठोः । “तुम-चि—” (२७० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति लुट् । “नामि” इति दीर्घः—वारी-चाम् । वारिचि—वारिष्ठोः । इमादौ इतिक्त् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i. e. ending in इ, उ, ऋ) take तुम् when an अजन case affix follows. The वारिन्+ई=वारिष्ठी । Similarly वारिन्+इ=वारिष्ठी (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, उपवा इचि comes in by the rule “सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ”) । If we take the rule “न तुमताङ्गम्” as obligatory the सु being elided in संबुद्धि, we do not get गुण by the rule “द्रष्टव्य गुणः” ; if however the rule “न तुमता—” is taken as not obli- gatory then even सु being elided there is प्रत्यय कचच by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययकचचम्” and the final form is वारि by गुण ।

[N. B.—That the rule "न लुप्तता" is not obligatory is proved from taking चच् here in this rule. If 'चचि' is not taken then even लुप् in इवादिभिन्नलि प्रत्यय will 'elide by the rule 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' and in संतुष्टि the affix सु being elided, तन्निमित्तकार्यं ceases by the rule "न लुप्तता" : So even if we do not say 'चचि' in this rule लुप् will come in अजादि विभक्ति प्रत्यय only. Hence in order that 'चचि' be significant, we are to take "न लुप्तता" as non—obligatory, and thus there being occasion for लुप् in संतुष्टि even though सु elides it is prohibited by saying that लुप् comes only when अजादि प्रत्यय follows. Farther माध्वकार's use of "इह किञ्चित् नपी" (७१, ८२) also proves the अनिवार्य of the rule "न लुप्तता"] : In वारि+ङि, लुच् being due by the rule "वर्जिते" it is superceded by लुप् by the Varttika "इहि—पीठ—द्वयवशात्पुञ्चोऽप्यो लुप् पूर्वविप्रतिषेधेन" & we get वारिङि । In वारि+चाम्, लुप् being पर is due over लुट्, but the Varttika "लुप्चिरद्वयवशादेभ्यो लुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (ante) replaces लुट् here. Then we get दीर्घ by the rule "नामि" : Thus वारी-चाम् । वारिचि in 7th case singular & so on. It is like हरि in इवादि case affixes.

नित— : 'इदित्यो लुप्तवाचोः' इत्यतः 'लुप्', 'नपुंसकस्य क्तत्वः' इत्यतः 'नपुंसकस्य' इति चातुर्वर्त्ये । चङाधिकारः अस्त्वैव । ततः आह—'इत्यन्त्यस्य लोपस्य लुप्तान्तः' इत्यादि । ततः वारि+ञी=वारिन्+ई=वारिञी । वारि+मि=वारिन्+इ=वारीचि ('मि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् उपपत्तादिकः) । अत्र पूर्वो लुप् इवादिभिन्नलौ सत्वा "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति लोपः क्त्वान् । संतुष्टौ च सीलु'त्वा लुप्तत्वात् "न लुप्तता" इति तन्निमित्तकार्यं माध्वैव इति लुप्तपि न भ्यात् । अतः चचिन् सन्ने 'चचि' इति यदर्थं न्यवेद्यं स्यात् ; क्तत्वतः अपि तद्विभागात् । ततः वचिन् चातुः—चचिपदार्थं यदि यदर्थं स्यात्,

तदा 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यतां च वधारयः । 'न लुमता—' इति निघे-
प्रस्य अनित्यत्वे तु संतुष्टौ प्रत्ययव्यपेक्षेण प्राप्तं लुम् वारयितुम् चम्पकचम् चर्धमत इति
अवति चम्पकचम् 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वाचस्पतीनोरभाषायां
व्यष्टम् । 'इह किञ्चित् वयो' इति भाष्यप्रयोगोपपन्नं लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे
वारि इति वयमपि संतुष्टौ साधुः । 'न लुमता—' इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च
वधाभावं बोध्यम् ॥ वारि+टा इत्यत्र "आहो नान्विशाम्" इति वारिणा । वारि
ले इत्यत्र "वेळिति" इति लुप्तेषां "इहौल—" इति वार्तिके तदेव वारयति । ततः
लुमि सति वारिणि ["सुष्महवि—चौल द्रव्यद्रव्येभ्यो लुम्—" इति तु भाष्ये पाठः] ॥
इहो लुम् वधा—वतिक्रान्तः सखा येः तानि वतिसखीनि प्राप्तावकुलानि (चम् इति
वाचित्वा लुमेव) । चौलात् लुम् वधा—लुम्पकोटुने वरण्याय (नाम कोटुमन्दस्य
द्रव्यद्रव्यः) ॥ वारि चाम इत्यत्र परत्वात् लुट् वाचिता लुमि प्राप्ते चाह—"लुम्
चमिर द्रव्यद्रव्येभ्यो लुट् पुर्वविप्रतिषेधेन" । ततः लुटि सति "नामि" इति दीर्घ-
'वारोणाम्' इति । वारि लि इत्यत्र चौलं वाचिता लुमि सति वारिणि । अपुना
'वनादि' इति चस्य विविधनिघ्नस्य मन्दस्य भाषितपुंल्लगात् विविधं दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंष्वद् गालवस्य । ॐ१।७७ ॥

दी— । प्रवृत्तिनिमित्तकये—भाषितपुंस्कम् इत्यस्य क्लीबं पुंष्वद्वा
स्वात् दादौ चवि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारितम् ।
पीलुर्द्वन्द्वस्तत्फलं पीलुः तस्मै पीलुने । अयं न पुंस्कः प्रवृत्तिनिमित्ता-
येदात् ॥

इत्यस्य neuter bases which can be used in all the genders with
same connotation are optionally declined like masculine bases
in चवादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both
चनादये+चनादिभ्ये । But when the connotation of a word differs
in different gender, it not being a भाषितपुंस्क word, it will be declined
as like neuter bases only. Witness दीर्घने referring to fruits of

वीह tree. Here वीह masc. refers to a tree, whereas वीह neuter-refers to its fruit. So it is not a भाविपुंल्ल, and cannot have optional पुंल्लङ्ग in 3rd case singular onwards.

मिश्र—। भाविः पुमान् वीह प्रकृतिनिमित्तेन तत् भाविपुंल्लम् प्रकृतिनिमित्तम्, वीहपुंल्लम् इति च। वीहपुंल्लम् विभक्तम्। पुंल्ले मनुष्यत्वे च एव-
प्रकृतिनिमित्तमित्तिभावः। पूर्वपदात् “इषीषि” इति अनुवर्तते। ‘मनुष्यत्व-
विभक्तिः, तदाह—‘प्रकृतिनिमित्तम्’ भाविपुंल्लम् इत्यम् जीवम् इत्यादि।
‘मनुष्यत्वम्’ इति च। इषि, इषि, इषि, इषि एतेषां प्रकृतिनिमित्तव्ययैः वारिष-
इत्यादि। तादी इषि विभक्ती विभक्त्याह—

३२२। अस्मिन्व्ययिसक्यव्ययमनन्तुदात्तः। ७।१।७५५॥

टी—। एवम् अनन्तुदात्तं तादी इषि, च बोद्धव्यम्। (‘विभक्त्या
‘मनुष्यत्वम्’ इति च। एवम् भा इति च।) ‘अस्मिन्व्ययि-’ इति वृत्ता। इति।
वृत्तः। वृत्तः—वृत्तः—वृत्ताम्। (‘विभक्त्या विभक्तिः’ इति च।) इति
इति—इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति। इति।
अस्मिन्व्ययि। तदाह—‘अस्मिन्व्ययि’ इति।

अनन्तुदात्तं ordered at the end of इषि, इषि, and इषि when
तादि vibhakti affixes beginning with चच् follows. And this अनन्तुदात्तं
is वृत्ता। अनन्तुदात्तं is ordered at the end (‘विभक्त्या’). Thus in इषि-
भा, चच् of चच् slides by the rule “अस्मिन्व्ययि” and the form is
वृत्ता। Similarly इषि &c. Then in इषि, चच् elision being opti-
onal by the rule “विभक्त्या विभक्तिः” we get इषि इषि। This अनन्तुदात्तं
is ordered even after bases ending in इषि &c. Thus we get इषि-
वृत्ता &c.

मिश्र—। पूर्वपदात् ‘इषीषि’ इति ‘इषि’ इति अनुवर्तते। तदाह—‘अनन्तुदात्तं
तादी इषि’ इत्यादि। इति च। इति च। इति च। इति च। इति च। इति च। इति च। इति च।

सुषोमन्दस्य नपुंसके "अस्ती नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति अस्ती सति वारिवत् रूपम् तदाह—

दी—। सुधिः। सुधिनी—सुधीनि। हे सुधे—हे सुधि। सुधिया—सुधिना ("तृतीयाविभु भाषितपूर्वकं पुंवत्—" सुधिया इत्यपि)। (एवं) सुधियाम्—सुधीनाम् ॥ (श्रीमि प्रथिमन्दस्य पुंवसो सति यच् तदाह—) प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु—मधूनि—मधुनी। हे मधो—हे मधु। एवमस्यावयः। ("पद्मो—इति सुत्रेण"; सानुमन्दस्य स्तुनी। सूनि—सामूनि ॥ प्रियकोष्ठु—प्रियकोष्ठुनी। ("यि" इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् लज्जमात्रे भाषे चाह—) तृज-कलावात् पूर्वविपत्तिवेधेन जुम्; प्रियकोष्ठुनि। टादौ पुंवत् एते—प्रिय-कोष्ठु—प्रियकोष्ठुना। प्रियकोष्ठु—प्रियकोष्ठवे। अन्यत्र (पुंवत्वानाव-पद्ये इत्यर्थः) तृजकलावात् पूर्वविपत्तिवेधेन जुमेव। प्रियकोष्ठुना। प्रियको-ष्ठुने। "जुमचि—" इति जुट्। ("नामि" इति दीर्घः तदाह—) प्रियको-ष्ठुनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभनं तुनावीति किम्। श्रीमि अस्ती सति) सलु—सलुनी—सलुनि। पुनस्त्वहृत्। सलुवा (इति पुंवत्त्वानपके)। (तदभावे) सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

घातु—घातुणो—घातुभिः। हे घाता—हे घातु। घाता—घातुणा (पुंवसो तदभावे च तदे)। एवं घातु कर्त्ताद्वयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अथ बोधनान् निरूपयन् प्रकटा दीः यत्र इति वृषवीही-यत्र नपुंसके अस्ती प्राप्ते एषा अस्तीनावात् चाह—)

३२३ । एव अस्तीनावेदी । १।१।४८ ॥

दी—। आदिस्थमात्रेषु इत्येषु एषा इत्येव स्यात्। प्रद्यु—प्रद्युनी—प्रद्युभिः। प्रद्युना इत्यादि। इह न पुंवत्। पदिगन्तं "प्रय" इति तस्य भाषितपूर्वस्त्वभावात्। एवमप्येपि ॥ इत्युदन्ताः ॥

When in neuter &c, कस्य ist o be the order for ए ची ऐ & औ, then ए for ची-औ and इ for ए and ऐ must be ordered. Thus प्रकृष्टा चीः यस्य becomes प्रकृष्टा in neuter with ए substituted for ची । In 3rd case singular we get प्रकृष्टा & no optional पुंवत् by the rule “यदीयादिषु भाषितपुंस्के पुंवत्—” । For the इत्यन्त word प्रकृष्टा here is different from original प्रची in the masculine—So we are to understand in cases of (वृत्त) चीइत्, & (प्रवि) ऐइत् bases.

मिति— । वृत्तना ॥ प्रकृष्टा चीः यस्य इति विग्रहे औइ कस्याइइ ‘प्रवि’ इति प्रातिपदिकम् । यस्य क्पाक्याह—

ही— । प्रवि—प्रविषी—प्ररोहि । प्रविष्टा । एकदेशविकृतस्य स्यन्-
न्मत्वात् “शयो इति” इत्यात्वम् । प्रराभ्याम्—प्रराभिः । “सुमधिर—”
इति सुवि अत्वे (क) प्रराभ्याम् इति भाष्यः । इत्युत्तस्तु सन्निपातपरि-
भाषया सुकृतात्वं न (“अज्ञानत्वमुपनीष्य प्रकृतस्य वृत्तः तद्विधातव्यत्वात् प्रति-
निमित्ततासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि अज्ञानत्वमुपनीष्य प्रकृतस्य वृत्तः तद्वि-
धातकं “नामि” इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तम् इत्यतः चरह—) “नामि” इति
दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां बाधते इत्युक्तम् (? प्राक्) ।
प्ररीयाम् । इत्येइन्ताः ॥ (नीभना नीर्वत् तत् इति औधि कस्याइइ वृत्त इति
प्रातिपदिकम् । तस्य कर्त्तृ यथा—) वृत्त—वृत्तनी—वृत्तनि । वृत्तना ।
वृत्तने । इत्यादि । इत्येइन्ताः ॥

इत्यथान्तमपुंसकलिङ्गाधिकारः ॥

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

(आद्यो हकारान्तं निरूपयितुमाह—)

३२४ । हो ङः । ङाराङ् ॥

हो— । इत्य ङा स्थाञ् भक्ति पदान्ते च । 'हलङ्गाप्—' इति
संज्ञोपः । पदान्तत्वात् इत्य ङः । अस्त्वयस्त्वे । लिट्—लिङ्, लिङ्—
लिङ् । लिङ्—लिङ्—लिङ् । लिङ्—लिङ्—लिङ् । लिङ्—लिङ्—लिङ् । लिङ्—
लिङ्—लिङ् ।

ह at the end becomes ङ when अङ् letter follows or, when at
the end of a पद । Thus in लिङ् सु, the 'सु' (स) elides by the
rule "हङ्गाप्—" । Then in लिङ्, ह् being at the end of a पद
becomes ङ । Then we get अङ् in place of ह् by the rule "अङ्गो
अङ्गोत्ते", and अङ् also optionally by the rule "आपसाने" । Thus
we get लिङ् and लिङ् । लिङ् + भी=लिङ् &c so on. In लिङ् सु we
have first ङङ् by this rule, then अङ् & then अङ् । Here सु
does not become ङ् owing to the prohibition "न पदान्तात् होरनाम्"
(ante). In लिङ् सु, the augment ङङ् is optional by the rule
"ङः लिङ्" । Thus लिङ् सु=लिङ् सु by अङ् । Here also ङङ्
does not come owing to prohibition 'In the rule "न पदान्तात्—"
already referred to.

मिह— । 'ङ' इति वक्ष्यते । "अङ्गोभक्ति" (३२३) इत्यतः 'भक्ति'
आनुवर्तते । "अङ्गोः संयोगादोरत्ते च" (३२३) इत्यतः 'अङ्गो' आनुवर्तते ।
अङ्ग—'अङ्ग ङा स्थाञ् भक्ति पदान्ते च' । अङ्ग इति क्विपि 'लिङ्' इति आतिपदि-

कम् । अस्मिन् "इलङ्गाम्—" इति सुलोपः । ततः लिङ् इत्यस्य परान्तात्
दः—लिङ् इति । ततः "भक्तं जयोऽने" इति 'लिङ्' इति । "वाक्प्राये"
(पाशा ५६) इति चल्'विचल्य' 'लिङ्' इति ॥ 'लिङ्'सु' इति पुङ्गवमै ठल् ततः
जयत्वे चल्' च रूपसिद्धिः । लिङ्सु इत्यत्र "दः सिधुट्" इति पुङ्गवे लिङ्पुट् ।
ततः चल्' सति लिङ्पुट् । "न परान्तात् टोरान्" इति टुलनिवेद्यात् चल्' न
भवति ॥ अस्मिन् परै हकारस्य ठल् यथा 'सिद्धि' इत्यम् ॥

दुष्धातोः क्तिपि दुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्मिन्निधेयं वक्ष्यन् आह—

३२५ । दादेधातोर्धः । ८।२।३२ ॥

दी— । उपदेशे दादेधातोर्धस्य च स्यात् अस्मिन् पदान्ते च । उपदेशे
किम् ? 'अधोक्' इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिङ्मास्त्वः इच्छति दाम-
लिङ्गति । ततः क्तिपि दामलिङ् । अत्र (धर्त्वं) मा भूत् ।

A root beginning with द् in its enunciation changes its द्
into च when अस्मिन् letter follows or when at the end of a पद ।
Why do we say उपदेशे ? उपदेश is said in the Vritti so that the
change of द् into च may be in अधोक् (here दुष् being दादिधातु in its
enunciation), & that द् must not change into च in the case of
the base दामलिङ्, where द् is of the root लिङ् & not of any दादि-
धातु in Panini धातु पाठ ।

Thus in दुष् + सु (सु elides as in the case of लिङ्) and then द्
is to change to च by this rule and we look forward—

नित— । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रम् ॥ दामलिङ्मास्त्वः इच्छति इति दाम-
लिङ्गति । ततः क्तिपि दामलिङ् । अत्र उपदेशे दादिधातुनामाभावात् चल्' मा
भूत् इत्याह 'उपदेशे' इति ॥ दुष्+लङ्' तिप् अधोक् इत्यत्र 'दुष्' इत्यस्य दादि-
धातुत्वात् इत्यर्थः । "इलङ्गाम्—" इति सुलोपः ; "एकाचो यथोभय" इति अधोक्
जायन्चल्यः । अधोक्—अधीन । अत्र दादिधातुत्वात् इत्यर्थः ।

इकारश्च यत्नम् यथा—दुग्धम् ॥ दुह् + सु इति स्थिते “इक्+काप्—” इति सुबोधे
दुह् इत्यत्र चर्म्मन् सूत्रेण चते दुह्, इति स्थिते चाह—

३२६ । एकाक्षो घातो भव् भवन्तस्तद्वयवर्त्म्य वशः स्वान्ते भव्
स्यात् सकारे ध्यवर्त्ये पदान्ते च । “एकाक्षो घातोः” इति सामानाधि-

काशयेमाङ्ग्ये स्थिह न स्यात् । गर्दभमाङ्ग्ये गर्दभमिति । ततः क्विप् ।
शिलोपः—गर्ध्वप् । ‘भक्ति’ इति निवृत्तम् । स्-ध्वोर्भ-इहोसामर्थ्यात् । तेनेह
न—दुग्धम् दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन घात्वपत्रस्यात् भव्भावः । अत्रत्य—
वर्त्ये । धुक्—धुग् । दुहो—दुहः । अत्रत्यवर्त्ये—धुषु ।

Letter determined by भव् प्रत्याहारः (i. e. भ, व, ङ and घ) is the
substitute of letter signified by वव् प्रत्याहार (i. e, letters व, ग, ङ
and ङ) when it is a part of a verbal root—that part having one
vowel and when that part end in either ङ or भ or व or ङ or घ,
provided सू or the verbal affix अ follows or when it is at the
end of a पद । The words “एकाक्षः घातोः” having same विभक्ति are not
related by way of adjective & noun in the sutra ; if the mea-
ning be “of a verb of one vowel”, भव् will not come in place
of वव् in the following case, (for in the following case the verb
is of more than one word)—गर्दभमाङ्ग्ये इति क्विप् गर्दभ् इति प्रातिपदिकम् ।
Then गर्दभ् + सू = गर्ध्वप् (द becoming व by this rule), for दम् the
verbal portion of one vowel ends in-भ् (भवन्) and is एकाक्षः ॥
For the formation of वव् &c the explanation here in the vritti
is घातोःवर्त्यो यएकाक्षः &c. Here the चतुर्वर्ति of भक्ति is gone. This
is inferred from the fact that सू+अ, are separately mentioned
ere. Had there been चतुर्वर्ति of भक् then their separate mention-

becomes unnecessary. So in case of दुहन् & हीन्वा, though भञ्ज follows there is no change of द into ध (for here neither झ or ञ follows).

Now in दुह+किप्=दुह्, there being ध by the rule "दादिधातोर्धः" the form is दुह् । Though this is a धातु still it not being a धात्ववयव how can ह here become ध by भञ्भाञ by this rule ? And, the व्याख्या in wrild here is धात्ववयवो य एकाच् &c. So the author here says—recognition of धात्ववयवस्य with regard to a धातु is indirectly taken no doubt. Hence in case of दुह् we have भञ्भाञ and the form is धुह् । Then by जञ्ज and चञ्ज (see under "होहः") the forms are धुह्—धुन् । In धञ्ज we have first धञ् by the rule "दादिगप्रत्ययलीः" and then चञ्ज by the rule "छरिच" ।

नित— । सू च भ् च स्त्री । तयोः । यञ् प्रत्यहारः । स्थानपठौ । पूर्वसुतात् 'धातोः' इत्यनुवर्तते । 'एकाच्' इत्यवयवपठौ, न तु धातोः इत्यनेन सामानाधिकरण्येन भवत्यः । भञ् भञ् इत्यपि प्रत्याहारी । भञ्जस्य इत्यस्य इत्यर्थः । पठानो इत्यधिकृत-मस्यैव पूर्वसुतः । तदाह—'धातीरवयवो य एकाच् भवन्तस्तदवयवस्य यञः स्थाने' इत्यादि । ननु 'एकाच्' इत्यर्थे 'धातोः' इत्यनेन सामानाधिकरण्येन भवत्ये सति कः दोषः स्यात् ? इत्यभीप्तरमाह—'एकाच् धातोः' इति सामानाधिकरण्येन भवत्ये गर्दभमाचष्टे इति किपि गर्दभ् इति प्रातिपदिकस्य सौ, 'दम्' इत्यस्य दस्थाने धः न स्यात् । यतः गर्दभ् इति जनीकाच् एव । यतः 'धात्ववयवो य एकाच्' इति व्याख्यानम् । यतः सूते 'भलि' इति निहतम् स्त्रीः यद्व्याप्तं व्यापकात् । यदि 'भलि' इत्यनुवर्तन-मस्यैव तदा 'सु' इति 'भ्' इति जनीयोः भञ्ज्यात् धुह् यद्व्यर्थं व्यर्थं स्यात् । यतः आह—'भलि' इति निहतम् । स्त्रीः यद्व्याप्तमस्मात् । 'भलि' इति अनुवर्तनम् नास्ति ; ततः 'दुहन्' (दुह+ञ्) इत्यादौ भलि परे सत्यपि भञ्भाञ् । ननु स्वव्याख्यानि 'धात्ववयवो य एकाच्' इत्युक्तम्, किमु प्रकृते 'दुह' इत्यस्य "दादिधा-तोर्धः" इति चले सति 'दुह्' इत्यस्य धातुले सति धात्ववयवत्वाभावात् कथं द्वावारस्य

अध्वावेन प्रकारः सात् ? अतः समाधानमाह—धातो वात्वयवत्वव्यवहारः 'व्यप-
दीयित्' सुस्वरवत्, गीष् : एव [व्यपदीयः सुस्वाव्यवहारः । स. अस्माकौवि व्यपदीयो ।
तेन मुख्यम् इति व्यपदीयवत् । सुस्वरवत् इत्यर्थः] । ततश्च धातोरिव वात्वयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अथ भवभावः स्यादेव ततः धृक् इति स्थिते जम्त्वेन, चर्त्तेन
च—भक्—हण् इति सिद्धौ । धृक् सु इत्यत्र जम्त्वेन गकारे सति "सरिच"
इति चर्त्ते स्यादित्यत्रात् प्रथमं "बादेशप्रत्यययोः" इति मते सति ततः चर्त्तम् ।
एवम् धृक् इति रूपसिद्धिः ॥

'हृक्' इत्यस्य "दादेशातोः—" इत्यनेन निश्चयं भले प्राप्ते, 'धृक्' इत्यादीनाम् च
भले प्राप्ते आह—

३२७ । वा दुहमुह्युहृष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥

श्री— । एषां इत्यत्र वा तः स्यात् कलि पदान्ते च । पदो ("होतः" ।
धृक्—धृक्—धृक्—धृक् । धृक्—धृक् । धृक्—धृक् । धृक्—धृक् ।
धृक्—धृक्—धृक्—धृक् । परं दुहमुह्युहृष्णिहाम् ।

Of these four words धृक्, धृक्, धृक्+धृक्, धृक् is optionally
changed into च when कलि follows or when at the end of a पद ;
optionally च also comes by the rule "होतः" । Thus धृक्पदे—धृक्—
धृक् ; and धृक्पदे—धृक्—धृक्, &c, as in the case of लिङ् । Simi-
larly धृक्, धृक्+धृक् are declined.

भित्त— । सुगताः । 'धृक्' इति शान्तः पाठः । व्यवहारवाक्ये तु "धात्वादिः
च सः" (६।१।३३) इति 'चस' सः सात् । धृक्पदीति धृक् । इत्यादि । एता-
न्निधुहृक्वत् रूपाणि ॥ 'धृक्—धृक्' इत्यादीनाम् भवभावः न सात्, असम्भवात् ॥
निधुहृक्वत् इति लिङ् । ततः "यतः उपधाया" इति उक्तौ 'विभवाद्'
इति प्रातिपदिकम् । ततः सादिभवेनामस्यार्थे विभक्त्य रूपाणि । यस्यादौ चर्त्तम्
सम्भवात्, वस्तुन उपपन्नसिद्धिः—

३२८ । इत्ययः सम्प्रसारणम् । १।१।४५ ॥

टी— । यद्वाः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् ॥ सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of यद्वा letter is technically known as सम्प्रसारणम् ।

नित— । सुगता । आन्तरत्वात् यद्वा इकारः वस्व सकारः, रेफस्य चकारः यद्वा स्थाने लकारः सम्प्रसारणसंज्ञः चिह्नः ॥

३२९ । वाहः कट् । ६।४।१३२ ॥

टी— । अस्य वाहः सम्प्रसारणम् कट् स्यात् ।

The सम्प्रसारण of वाह्, which is a "म" is कट्; the result here however is—कट्, a सम्प्रसारण is ॥ come in place of यप् in वाह्; this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारण here.

नित— । सुगता ॥ 'सम्प्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'वाहो' वस्व सम्प्रसारणम् कट् इति प्रापते । न तु "अलोऽन्वयः" इत्यनेन इकारस्य कट् स्यात् । एवं विनवाह् + यप् (अप्) इत्यत्र विनवाह् इत्यस्य भव्यात्, 'वाह' इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् कट् स्यात् । तदा विन क वाह् + यप् इति लिखे वाह—

३३० । सम्प्रसारणादयः । ६।१।१०८ ॥

टी— । सम्प्रसारणात् अपि पूर्वस्वरमेकादेशः स्यात् । "पूर्वस्वरस्यैकदेशः" (सूत्र ७३)—(इति वृद्धिः) । विग्वौहः । विग्वौहा इत्यादि ॥ 'अन्वयस्येव विग्वः' इति पक्षे विग्वन्तात् विग्व ।

When यप् follows after a सम्प्रसारण, then पूर्वस्वर is the substitute for both. Thus विग्व क वाह् + यप् becomes by पूर्वस्वर एकादेशस्य विग्व कट् + यप् । Then by the rule "यस्य वृद्धिः" वृद्धि comes in and the form is विग्वौह् + यप् = विग्वौहा । Some say that the rule "अन्वयस्येव विग्वः" is after यप् in words (अन्वयस्य) only. In that case here

can विद्वाद् be applied in classical language ? On this Bhattoji says, in that case derive विद्वाद् as 'विद्' वाङ्मयीति विद्+वाङ्+विद्+विच्=विद्वाद् । And this विद्वाद् being applicable in भाषा, we give here the declension of विद्वाद् as above.

नित— । सुगमा ॥ ननु "वङ्" इति एते केचित् "इन्दति सहः" इति सूत्रात् 'इन्दति' चतुर्थी 'इन्दत्येव वङ्' इति इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विद्वाद् इत्यस्य प्रयोजनित्वः—इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य आहु— "इन्दत्येव स्त्रि" इति पक्षे विजनात् विच् ॥ विच् वाङ्मयीति विद्+वाङ्+विच्+विच्—"अन्धोऽपि इत्यते" इति विच्+विच्+वाङ्+विच्, ("नेङ्" इति) इति इदभावे विलोपः)=विद्वाद्, ("विच्" इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकप्रयोगादंलात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अन्धः एकदं वदतीति चनसिक्कः क्तिप् ("अनघोऽङ्" इति क्तिप् सस्यकच—ततः सम्यसारथे पूर्वङ्गे सति) 'चतुङ्' इति प्रातिपदिकम् । अस्मिन् विद्वाद्—

३३१ । अतुरनङ्ङोराभुवात्तः । ७।१।२८ ॥

दी— । अतुरोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । अत्र उदात्तः ।

आम् is the substitute for the bases अतुर् & अतुङ्, when a सर्वनामस्थान affix follows. आम् being नित् comes after the final vowel by the rule "निदधीन्वात् पठ" । Thus we get अतुङ् आम्+ङ्=अतुङ्वाङ्+ङ् and we look forward,

नित— । सुगमा । 'अतुरो' अत्र नित्वात् चतुर्थात् अङ्, परः स्त्रिः । एवम् 'अतुङ् आम्+ङ्=अतुङ्वाङ्+ङ्' इति प्रातिपदिकम्—

३३२ । सावनङ्ङुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य तुम् स्यात् लोपः । 'आत्' इत्यधिकारात् अतर्थात् अतोऽयं तुम् । अतो विशेषविहितेनापि तुमा आम् न वाङ्मये । आमा अतुम् वाङ्मये । लोपः । तुम् विविधाम्भ्यात् "वङ्" इति (सूत्र ३३४) इति दर्शयति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् मलोपो न । अतुङ्वाङ् ।

तुम् is ordered at the end of चनङ्, when रु (स्) follows. This तुम् is to come after the last चवर्ग (i. e., after चाम् comes in) for there is चनङ्गति and jurisdiction of चान् (from the rule "चात् यौनयोर्हन्" (३११८०) in this rule. Thus though चाम् is general and तुम् is special (विशेष विहित); still तुम् does not bar चाम्; neither चाम् bars तुम् (but both come in order i. e., first चाम् giving चनङ्वाच् + तुम् = चनङ्वान् + तुम्). Then रु (स्) elides by the rule "हल् ऊराग्रभ्यो—"। Here we get चनङ्वान् रु। Now रु at the end elides by संयोगान्तलोपः। This being treated as चसित्, further नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" does not take place and we get—चनङ्वान्।

Again a further question arises that after रुलोप and हलोप by संयोगान्तलोपः, why should there not be ह in place of final न here by the rule "वसश्च सुभ्यश्च—चनङ्वाद्" (rule 334 infra)—the answer is, that final न (in चनङ्वान्) is not replaced by ह owing to the very fact that तुम् is ordered in रु; for if हल is to come at all at the end by replacing न, then तुम् (न) should better be not enjoined. In चनङ्वान्, if ह comes & the form is to be चनङ्वाद्, then rather do not enjoin तुम् here and still then in चनङ्वाद् we by हल will get चनङ्वाद्। The very fact that तुम् is enjoined here suggests that further हल is not to come here. So the final result is as above i. e., चनङ्वान्।

नित—। चनङ्गुह्यन्तस्य तुम् क्वात् लोपरे। अत्र "चात् यौनयोर्हन्" (३११८०) इत्यतः 'चात्' शब्दविकापात् अनुवर्तनात् इत्यर्थः 'चवर्गात् परीव' तुम् विधीयते। ततश्च चानि कृते चवर्गे सति तुम् विधीयते इत्यर्थः लभ्यते। अतः चाम्-भ्योः सुभ्यश्च सामान्यविशेषेण निष्पत्तेर्यात् चानो न तुम् (विशेषस्य तुम् इत्यर्थः)

वाचः । तेन चामि कृते अणञ्वाह इत्येतत् नुमि सति ततः “इङङाभ्यो—” इति सुखीपे संयोगान्त—इकारलोपे च सति अणञ्वाञ् इति रूपसिद्धिः । अत्र पुनः “नखीपः प्रतिपदिकान्तस्य” (८२१७) इति नखीपे प्रति असिद्धः संयोगान्तखीपः, तस्य ८२१२७ एवघटितत्वात् । अतएव संयोगान्तइकारलोपे सति पुनः नखीपी न स्यात् ॥ ननु अणञ्वाङ् + सु इत्यत्र सुखीपे संयोगान्तइकारलोपे च सति अणञ्वाञ् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तत्वात् कार्यं “अनुबन्धस्य—अणञ्वाङ्” (सूत्र १२४) इति दकारः न स्यात् ? अत्र आह—‘नुम् विविधामर्थ्याम् “अनुबन्धस्य—” इति दत्तं न स्यात् । यदि चामि नुमी नस्य दत्तं स्यात्, तदा अणञ्वाङ् इत्यत्र नमभावमि चस्य दत्तेनैव अणञ्वाङ् इति रूपसिद्धेः नुमविधिः अनर्थकः स्यात् । ततः यदि नुमविधिः सार्धकः स्यात्—तदा नुमी नकारस्य दत्तं न स्यात् इति नुमविधिसामर्थ्यादिह विज्ञायते ॥ संकुडी हि अणञ्वाङ्, स् इति स्थिति “अतुरणञ्वाङ्” —इति चामान्वये प्राप्ते वाचः—

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ६।१।६६ ॥

दी— । अतुरणञ्वाङ् इत्यस्य सम्बुद्धौ । आभोपवादः । हे अणञ्वाङ् अणञ्वाङ्—अणञ्वाङ् । (कृति) अणञ्वाङ् । अणञ्वाङ् ॥

अम् is the augment at the end of the bases अतुर् and अणञ्वाङ् when संबुद्धि follows. This अम् bars चाम् । Thus we get ई अणञ्वाङ् । In अस् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get चाम् and the form is अणञ्वाङ् । Similarly अणञ्वाङ् &c. In अणञ्वाङ् + आम्, अणञ्वाङ् is a पद by the rule “स्त्रादिभ्यो अस्वर्नामस्थानि” and we look forward—

नित— । “अतुरणञ्वाङ्” इति “अतुरणञ्वाङ् इत्यस्य” इत्यर्थः अनुवर्तते । अस्मिन्नेव संधा—अतुरणञ्वाङ् अम् स्यात् संकुडी । अयमानो अपवादस्तुः, किन्तु अत्र अम् अस्ते पूर्वपक्षे च नुम् स्यात् । ततः ई अणञ्वाङ् इति । अणञ्वाङ् इति प्रतिपदिकान्तखीपे प्रति असिद्धः संयोगान्तखीपः ॥ अस्ति अणञ्वाङ् ; अत एव सर्वनामस्थानत्वान्वाङ् चाम् न स्यात् ॥ अणञ्वाङ् + आम् इति स्थिति वाचः—

३३४। वसुधैव कुटुम्बकम् इति वा । ८।२।७२ ॥

टी—। सान्त्वयस्वत्यस्य स्रग्दोषः कः स्वात् पदान्ते । अन्तु-
भ्याम् इत्यादि । सान्तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—अस्त्वम् ।
अस्तम् ।

Of bases ending in वसुप्रत्यय and having स् at the end, ■ the
roots स्र् and अस्, and of the base अन्तु, स्, इ is ordered when at
the end of a पद । Thus अन्तु + भ्याम् = अन्तुभ्याम् & so on. Why
do we say 'स्रग्दोषः' in the इति ?—Witness विद्वान् (with वृत्ति
विद्वन् in सु), where विद्वान् though ending in वसुप्रत्यय is not अन्तु
but is नास्, so here इ does not come. (In विद्वन् + भ्याम् however,
विद्वन् is नास् and we get इ giving विद्वद्भ्याम्); why again do we say
पदान्ते in the इति ?—Witness the ल प्रत्ययान्त words अस्तम् and अस्तम्,
here स्र् &c being not पद, इ does not come in.

श्रुति—। वसु, इत्यनेन वसुप्रत्ययः पृथक् । तदन्तविधिः । 'स्र्' सुभे
अवसर्गने धातु एतौ । "अस्रुदीर्घः" (८।२।६१) इत्यतः 'स्र्' इति सुभे
अवसर्गने । तत्र वसुदीर्घस्य । 'स्र्' सुभे 'स्र्' इत्यन स्रग्दोषः अन्तुभ्याम्
अन्तुभ्याम् च अन्तुभ्याम् 'स्र्' इत्यनेन वसुदीर्घे विधीयते । 'पदान्ते' इत्यन्तुभ्याम्
स्येव । अन्तुभाह—'स्रग्दोषः'—अन्तुभ्याम् स्रग्दोषः कः स्वात् पदान्ते । "अन्तु-
भ्याम्" इत्यनेन अन्तुभ्याम् कः स्वात् । ततः अन्तुभ्याम् इत्यतः "स्रग्दोषः" नाम-
स्रग्दोषः इति अन्तुभ्याम् पदान्ते एते सति अन्तुभ्याम् इत्यादि । अन्तु 'स्रग्दोषः'
अन्तुभ्याम् किमर्थम् ? विद्वन् + सु (सु) इत्यन वृत्ति सति विद्वन् + सु इति स्थिते सुदीर्घे
अन्तुदीर्घे च विद्वान् इति उपसंहितः । अन्तुप्रत्ययान्तमन्तु, अन्तु पदान्ते,
तथापि अन्तु सान्त्वयामावात् इत्येव न स्वात् । पदान्ते इति अन्तुभ्याम् ? अन्तु
इत्यादि यथा स्वात् । अन्तु प्रत्ययान्तम् । अन्तु + ल् इत्यन 'स्र्' इत्यन्तुभ्याम्
नामात् न स्वात् । अन्तु—अन्तु, अन्तुभ्याम् इत्यादि च अन्तुप्रत्ययान्तम् ।

चक्षुषा तुरसाह्वयं सौ "वह्वादि—" इति सतीये, इह कस्मे च क्ते विभेद-
वस्तुनि—

३३५ । सहेः वाङ् सः । ८।३।५६ ॥

की—। साह्वयस्य सहेः सस्य सूर्यस्यादेवः स्वात् । तुरावाह—
पुरावाह । तुरावाहौ—पुरावाहः । तुरावाहम्याम् इत्यादि ॥ तुरं
सकते इत्यर्थे "हन्वसि सहः" इति चिः । श्लोके तु साह्वयतेः
विचयः । "चक्षुषामपि हस्यते" (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
सिद्धान्तः ॥

The स of सह, when it is in the form of साह becomes cerebral.
Thus in तुरसाह+स=तुरसाह्=तुरावाह् (by cerebral). By चक्षु we
get तुरावाह् । Similarly तुरावाह्+भ्याम् &c. The derivation of तुरा-
वाह् is तुरं सकते इति तुर+सह+चि=तुरावाह् (with समवाहचि) । In
classical language however the derivation is तुरं साहयति इति तुर+
साहि + क्तिप्=तुरावाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule "चक्षुषामपि हस्यते" ।

N. B.—Remember that the rule "नक्षिणविभक्तिविभक्तिसहितनिबुद्धी
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in 'तुर', for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

नित्य—। यच्च तुरसाह्वयस्य उदात्तपि ह्ययं वाङ्—"तुरं सकते इत्यर्थे
"हन्वसि सहः" इति चिः । ननु एवं उदात्तस्य तुरसाह्वयस्य क्तेऽप्राप्तविधयस्तान्
चामनस्य साध्यां प्रयोगः ? तदाह— "श्लोके तु साह्वयतेः क्तिप्" इत्यादि ॥ भाष्य-
स्याम्— तुरं साहयति इति सहेः चिचि क्तिप् । "चक्षुषामपि हस्यते" इति पूर्व-
पदस्य "तुरसहस्य" इत्यर्थे, दीर्घः इति चतः श्रुतिमैत्रम् । सह "नक्षिणविभक्ति-
विभक्तिसहितनिबुद्धी" (६।३।११६) इति सहेरेव पूर्वपदस्य दीर्घः विहितो न तु
साह्वयस्य । यतएव "चक्षुषामपि—" इत्याह नन्दः । एतच्च "सहेः सकतः सः"
इति सहेरेव चतः न च साह्वयस्य, इति चतः सत्यं प्रतीयते । यतएव "सहस्य-

सहस्रिः" न तु सार्धः क्तिप् । तेन "तुभसाङ् पुरीषाङ्", 'एतन्नावाङ् विधौ' योङ् न
"पुनरुक्तः इतनावाङ्" इति भाषायां प्रयोगः चिन्त्याः" इति हरदत्तोक्तमेव युक्तं प्रति-
भाति इत्याशङ्क्य तावत् ।

स्त्रीलिङ्गदिङ्गन्तः सन्ति । सुधीमना स्त्रीः यस्य इति बहुव्रीहौ पुंलिङ्गकारान्तः
सुदिङ्गन्तः जातः । यस्य अपं वक्ष्यन् वाङ्—

३३६ । दिव औत् । अ१।८४ ॥

श्री— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्थात् औ परे । असुनिधिर्येन
स्थानिभूतनामावात् "इल्लङ्गाप्—" इति सुलोपो न । सुधौः—सुधिवौ—
सुधिवः । सुधिवम्—सुधिवौ—सुधिवः ।

Of the crude word (प्रातिपदिक) दिव्, औत् is ordered at the end
when सु follows. This औत् being चत्वार्यस्यविधि is not स्थानिभूत
by the rule "स्थानिभूतादिषोऽन्यविधौ", & so सु (स्) here does not elide
by the rule "इल्लङ्गाप्—" । And we get सुधौः ।

नित्—'यामनकुङ्कः' इति सूत्रात् 'औ' अनुवर्तते । 'दिवः' इति बहुव्रीह्यात् ।
ननु "दिह लीङ्गावाप्" इत्यस्यास्य यङ्गस्य स्थान् न वा ? इति सन्देहो सति वाङ्—
'दिव्' इति प्रातिपदिकस्य । प्रातिपदिकस्य कश्चिद्विधानम् ? तदाङ्—"निरनुवन्ध-
कस्यङ्गो न साधुवन्धकस्य" इति न्यायात् अनुवन्धरहितः 'दिवः' एव यङ्गम् । न तु
अनुवन्धमुक्तस्य 'दिह' इति वाच्यः । ततः वाङ्—'दिव्' इति प्रातिपदिकस्य ।
'औत्' इत्यस्य 'व्' इति अकारस्य निमित्तात् न स्थानिभूतमस्ति । ततः 'इल्लङ्गादि—'
इति सुलोपो न । ततः सुधौः इति ॥ सुधिव्+भ्याम् इति स्थिते वाङ्—

३३७ । दिव जत् । अ१।१३१ ॥

श्री— । दिवः अन्तादेशः प्रकारः स्थात् पदान्ते । (प्रकारस्य उत्तमः सति
सुधि + उ = 'सुधा' । प्रकारस्योच्चमं यत् । यदाङ्—) सुधु न्यायम् । सुधुभिः
इत्यादि ।

३६६ । रोः सुवि । टा३१३६ ॥

टी—। सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयः साम्यं रेफस्य । चत्वरम् ।
चत्वरं द्वित्वे प्राप्ते—

Eng.—Easy,

नित—। 'सुप्' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह "सप्तमी बहुवचने" इति ।
चत्वरं यमस्+सु इत्यत्र "सप्तम्यधिकः" इति शब्दे सति चनेन विसर्जनीये छति यमः सु
इति विध्वसि ॥ प्रकृते चत्वरं+सु इत्यत्र रेफस्य क्त्वाभावात् न विसर्जनीयः इति
फलितम् । चित्ते सति चारव्यो नियमायः इत्याह—'रोरेव' न तु चत्वरं 'रत्न' इति ;
चत्वरं+सुप् इत्यत्र "चादिश्च प्रत्यययोः" इति शब्दं प्राप्तम् । यत्न तु "चचो रत्नाभ्याम्"
इति पाणिने द्वित्वे प्राप्ते आह—

३६७ । शतोऽवि । टा३१३६ ॥

टी—। अर्धं परे शरो न द्वेस्तः । चतुर्वर्त्तु ॥ प्रियचत्वारः । हे प्रिय-
चत्वारः । प्रियचत्वारो—प्रियचत्वारः । गौशब्दे तु नुट् नेच्यते—प्रियचतु-
राम् । प्राचीन्ये तु स्यादेव—परमचतुर्दशम् । इति रेफान्ताः ।

A च् letter does not become duplicated when चच् (1. e, a vowel) follows. Thus we get चतुर्वर्त्तु without द्वित्व of चकार । The base प्रियचतुर्वर्त्तु formed by the बहुव्रीहि समास—प्रियाः चत्वारः यत्न इति is thus declined—प्रियचत्वारः (with चान् here &c in चच्+नामस्थान affixes). प्रियचत्वारो—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारो—प्रियचतुर्वर्त्तु । In संबुद्धि the form is प्रियचत्वारः with चम् by the rule "चम् संबुद्धौ" । There will be no नुट् in चान् of this base, for it is subordinated here. Thus we get प्रियचतुर्वर्त्तु without नुट् । But when चतुर्वर्त्तु is the प्रधान though in a compound, then नुट् must come as in the case of परमचतुर्वर्त्तु (which is a द्विसंज्ञक compound of परम and चतुर्वर्त्तु)

मित—। एवं चतुर् इति एकवचनस्य रूपम् ॥ प्रियाः चत्वारः वस इति चतुर्वीही प्रियचतुर्चन्दः विमेषनिष्ठः सर्ववचनयुक्तम् —गदि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरमकुहीराय” इति चान् कान् । अतो सर्वनामस्थान-त्वाभावात् न चान्—प्रियचतुर् इति कान् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर्चन्दस्य गौच-त्वात् “पठचतुर्चन्द” इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्चन्दस्य गौचत्वात् नुट् नः पतः चाह—गौचले न नुट् । ततः प्रियचतुरान् इति । चतुर्चन्दस्य प्राधान्ये सति तु नुट् सार्धं यथा परमचतुर्चाम् इत्यत्र । ‘परमचतुर्चाम्’ इति कर्मधारयसमासौ चतुर्चन्दस्य न गौचत्वम्—“उत्तरपदाद्यै प्रमाणस्तत्पुञ्च” इति ॥ अथ ककारान्तं निरूपयन् चाह—

श्री—। कमलं कमलां वा आचक्षात् (इति “तत्करोति तदाचष्टे” इति क्विप् कमलयतीति क्विप् कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “इलकादि—” इति सुलोपात् चाह—) कमल—कमला—कमलः । (कमल् सु इत्यत्र ल-कारस्य इच्छत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” इति) अत्यम् । कमलम् । इति कर्मन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुयमा ॥ अधुना लकारान्तं निरूपयति । प्रयाम्यतीति क्विप् “चनु-नासिकस्य क्लिबयोः क्विप्ति” (६४/१५) इति कौचः । ततः प्रयाम् इति शब्दे कान्ति सति चाह—

३४१ । मो मो घातोः । दादाईध ॥

श्री—। सान्तस्य घातोः नः क्यप् पदान्ते । नत्वस्य क्विप्पदान्तात् लोपो न । प्रयाम्यति इति पदान् । प्रयामौ—प्रयामः । प्रयान्-न्वाच् इत्यादि ।

A root ending in न takes न (in place of न) when at the end of a पद । Thus प्रयाम्+क्विप्=प्रयाम् when at the end of a पद । Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should be elision of it by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८/१७) । But

the rule "मौनी घाली" being later in the order of Astadhyayi is to be regarded as चरहि [by the rule "पूर्वादिभस्म (ante)] with regard to the operation of the rule "नलोपः—". Thus प्रशान्+स्=प्रशान् (with (सु)-लोप by "इच्छाप्थी—").

मित—। "नलोपः" इति सूत्रेण चरह्यकारस्य एव नकारः स्मात् प्रदाने । ततः प्रशान्+स् इत्ययं 'इच्छाप्थी—' इति सुलोपे 'प्रशान्' इति रूपसिद्धिः ॥ ननु 'प्रशान्' इत्ययं नकारस्य पदान्तात् ततः प्रातिपदिकान्ताय "न-लोपः प्रातिपदिकान्ताय" इति नलोपः कथं न स्मात् ?—चलोचरमाह—“मौनीघालीः” इति विहितः नकारः परत्वात् “नलोपः—” इति सूत्रं प्रति चरहि एव, “पूर्वादिभस्म” इति सूत्रेण । ततः नायं नलोपः ॥ ध्यामादी इति “स्त्रादिभस्मनामस्थाने” इति पदेत्वात् 'नलम्' अन्त्येन तदाह—प्रशान्+भ्याम् इत्यादि ॥ अष्टमा किम्—अस्मिन् विधीय' निरूपयति—

३४२ । किमः कः । ७।२।१०३ ॥

दी—। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकम्-सहितस्याप्यवसादेः । का—
कौ—के । कम्—कौ—कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

Eng.—Easy.

सित—। “अष्टमा वा विभक्तौ” इत्यतः किमंती इति अनुवर्तते, तदाह—
किमः कः विभक्तौ इत्यादि । “अदादीनाम् : कम्” (७।२।१०२) इति पूर्वसत्वात् चकारः यथा नातुह्यते तदाह सूत्रम् “किमः कः” इति । एवं विभक्तौ किम् कादिषु सति “साकचनस्य अप्यवसादेषी भवति”, तदाह—“अकम् सहितस्य अपि अवसादेः” । इदमप्यवसादेभ्यम्—“अदादीनाम्” इत्यनुवर्तनमस्मात् । अकम्-विपरिचारीन—तदाह—किमः कः इति व्याख्येयम् ॥ अयं इदम्-इत्ये निरूपयते—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०४ ॥

दी—। इदमो मः स्यात् सौ परे । त्वदाद्यत्वापवादः ।

m is ordered in place of the final s of अस्म when स (1-st case

abrogated विसृति) follows. This order of ■ in place of स is to bar चकार at the end due by the rule "अदादीनाम्" (अ२।१०२)।

मिस—। "तदोः सः सौ चनन्वयोः" इत्यतः 'सौ' चनुवर्तते । चलोऽन्व-
परिभाषया चन्यस्य सस्य भः स्यात् । न च सस्यमिति निरवकाः एव । तथा च
क्रांतिका—"इदमो मकारस्य मकारवचनं तदाद्यत्ववचनार्थम्" । ततः इदम्+म्
इति स्थिते चाह—

३४३ । इदोऽयपुंसि । अ२।१११ ॥

श्री—। इदमो इदोऽय् प्यात् सौ पुंसि । लोसोपः—अयम् ॥ स्वदा-
द्यत्वं पररूपत्वं च ।

When सु of the masculine follows इदम्, then अय् is ordered in place of the ■ of इदम् । Thus in इदम्+सु+अयम् (सु also eliding by the rule "इक्ष्वावभ्यो—") । Now in इदम्+अयौ, चकार is ordered at the end by the rule "अदादीनाम्", so the author says "अदाद्यत्वम्" । Then we get इदम्+अयौ=इद+अयौ (the two च combining into पररूप चादेय by the rule "चतो गुणे"), and we look forward—

मिस—। सुवसा ॥ इदमो इद-इयस्य अय्—आदेने सति, इक्ष्वादिषोपे च 'अयम्' इति ॥ इदम्+अयौ इति स्थिते "अदादीनाम्", इति चत्वे इद च अयौ इति जायते—चतः चाह "अदाद्यत्वं पररूपत्वम् च" । ततः निरूपयति—

३४५ । इदम् । अ२।१०२ ॥

श्री—। इदमो वस्य मः स्यात् निभक्तौ । इमौ—इमे (इत्यपि साक्तम्) ।
"स्वदादेः सन्वोधनं नास्ति" इत्युक्तम् ।

Eng.—Easy.

मिस—। सुवसा ॥ अयवाद्यवचननिचारणम् उक्तम् । अदादीनाम्
प्रायेण सन्वोधनं नास्ति अत्रिभक्ति इति तदर्थः । इति इति अस्याभ्यन्तेनात्रमात्रम् ।
इदम् अयस्य टाप्ति चकि विभेवभाह—

३४३ । अनाप्यकः । ७।२। ११२ ॥

दी—। अकारस्य इवम इवः अन् त्वयादायि विभक्तौ । 'आप्' इति 'दा' इत्यारम्भे स्यः वकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

इदम् not ending in ककार takes इन् in place of its इ portion when a विसर्गि प्रत्यय beginning with हा & ending in सुप् follows. The word 'आपि' in the vritti being a प्रत्यय beginning with आ & ending in प् of सुप्, we have got the above explanation. Thus इदम्+आ=इद+आ (by अदाचल)=इन् आ+आ=इन्+आ=इन्+इन् (as is इन्)=इमेन्।

मित—। “अन् चापि अकः” इति सूत्रानि । न विद्यते क् शस्य सः अकः, सस्य ‘अकः’ ककारसहितस्य इत्यर्थः । अनुष्ठपितु “इदमो मः” “इदोय् पुंश्चि” इत्यत्र इदम्य ॥ एवम् इदम्+भा=इद+भा (स्यदाश्लेन)=अन् अ+भा (अनेन कृतेच—अनादेशः)=अन+इम (राजादियवत् इनादेशः)=अनेन ॥ ‘अकः’ इति किम् ? इत्यनेन । अकः ककारसहितस्य इदमो चापि अनादेशो न) ॥ इदम्+भ्यान् इत्यत्र स्यदाश्ले परकृत्ये च सति इद+भ्यान् इत्यत्र “अभाष्यकः” इति प्राप्ते आह—

३४७ । हलि लोपः । अ२।११३ ॥

दी—१ अककारस्य इदम इदो लोपः स्यात् अपि ह्रस्वाद् ।

The इद् portion of इद्म् not ending in ककार, elides when an बाप् विलगति beginning with इक् follows. Thus इद्म् + ब्याम् = इद् + ब्याम् = अब्याम् = आब्याम् (see next).

But the question here arises that the elision (शोष) should be due of the final letter of इद् by the rule “असौन्दर्य” and then there can be no इडसिद्धि in आकाश, so we look forward—

नित्यः ॥ सुवर्णः ॥ ननु "नवीनम्" इति सूत्रेण "नवीनोपः" इति सूत्रेण
"नवीनः" इति सूत्रेण "नवीनः" इति सूत्रेण

श्री—। “अनर्थके अलोन्त्यविधिवन्भ्यासविकारे” (चार्लिक) :

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt. So here ‘इद’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इद here elides.

मित्र—। अनर्थकस्य आदेशो क्षोभी वा विकारो वा चत्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इदः सर्वस्यैव क्षोभः वा विकारो वा । कृते क्षोभे चकारभावात् शेषः ॥ ‘अनभ्यासविकारे’ इति उक्तत्वात् अभ्यासस्य तु विकारे चरन्त्ये चत्यस्य एव अलो भवति । केवस्य धातोर्यवत्त्वमिदं द्विवचने समुदायस्त्वंदत्त्वात् अभ्यासमात्रस्य नायवत्त्वं न इति अतः सर्वलोपि अनिष्टापत्तिः । ततः “अनभ्यासविकारे” इत्यनेन अभ्यासविकारे सर्वोदेशः निश्चितः ॥

३३८ । आद्यन्त्यवदेकस्तिन् । १।१।२१ ॥

श्री—। एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यम् आदायिव अन्त इव स्यात् ।

[तेन च.भ्याम् इति स्थिते अस्मै सूत्रस्य प्रकृतौ स्यात्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः आद्य—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in च + भ्याम् we can apply the rule “सुपि च” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘च’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित्र—। सुमना । ‘आद्यन्तवत्’ इत्येव ‘वति’ इत्यानी सूत्रमाकर्त्तव्यं प्रत्येकमभि-
सम्भवति । तदाह हरी—“एकस्मिन् क्रियमाणं...आदायिव अन्ते इव स्यात्” इत्यादि ॥
भाष्ये तु “अपदेशिपद एकस्मिन्” इति सूत्रमिच्छा निश्चिता ॥

[भाष्ये “अपदेशिपदेकस्मिन्” इत्यपठित्या सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उदाहर्यै “एकस्मिन्” ब्रह्मणि “आद्यन्तवत्” सर्वेभ्यश्च भवति इति उक्तिरन्तः निश्चिता इत्याद्या

पावत्] ॥ इदम् भिम् इति स्थिते लघदायले परहृदि च सति “इलिलोपः” इति इदं लोपे च भिम् इति गति “यतो भिम् एह” इति भिः खाने ऐति मात्रे सति पाव—

३४६ । नैदमदसोरकोः । ॐ ११२१ ॥

दी— । अककारयोः इदमदसोभिस ऐह न स्यात् । (बहुवचने भक्ति
फे) एत्थम्—एभिः ॥ (‘त्यदादीनामः’ इति) अस्वम् । नित्यत्वात् केः
स्मै. परचाङ्गलि लोपः । अस्मै—आभ्याम्—एभ्यः । अस्मात्—आभ्याम्—
एभ्यः । अस्व—अयोः—एषाम् । अस्मिन्—अनयोः—एष । ककार-
योगे तु—अकम्—इमकौ—इमके । इमकम्—इमकौ—इमकान् । इमकेम-
इमकाभ्याम् इत्यादि ।

ऐम् is not to come in place of भिम् after the bases इदम्
and चदम् not ending in ककार । Then इदम् + भिम् = इद + भिम्
(by लघदायलम्) = च भिम्, (“by इलिलोपः ”) = एभिः. Here एल् com-
ing by the rule “बहुवचने भक्ति” । In इदम् + के (ए) = इद + ए
(by लघदायल), we do not get यादिवः as in रामाय, but ई
comes by the rule “सर्वनामः. ई”, for इदम् being सर्वनाम, ई ■ निव
and comes in supercession of यादिवः । Then we get इद + ई
which become च + ई = चई by इलिलोपः । Hence the author here
says “पावम् । नित्यत्वात् केः ई पचात् “इलिलोपः” &c. Similarly चायम्
एभ्यः, चयात्, चय, चयिन् &c. In चाम् also there is लघदायल, परहृपल,
सृद् (as in सर्वेषाम्), then “इलिलोपः and lastly एल् and चय and the
form is एषाम् । Similarly एह is formed. Declension of इदम् when
ककार (अकच्) comes differs, for then the rules “सर्वनामः,” “इलि-
लोपः” and “नैदमदसोरकोः” &c donot apply, these being disallowed
from operation owing to the prohibition ‘अककारस्य’ &c. Thus
we get लघदायलम्—इमकौ—इमकान् &c.

मित—। “चतो भिस् ऐस्” इत्यतः ‘भिस् ऐस्’ अटुवर्त्तते । ‘भोकोः’ इति चर्वाणाम् ;
 अविद्यामानः कः ककारः ययोः सयोः इत्यर्थः । तदाह— ‘अककारयोः’ इदमदसौः
 इत्यादि । इदम्+भिस्=च भिस्=एभिः । “बहुवचने मत्स्ये” इत्यत्र एत्वम् ।
 इदम्+ङे इत्यत्र पदसं तावत् तदाद्यत्वम् ततः अस्स चर्वाणामन्तात् अं निष्ठा । अतः
 विललात् कादेशे वाधित्वा अं आदेशः, यस्मात् “इत्थिलोपः” इति इदलोपः ततः
 अयौ इति ॥ अन्वत् सुखमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे
 “अनाप्यकः”, “इत्थिलोपः”, “नेदमदसोरकोः” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्नस्यात् ककार-
 योगे तन्निवेधान् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽश्नुदात्तस्तृतीयादौ । २।१।३२ ॥

टी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽशुभारः अन्वादेशः स्यात् तृतीयादौ ।
 अशु—विचनं साकृत्कार्यम् ।

When अन्वादेश (i. e. a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अश् is to be substituted for it in तृतीया &c, and this is pronounced as अशुदात्त । The forms अयौ with अश्वदेश are same as अयौ without अश्वदेश, so the sutra should rather assert अशुदात्त only & not अश्वदेश also ; अश्वदेश having no significance here. So to remove this ambiguity now the author says that अश् is to come in place of इदम् along with अकच्, so अश्वदेश is significant here ; compare the example (though not given here) “अजकाभ्यां अवाभ्यां रात्रिरदोषा, अयो अश्वाम् अश्वरथ-चोत्तम्” ।

मित—। अन्वादेशे अश्चचनविधानाभावेपि अयौ आम्नाम्, इत्यादि सम्भवे
 “द्वितीयादीन्तेनः” इति द्वितीयादी विग्रहविधानात् । तदा अशुदात्तत्वमेव विधीय-
 ताम्, अश्चचने च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र संभवे—अश्चचनं साकृत्कार्यं
 इदमो विहितम् तृतीया निरर्थकम् । तद्विचर्य अन्वा—अजकाभ्यां अवाभ्यां रात्रि-

रणीता, चाद्यौ, चाद्यन्त, चरन्त्यधीतम् ॥ चाद्येभ्यः कयनम्, भवादिभ्यः चतुष्कयनम् । कयनमात्रं विधानं न तु वक्ष्यनिर्देशमात्रम् । तेन इह न “ईषद्वर्चं मयीह्यसिन्धिवौ वः । एतमातं छितं मियात्” पूर्वाचक्ष्य च शब्देन अनुवादलात् । अन्त्यादिभ्यः इहमेतदो-
रसङ्गापेयि वृत्त्या सन्निधापितस्य अन्यतरस्य विधानमपि भवति “तस्मै ह्यग्रे च... शैलसुता-
भुपेताम् । नाथयामास च भर्तुरेगाम्” ॥ तथा च काशिका—‘नैह मन्त्रादुच्चारण-
मात्रम् अन्त्यादेशः । किं तर्हि ? एकस्यैवामिश्रस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
प्रतिपादनमन्त्यादेशः” । परस्येपि अन्त्यादेशार्थः दुष्टत्वः ॥

३५२ । द्वितीयां टौस्वेनः । २।४।३४ ॥

टी— । द्वितीयायां टौस्वेन परतः इहमेतदोरेत्यादेशः स्यात् अन्त्यादेशे ।
(अन्त्यादेशस्य शब्दं व्युत्क्रियामते—) किञ्चित् कार्यं विधातुमुपास्य काठ्या-
न्तरं विधातुं पुनरुपाशोक्तमन्त्यादेशः” । यथा—‘अमेन व्याकरणात्
आधीतम् ‘एनं हन्दीऽव्याप्य’ इति ‘अनयोः पाठस्य कुलम् ‘एनकोः
प्रभूतं स्वम्’ इति । एनम्—एनौ—एनान् । एमेन । एनयोः । इति
मान्ताः ॥

Eng.—Easy.

वित्त— । पूर्वसूत्रानुसारमस्ति च द्रष्टव्या ॥ अधुना चकारान्तात् निष्पन्नम् भाष-
‘नचक्ष्यस्थानि’ इति अदन्तचरादिः भातुः । ततः सुपूर्वात् स्तवे’ णिचि सति विचि-
सुगण्+विच=सुगण्+विच् (“चक्षोभ्योपि इत्यने” इति णिचोपः)=सुगण् (विचो-
इचानिती ; ततः निरुपलक्ष्योपः) इति प्रातिपदिकम् । अस्मै ह्ये इहक्यादिचोपि
‘सुगण्’ इति रूपचिह्नः । नदीवाहं दीक्षितः—

टी— । गण्यन्ते विच् । सुगण्—सुगणौ—सुगणः । (सुगण्+सु इत्यस्य
“अणोः कृत्तुश्चरि” इति टुण् विकल्पः । टुकि सति “अयो द्वितीया—” इति
वार्तिकेन टस्य ठः स्यात् । अतः टुङ्गपक्षे ईङ्पे तदाह—) सुगण्ड सु—सुगण्डस्य
(टुङ्गभावपक्षे स्य यथा) सुगण्डस्य ॥ (गण्यन्तेः किमि निश्चिन्नाह—) निष्पत्तिः ।
“अनुवाचिकस्य विकृतसोः” (३।४।१५) इति शीर्षः (सुगण् इति प्रातिपदि-

कम्) । (क्तः) उगाञ्—उगाशौ—उगायः । (पूर्वम्) उगायच्छ—
उगायच्छ—उगायत् इति आस्ताः ॥

Eng.—Easy.

(अथ नकारान्ताः कथ्यन्ते—) राजन्—सु इति स्थिते चाह—

दी— । परस्मात् उपमादीर्घः ; इत्युच्चादिहोपः । ततो नलोपः ।
राजा ।

नित— । राजन् सु इति “इच्छापो—” ध्वेषं सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सरेनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति प्राप्ती—उपमा इति । तत्र प्रातिपदिकान्त—
नलोपः, तथा च राजन् “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । एवं ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
३ राजन् सु इत्यत्र इच्छादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तरात्, प्रातिपदिकान्तात्
लोपे प्राप्तिं चाह—

३५२ । ■ किस्मिन्बुद्धयोः । ८।२।८ ॥

दी— । नन्वलोपो न स्यात् कौ सम्बद्धौ च । हे राजन् ॥ औत्तु
कम्बुसुदाहरणम् । “कर्णं कल्लुक्—” इति केलुक् । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । “परमे व्योमन्” । “काबुत्तरफे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(धार्मिक) । कौ निषेधे उत्तरफे फे “व किस्मिन्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वक्तव्यः इत्यर्थः । धर्मसि तिलाः अस्य धर्मतिलः ; वक्षानिच्छ ॥ राजानौ—
राजानः । राजानम्—रजानौ—राजानः । “अवलोपोपः” (इत्यकार-
लोपः) ; इच्छस्वम् ; न च अवलोपः स्थानिवत् । “पूर्वामिदं” सन्निवे-
द्यात् । नापिबहिरङ् तदा अस्तिदः । यथोद्दपहो वाष्टौ परिभाषौ प्रति-
वृत्तस्वम् अस्तिदस्य अन्तरङ्गाभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः । अर्थाहः—
राजः । राजा ॥

The *म्* at the end does not elide when *कि* or *संबुद्धि* follows. Thus
३ राजन् *सु* gives ३ राजन् (with *संबुद्धिः*) :— In राजन् *कि*, राजन् is a “*न*”
and not a “*प*” :— So how can the question of *लोपः* which is to

come at the end of a पद arise here at कि ? Hence the author says that the example of कि (i. e. न not elided in कि) is in Vedic language. In vedic language the कि elides by the rule “सुप् सुबुद्ध—” (vedic rule), and then in राजन् कि, (कि being elided) we get राजन्, here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in कि in Vedic uses), witness the example here परमे ल्योन् । In राजन् कि though कि elides by सुक् and question of प्रत्ययलक्ष्ण seems to cease by न सुयतादस्य, still here is प्रत्ययलक्ष्णम् (being a vadic case), for otherwise the निषेध in this sutra will be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययलक्ष्ण here. If there is प्रत्ययलक्ष्ण in vedic usages as परमे ल्योन् though कि elides by the word सुक् (see above), why then should not प्रत्ययलक्ष्ण exist in examples of compounds like चर्मतिलः (compounded from चर्मणि तिला अस्) and तृणनिष्ठ (compounded from तृणणि निष्ठा अस्) and why thus किचुक् in समास be not by प्रत्ययलक्ष्ण come under the operation of the rule yielding non-elision of न ? Against this the Varitika “लो उत्तरपदे—” bars the operation of this rule “कि संबुद्धीः” in case of कि if उत्तरपदे—follows (as in चर्मतिलः &c). Thus चर्मतिलः । तृणनिष्ठः &c are got with लोपः । Similarly राजानी—राजानः &c with उत्तरपदोक्ति in सर्वनामस्थान affix. In राजन् + अस् (अस् not being a सर्वनामस्थान affix, we do not get उत्तरपदोक्ति) । The rule “चलोपोऽनः” (Sutra 234) provides चलोप in चच् portion here. Thus we get राजन् + अस् which by अस् (the rule being “लो च न च्” becomes राजन् + अस् = राजः । We here need not apprehend स्थानिवत्त्व of चलोप here by the rule “चच् चर्त्तित्त्वं पूर्वविधौ” for its स्थानिवत्त्व will be “prohibited when चच्

is to come in by the rule "पूर्वतासिद्धम्" । Again चक्षोपः which with respect to मञ्जु and सादिप्रत्ययः is वक्षिरङ्ग in comparison with चत्त which is चत्तरङ्ग being dependent on चक्षीय only, should rather be regarded as वक्षिरङ्ग by the maxim "वक्षिरङ्गं वक्षिरङ्गमकारङ्गं" with respect to चत्त and thus चत्त is not to operate here. Against this the author says that though वक्षिरङ्ग still चक्षोप is not वक्षिरङ्ग with respect to चत्त । The reason is—this maxim being mentioned by भास्कर in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule "वाङ्मन्" is called a वाङ्मन् परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim "वक्षोद्भिः संज्ञापरिभाषात्" । But चत्त rule is in the 8th chapter and is वक्षिरङ्ग by the rule "पूर्वतासिद्धम्" no matter whether चक्षोप is चत्तरङ्ग । And thus in fact this वक्षोपपरिभाषा can not thus operate in matter of चत्त it being वक्षिरङ्ग respect to this परिभाषा । So in the form पाङ्गः, चत्त must come in after चक्षोप । Similarly पाङ्ग is formed. In पाङ्गन्-धातु, न् being elided पाङ्ग &c by the rule "सुप्ति च" is apprehended and we look forward—

श्रितम्— । "न चक्षोपः प्रातिपदिकानाम्" इत्यतः 'नचक्षोपः' (नक्ष चोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— 'नक्ष चोपो न' इत्यादि । ततः ई पाङ्गन् इति सिद्धम् । पाङ्गन् किं इत्यत्र 'पाङ्गन्' इत्यत्र नक्षत् पदत्वभावात् नचक्षोपस्य प्रातिपदिकं नास्ति, ततः कवमन् जी नचक्षोपो निषिद्धः ? इत्यन्तीतरमाह—'जी' तु 'हन्' इत्यत्र 'हन्' इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—'परस्मै व्योमन्' । 'व्योमन्' इत्यत्र "सुप्तिः सुहृन्" इति हान्दस्य सूत्रेण किञ्चिन् सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य नचक्षोपे प्राप्ते तन्निषिध्यते । अत्र ई-ङ्गुकां सुहृत्वात् "न सुहृत्वाङ्गस्य" इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणभावात् सुहृत्वाङ्गः ; किन्तु "निषेधस्तन्मात्रम्" शायते यदत्र प्रत्ययलक्षणमस्ति नचक्षोपे निषेधः शब्दः आत् । अतः पाङ्ग—'निषेधस्तन्मात्रम्' प्रत्ययलक्षणम् । एतदपि हन्दसि सम्बन्धितम् । ननु यदि परस्मै व्योमन् इत्यादी ईङ्गुकां सुहृत्वापि प्रत्ययलक्षणं चात् तदा—'नचक्षोपे' निषेधः शब्दः

चर्मेतिः, तन्नामि विहा चस्य मन्त्रनिष्ठः इत्यादि समासोपि लिङ्गकः प्रत्ययस्य च समा-
 न्तिल "न क्तिन्नुहोः" इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्ते नकारस्य लोपमिवैवः कथं न स्यात् ?
 अतः वाचिकमाह—“कातुत्तरपदे प्रतिषेधो दत्ताम्बः” । तन्नामिह इत्यादी लभ्यपदे
 परे क्तिन्विधौ “न क्तिन्नुहोः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्प्रतिषिध्यते । तेन मन्त्रनिष्ठ
 इत्यादी नलोपः स्यादेव इत्यादि ॥ राजन् + भस् इत्यत्र भसो सर्वनामस्थानत्वाभावात्
 उपधादीर्घः भवति, “भसोपीऽनः” इति सूत्रेण ‘राजन्’ इत्यत्र ‘भन्’ इत्यस्य भसोपे च
 सति राजन् + भस् इति जाते यत्नेन राज्ञः इत्यत्र “भस्य पूरयिन् पूर्वविधौ” इति
 सूत्रेण भसोपस्य स्थानिभक्तं न भङ्गात् ? अथ कर्तव्ये “पूर्ववासिद्धम्” इति सूत्रेण
 भसोपस्य स्थानिभक्तं न स्यात् । भवदपि चन द्रष्टव्यम्—भसोपस्य भसंभावेनः स्यादि-
 प्रत्ययमिवः बहिरङ्ग एव, भूतुल्यं तु भूतुयीगमात्प्रायेचः सम् भनरङ्ग एव । ततः
 “भसिद् बहिरङ्गमनरङ्गे” इति परिभाषया कथं भसोपः भूतुल्यमिवैव भसिद्धः न स्यात् ?
 इत्यत्र समाधानमाह—“भसिद् बहिरङ्गमनरङ्गे” इति परिभाषा तु वृत्त्याध्याये “बाह-
 लंठ” इति सूत्रभाष्ये लभ्यम् । अतः इयं ‘बाहो परिभाषा’ । “यद्योद्भवं संभा-
 परिभाषम्” इति पञ्चाश्रयस्यैव इयं परिभाषा निजस्थानमेव व्याप्तिवती । एवं चटा-
 व्याख्याः चटमाध्यास्य चतुर्थपदे स्थितस्य भूतुल्यस्य विधाने सति “पूर्वमाधिज्ञम्” इति
 पूर्वमाधिज्ञत्वात् अनरङ्गापि इयं परिभाषा वृत्त्याध्यासगता प्राप्ते सती न प्रवर्तते अतः
 आह—“यद्योद्भवं संभा परिभाषा प्रति भूतुल्यं भसिद्धत्वं” इत्यादि । एवमपि
 राज्ञः इत्यत्र भूतुल्यमिवैव एव । अतः इत्येव लज्जोः संयोजात् ‘राज्ञः’ इति
 रूपमिति । एवम् राज्ञा इत्यादि ॥ राजन् + भ्याम् इत्यादी पक्षत्वात् नलोपि सति
 “सुपिच” इति भत्वादि कथं न स्यात् इत्यादि आह—

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८२१२ ॥

श्री— । सुपुविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिषु क्विधौ च नलोपोऽस्तिह,
 नाम्नाम्—‘राज्ञास्य इत्यादौ । इत्यस्तिह स्वाम् आस्वमेत्वं ऐस्त्वं च न ।
 राजानिः । राज्ञे—राजन्म्याम्—राजन्म्यः । राज्ञः—राज्ञोः—राज्ञाम् । राज्ञि—
 राजनिः । प्रतिदिभ्यतीति (प्रतिदिभ्य + क्तिन्) प्रतिदिभ्य—प्रातिदिभ्यौ—
 प्रतिदिभ्यः (इत्यादि राजन्) । अथ भविष्ये चलोपे इति—

In सुप्विधि (i. e., as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e., when स्वर is to be enjoined), in सञ्ज्ञविधि (i. e., when सञ्ज्ञा is being enjoined), In तुविधि of क्त affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place नलोप is to be deemed as taken place; thus in समासविधि &c., नलोप is taken as accomplished, so we have राजान् । Hence in राजन् + भ्याम् and राजन् + भिस्, नलोप being भसिद् we do not get दीर्घ (पाल) by “सुप्-च” and रेल्ल by the rule “यतो भिस् ऐस्” respectively. So in राजन् + भ्याम् we do not get एल by the rule “नृदचने भञ्जते” । The base प्रतिदिबन् is also like राजन्; but in प्रतिदिबन् + वस् there being भञ्जीप we look forward—

नित—। विधानं विधिः । सुप् च स्वर च सञ्ज्ञा च तुक् च, इन्द्रः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुक्ता सम्प्रत्यये; अन्त्य भसम्प्रदात् । फलितं यथा— सुपोविधी, स्वरविधी’ सञ्ज्ञायां विधीयायाम्; कृतिपदे यः तुक्, यस्त च विधी नलोपः भसिद्; । यत्र “पूर्वतासिद्धम्” इत्येव नलोपे भसिदे सति आरण्यो नियन्तारः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति नाव्यत” । तथा च वृत्तौ—मान्दव ‘राजाय’ इति । यत्र नलोपः सिद्धः एव; यत्र विस्तरव्याख्या च कारिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीर्घतीति प्रति + दितु (कौटकायम्) + कनिन् = प्रतिदिबन् इति प्रातिपदिकम् । यस्त राजन् रूपम् । किन्तु भसि भवात् राजन्त् प्राप्नोपे हते विशेषमाह—

३५४ । इल्लिन् । ८ । ७७ ॥

दी—। रेखान्तस्य वासोरूपकाया इन्द्रो दीर्घः स्यात् इति । न प्राक्लोपस्य स्थातिवत्त्वम् । (न यद्वान्त—इति सूत्रे) दीर्घविधौ कनिन्वेष्टात् । बहिरङ्गपरिभाषा तुक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रसिद्धीकृतः । प्रसिद्धीकृत इत्यादि ॥ यद्वान्त—यद्वान्तौ—यद्वान्तः ।

The उपधा इक् vowel of a verb ending in रञ्ज, व becomes दीर्घ when a वृ letter follows. Thus प्रतिदिबन् + वस् becomes प्रतिदीर्घम् ।

the penultimate vowel being lengthened. Here चलोप is not to be treated as स्थानिवत्, for its स्थानिवत् is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule “न पदान्—” (ante.). And वहिरङपरिभाषा also to make चलोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राज्ञः ॥ (Rest Easy).

नित—। “दीर्घपदाया दीर्घ इवः” इति अनुवर्तते । “सिपिभाषाः” इत्यतः ‘भाषाः’ च । ‘भाषाः’ इति ‘वोः’ इत्यस्य विशेषणम् ; तदाह—“शिवतामस्य भाषाः” इत्यादि ॥ ननु “चञः” परस्मिन्—” इति सूत्रेण चलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्लेष्य चकारेण व्यवधानेन सति इक्षुपरत्वाभावात् प्रथमिक दीर्घः स्थान् इत्याकाङ्क्षायाभावे—‘अमे चलोपस्य स्थानिवत्त्व’ नास्ति । दीर्घविधौ “न पदान्—” इति सूत्रे तन्निवेधान् ई वहिरङपरिभाषाया अप्राप्तिवात्, ‘राज्ञः’ इति रूपसाधनावच्छेदे व्याख्यातः ॥ यञ्चन्यमन्तः सुटि राजवन् । यस्मिन् चलोपे मागे आह—

३५५ । न संयोगादमन्तात् । ३।४।१६७ ।

दी—। वकार-सकारान्तसंयोगात् परस्य अमोऽकारस्य लोपो न क्यार्हः । यञ्वनः । यञ्वनः—यञ्वन्वाभू इत्यादि । (अञ्चन्यमन्तस्य अस्ति अनेन सूत्रेण चलोपे असति—) अञ्चन्यः । [वहिरङ्—अञ्चन्यमन्त इत्यादि ।

The अकार of चन् portion of words having वकार or सकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a “ध”. Thus यञ्वन् + यस्=यञ्वन् without चलोप, for here चन् portion comes after वाच-संयोग । Similarly अञ्चन् + यस् gives अञ्चन् without चलोप, for चन् here is preceded by वाचसंयोग ।

नित—। यद्य नञ् वनौ, इवः ; तौ चनौ वन । तथात् संयोगात् । वाच-संयोगात् वाचसंयोगाच्च इत्यर्थः । “चलोपयोगः” इति वक्तव्यम् ॥ अन्तश्च सुमन्तम् ॥

'हन्' लघ्वानाम् 'असृ' इतवान् इति हन् + हन् + जि, ("नञ्चूच हनेषु लिप्" इति) = हन्हन् । अत्रा सी निषेधे दर्शयति—

३५६ । हन्-हन्-पूषार्यम्नां सौ । ६।४।१२ ॥

श्री—। एषां शब्देव उपधाया दीर्घः ज्ञान्यत्र । इति (हन्हन् + सु इत्यत्र सौव'स्य) निषेधे प्राप्ते—

Eng.—Easy.

मित—। 'हन्' इति इत्यनां लक्षणम् । हन्, हन्, पूषन्, अर्यमन् इत्यनामां सौ दीर्घः स्यात् । "जब्रसोः जि" "जिः सर्वनाम स्यामन्" इति सदिप 'जि' चत् लक्षते । "नीपभावाः" (६।४।७) "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" इति सिद्धे नियमा-
व्यवहारः । अतः चाह—“आवेव...नान्यद” । ततः हन्हन् + सु इत्यत्र उप-
धायाः दीर्घ'स्य निषेधे प्राप्ते चाह—

३५७ । सौ च । ६।४।१३ ॥

श्री—। इत्यादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे ।
बुद्धौ । हे बुद्धौ ।

The उपधा of इत्यत्र words, of words ending in हन्, of पूषन् + अर्यमन्, becomes lengthened when सु not of संबुद्धि follows. Thus हन्हन् + सु = हन्हन् (with संबोध by "हल्ङाप्थो—") = हन्हन् (with उपधादीर्घ) = हन्हा (by "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य") । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule "न किंसंबुद्धौ" and there is no उपधादीर्घ' also, and the result is हे हन्हन् ।

मित—। पूर्वस्मन्वाजुवर्तते । तदाह—“इत्यादीनाम्” इत्यादि । "संबुद्धौ" इति लक्षणम् । "हे हन्हन्" इत्यत्र दीर्घः न स्यात् ।

श्री—। "पञ्चाजुस्त्वपदे सौ" (सूय) ३०७ इति (१) अत्र यात्यम् ।
बुद्धौ—बुद्धौ । बुद्धौ—बुद्धौ ।

Eng.—Easy.

मित—। “एकाञ्चत्तरपदीयः” इति सूत्रेण इमङ्गणौ इत्यादि स्थाने चतुर्म् । ‘इन्’ इति एकाञ्चत्तरपदम् । नकारस्य चालगिमित्तं तु ‘इन्’ इत्यत्र ‘र’ इति । ‘इन्’ इत्यत्र ‘नः’ प्रातिपदिकात्सङ्गः । अतः “एकाञ्चत्तर—” इत्यस्य प्रकृत्या इमङ्गणौ इत्यादि सिध्यति ॥ इतङ्गण् + नस् इत्यत्र चञ्जीपि सति इतङ्गण् + नम् इति स्थिते प्राक्—

३५८ । हो हन्तेर्जिण्णोषु । ७।३।५४ ॥

टी—। मिति स्थिति च प्रत्यये, अकारे च परे, हन्तेः इकारस्य कुत्वं स्यात् ।

Eng.—Easy

मित—। सुगमः । एवं इतङ्गण् + नस् इत्यत्र नकारे परे हन्तेः इकारस्य कुत्वं सति इतङ्गण् + नस् इति जायते । महाप्राचस्य इकारस्य कुत्वेन महाप्राचः क्षवर्गस्यः धकारस्य एव घ्यात् । अत्र पुनः “एकाञ्चत्तरपदीयः” इति चञ्जीपि नदति—“हन्ते-रन्पूर्वस्य” (८।३।२२) ‘इतङ्गण’ इत्यत्र चत्पूर्वत्वाभावात् न चतम् । इति तद्वि-
सृष्टं विनश्य व्याख्यायते—

३५९ हन्तेः—

टी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्त्व खत्वं स्यात् । प्रहससात् ।

मित—। अत्र ‘म’ इत्यत्र चालगिमित्तस्य रकारस्य भिन्नपदस्यत्वात् चञ्जीपि चले-
नयनम् । चञ्जीपि प्रकृतमनुचितम्—

३५० । अत्पूर्वस्य । ८।३।२२ ॥

टी—। हन्तेः अत्पूर्वस्यैव नस्त्व खत्वं नान्वयस्य । प्रसन्नम् ।

Eng.—Easy.

मित—। अत्र सूत्रे “रवाभां लोचः चञ्जलपदी” इत्यनुवर्तते । “उपसर्गस्य-
समासेषु चोपदेशस्य” इत्यत्र ‘उपसर्गस्य’ इत्यसि । तत्र “अत्पूर्वस्य” इत्यस्य । अतः

उपसर्गस्त्वान् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्त्वान् निमित्तान् परस्व-
इत्यादि । किन्तु योगविभाजकान्तर्यात्—“अतुपूर्वस्व” इत्यत्रोपसर्गान् इत्यनु-
वृत्तिर्नास्ति । किन्तु ‘इन्ते’ इत्यनुवर्तते । “इत्वाभ्यां ङीष्” इति च । ततः
प्रथितत्वाह—इन्तेरतुपूर्वस्व नञ् च; स्यात् । सिद्धे सति नियमारम्भः । तथा च
उच्यते—नान्यस्य इति । एवं प्रत्यङ्ङन+शट् अस्ति—प्रत्यङ्ङि इत्यत्र “इन्ते” इति
प्राप्ते पठ्यते, “अतुपूर्वस्व” इति नियमनात् न भवति । “प्रातिपदिकान्तं तुम् विभक्तिषु
च” (८४।१२) “एकाजुत्तरपदे च” (८४।१२) “कुमति च” (८४।१३)
“इन्तेरतुपूर्वस्व” (८४।१२) इति हि अष्टाध्यायां सूत्रादिकम् । ततः उच्यते—इत्यत्र
“प्रातिपदिकान्त—” इति नियमते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे च”
इति च प्राप्नोति । तदपि “इन्तेरतुपूर्वस्व” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम्
“अनन्तरस्य विधिर्ना भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिविषयि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु ।
तथा च “अतुपूर्वस्व” इति विधिमाश्रित्य प्रवृत्तिरिति इत्यत्र एव ‘इन्ते’; अन्यत्र हि—स्व-
कारयत्, “इन्ते” इति च अनन्तरं सूत्रं नियेष्यत्, नतु “एकाजुत्तरपदे च” इत्यादि—
पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य हीयते उक्ताच—

इति—। योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो
वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति सूत्रत्वमपि
नियतंते । मन्त्रे परे कुलविधिसामर्थ्यात् आकलोपो न स्यानिषत् । वृत्रघ्नः ।
वृत्रघ्ना इत्यादि । यस्तु “वृत्रघ्ना” इत्यादौ वैकल्पिकं सूत्रत्वम् माधवेनोक्तं तत्-
आप्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शाङ्गिन्, यशस्विन्, अर्घ्यमन्, पूषन् । यश-
स्विन्मिति विनृपत्यये इन्नोन्तर्धकत्वेपि ‘इन्ते’ इत्यत्र ग्रहणं भवत्येवम् ।
“अन्-इन्-अष्ट-मन् ग्रहणान्तर्यवता आन्तर्येन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति”
(५) इति वचनात् । अर्घ्यमिन् अर्घ्यमनि । पूषि—पूषि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra
into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्ना भवति” &c. is superseded
here, and the rules “एकाजुत्तरपदे च”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—”
and all based on the rule “इन्तेरतुपूर्वस्व”. So no rule in उच्यते.

In हलन्तः, चङोप is not to be regarded as स्थानिवत्, and thus should not stand in the way, of, कृत् here, for the very fact that कृत् is enjoined when नकार follows suggests that here चङोप is not to be regarded as स्थानिवत्, thus हलन्तः+चङ् = हलचङ् + चङ् = हलचङः (without cerebral). Madhava however makes चङ optional in हलचङः by the rule “प्रतिषेदिकान्—” and he says that “हलोरत्पूर्वस्य” bars “एकानुत्तरपदेषः” &c. and not prior rules. But this being against भाष्य and Katyayana the author of Varttikas, is rejected. Thus the भाष्य writes “कुन्वाद्ये ङादिदेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? इत्यत्र, चुत्तः । Similarly रात्रिन्, यशस्विन् पूर्वन् &c. are declined. In यशस्विन् &c., इन् portion of विन् is not significant (चर्ध्वान्), so how can it come under the operation of the rule “इङ्ङन्—” &c. and the परिभाषा “चर्ध्वन् यङ्ये नानवर्धस्य चङश्चन्” standing in the way ? On this the परिभाषा ■ that “चन्, ङन्, चत्, मत्, etc. signify सद्व्यविधि both significantly and not significantly as well” and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In छि, the form ■ both चर्ध्वि and चर्ध्वि-नञि owing to optionality of चङोप ■ छि by the rule “विभाषा छिङोः” । Similarly both पूर्वणि and पूर्वणि are correct in छि ।

नित— । अत्र वाचनगौरवा द्रष्टव्या वचा—“यदि चत्पूर्वस्य इत्यनेन ‘हलो’ इति नत्वमेव आचर्तत, तर्हि “हलोरत्पूर्वस्य” इत्येकमेव सूत्रं ज्ञानम् । छपसर्गेषाम् मिलितान् परस्य हलोरत्पूर्वस्य चत्वं इत्येतादृतेन प्रत्यङ्गोत्पन्नत्वनिष्ठविचक्षणत्वात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् फलनाम्बसा नित्यम् इति निश्चायते । “एकानुत्तरपदे—” इति चत्वं निवर्तते इत्यनेन “कुन्वादि-ङ”, “प्रतिषेदिकान्—” इति सूत्रद्वयस्यापि आचर्तनवश्यकम् अत्र सिद्धम्, चत्स चर्ध्विपक्षचक्षत्वात् ॥ न चान्न “चन्; चयस्विन् पूर्वविकी” इति चङोपस्य पूर्वचादमि चत्तन्त्रिणी भवति, चङोपस्य स्थानियत्वात्पि

उत्पन्नः इत्यत्र कुलं न इति वाच्यम् । “हो हनो—” इति सूत्रेण नकारे परे कुल-
विधिवामर्थान् इदं भावते यदत्र अक्षोपः न स्थानिवत् ; तदा सूत्रारम्भ एव स्वर्थः स्यात्,
तदाह—“नकारे परे कुलविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अतः उत्पन्नः इति नत्वाभावे
कुलेन सिद्धम् ॥ नाथवत् “उत्पन्न” इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र
अत्रनपि साधयति । तन्मते “हनोरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकान्तान्तरपक्षेः” “कुलमिति च”
इति सूत्रद्वयस्य व्यावर्तकम्, नतु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अतः
उत्पन्नः इत्यत्र अत्रनपि साधुत्वेन दृश्यति । किन्तु भाष्यवार्तिकनिरोधात् एतदुपेत्यम् ।
तथा च भाष्य—“कुल्यवाये ङादेशेषु प्रतिषेधो यकृत्यः” । किं प्रयोजनम् ? उत्पन्नः
कुलः इत्यादि” । “हनोरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुल्यवाये—” इति वार्तिकेणात् अतपूर्व-
पक्षेण न कर्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमत्र अत्रप्रकरणे ङादेशकुल्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति अत्रनपि ङादेशकुल्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतश्च नाथवमतसमाश्रयम् । “अर्थविधयेनचि” इति “विभाषाच्छिरोः” इति चिकित्सात् ॥
अन्वतुमुगमम् ॥ अथुना अथवन्त्यर्थे विधेयवत् माह—

१६० । मथवन् बहुलम् । ६।४।१२८ ॥

हो—। ‘मथवन्’ शब्दस्य वा ‘ह’ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘व’ इत्यस्य]
च इत् ।

Eng.—Easy.

नित—। “अर्थेण व चक्षो” (६।४।१२७) इत्यतः ‘ह’ अनुवर्तते । ‘मथवा’
इति पञ्चमं प्रथमा । ततः आह—‘मथवन्त्यर्थस्य’ इत्यादि । एकम् मथवन् इति
जाते हो च परे आह—

१६१ । उगिद्वर्त्ता सर्वनामस्थानेऽधस्तोः । ७।१।७०॥

हो—। उगिद्वर्त्ताऽगिद्वर्त्ताः कसोपिनोऽन्विते च सुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उगिद्वर्त्ताः । मथवान् । इह शेषे कर्त्तव्ये अयोग्यान्तलोपक-
रविशेषं न भवति । बहुलप्रदेशात् । तथा च “अन्वतुमुगम्—” (उमादि-

सूत्रे । इति निपातनात् । (धनपर्यायात्) मघशब्दात् मघुपा च भाषायासपि
 मघश्चद्वयसिद्धिर्वा चाश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । (मघवान् इति
 दीर्घः । उदाह) “इविर्जैचिति निःशङ्को मघेषु मघवान्तौ” इति महिः ।
 मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम्—मघवन्तौ—मघवन्तः । मघ-
 वन्तः—मघवन्तयाम् इत्यादि । मृत्वाभावे—मघवा । “ह्रस्वसि ईवनिपौ” इति
 यनिवन्तं मघ्योदात्तम् ह्रस्वस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः ।
 मघवानौ—मघवान् (इत्यादि) छटिवाजवत् ।

तुम् is the augment of bases having चङ् इत् (elision) at the
 end, of bases having the root चङ् with न् elided from it at the
 end, when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in मघवन्त-सु, सु elides
 by the rule “ह्रस्वापु षो—”, then there is सर्वनाम षोप and the
 form is मघवन् which by उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थानि चासन्तुङौ”
 (६।३।८) becomes मघवान् । Owing to the force of चङ् in the
 dictum “कचित्प्रहतिः कचिद्वहतिः कचिदिभाषा कचिदन्यदेव । विवेर्निधानं बहुधा
 समीत्य चातुर्विधं वाङ्मूलकं नदति”—here सर्वनामलोप is not regarded
 as कचित् when उपधादीर्घ is to be made. If it be argued that let
 the form be मघवन् here, by adopting कचित्त्वम् of सर्वनामलोप, the
 author says that मघवान् with दीर्घ is adopted by writers, thus
 Bhatti has “इविर्जैचिति मघेभ्यमघवान्” । And Kaiyyata also in his
 भाष्यप्रदीप says that मघवान् is the form—it is got as मघवन् by निपातन्
 in the unadi Sutra “ननुचङ्—” and as मघवत् by adding ननुप् after
 मघ meaning ‘wealth’. And the base मघवत् with ननुप् becomes मघ-
 वाच् (as दीर्घ) here ; उपधादीर्घ coming by the rule “अतस्तत्तल्ल चावातोः”
 (infra ६।३।१४) । So दीर्घ use as मघवान् is legitimate. Thus both
 मघवत् and मघवन् being got Kaiyyata rejects the sutra “मघवानङ्कम्”
 both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in *स* only. In *सुद्* affixes i. e., in first विभक्तिप्रत्यय मचवन् without 'व' is like राजन् &c. Now as regards the form of मचवन् in वस् (चस्) we look forward—

मित—। उगिद्वाम् सर्वनामस्थानि चधातोः इति द्वेदः । उक् इति प्रत्या-
हारः । उक् इत् वीचां ते 'उमितः' । 'अचः' इति नलोपगुक्तस्य चधुधातोः ग्रहणम् ।
'अधातोः' इति 'उगित्' विभक्त्यम् । न तु अचतेः, स्वभावादेन धातुत्वमाह-
रक्यात् । "इदित् नुम् धातोः" (७।१।५८) इत्यतः 'नुम्' अधिकारीऽयं वर्तते ;
तदाह—“अधामोरुगितोः नलोपिनो अचतेः” इत्यादि । एवम् 'मचवन्' इत्यस्य 'व'
इत्यस्य च्छदित्वात् उगित् । ततः नुम् । ततश्च मचवन् सु इति स्थिते इत्यादिना
सुलोपः, संयोगान्न लोपः । मचवन् इति । ततः “सर्वनामस्थानि—” इति उपधा-
दीर्घे कर्त्तव्ये असिद्धोपि संयोगान्नलोपो—“कचित् प्रकृतिः क्वचिदप्रकृतिः क्वचिधिकृतः
क्वचिदन्वयः । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति—” इति
बहुल्यग्रहणात् अत्र तिथी भवति । ततः मचवाद् इति रूपसिद्धिः । न चात्र संयोगान्न-
लोपश्च असिद्धत्वमाश्रित्य मचवन् इति रूपं प्राप्नु इति वक्तुं शक्यम् । अतः दीर्घ इत्येवमः
एव शिष्टसंभारः, तथा च भङ्गि—“इविर्जिति,....मचवानसौ” इत्यादि । कैयटोपि
भाष्यप्रदीपे मचवान् इति रूपं समर्थयान्नात् ; अपि चाह—मचवन् इति “अन्तच्छन्—”
इति कणादि सूत्रेण सिध्यति, मचवत् इति तु घनपर्यायात् मचवन्धात् मनुषि भवति ।
मचवन्मन्दस्य सौ तु मचवान् इति रूपम् “अन्तच्छन्स्य आधातोः” इति दीर्घः ।
अनेन च “मचवन् मचवन्” इति मन्दइत्यस्य खाने सति “मचवा बहुलम्” इति सूत्रं
व्यर्थमेव इति कैयटस्य मतम् । किन्तु, “मचवन् मचवन्” इत्यत्र खरादिभि-
रस्यत्वात् तावत् कैयटमतं चिन्तम् ॥ 'व' आदेशाभावे तु मचवा—मचवानौ इति
राजवत् । सुटिति स्त्रोदिपद्यानां प्रत्याहारचनिर्देशः अपि च मचवन्मन्दे यद्यपि
खरविशेषः अस्ति न केनचन इत्यादिगत एव किन्तु कौक्येपि तदाह “कन्द-
लोपनिषीच” इति वनिवक्ते मन्त्रोदात्त इत्येव । अन्तोदात्ते कौक्येपि अस्ति
इत्यादि ॥ अस्ति मचवन् अस् इति स्थिते “अङ्गोपीचः” इति अङ्गोपे च प्राप्ते
आह—

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ ॥

श्री— । अद्यन्तानां भसल्लकानामेषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
 “सम्प्रसारणञ्च” (सूत ३१०) [इति पूर्ववत्] । (सतः) “आद्युग्राः” ।
 मघोनः । ‘अद्यन्तानाम्’ किम् ? मघवतः, मघवता । द्विती मघवती
 (अद्यन्ताभावात् न सम्प्रसारणम्) । अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना-
 मघवभ्याम् इत्यादि ॥ ध्रुवः । ध्रुवा—श्वभ्याम् इत्यादि ॥ ‘युवन्’ इति शब्दे
 कस्य वस्त्वे कृते—

The words वन्, युवन् and मघवन् ending in वन् and becoming a
 “भ” take सम्प्रसारण but not when दहित affixes follow. Thus मघवन्
 + वन् = मघ व वन् + वस् । And by पूर्ववत् by the rule “सम्प्रसारणञ्च”
 the form is मघ वन् + वस् which by गृह्य by the rule “आद्युग्राः” be-
 comes मघीन् + वस् = मघीनः । Similarly we get मघीना । Why do
 we say अद्यन्तानाम् in the इति here ? Witness मघवतः &c, where
 मघवन् being not ending in वन्, सम्प्रसारण does not come in. Simi-
 larly in मघवती meaning मघवतः स्त्री, क्रीन् comes by the rule “द्वितीयात्
 आख्यायाम्” । Here also मघवत् being not ending in वन् does not
 take सम्प्रसारण । Again why do we say अतद्धिते in the Sutra ।
 Witness the form माघवनम् without सम्प्रसारण । मघवादिबन्ता चस इति
 मघवन् + वस् = माघवन (Here वस् coming by the rule “सप्तस्य द्वितीया”) ।
 Here in मघवन् + वस् though मघवन् is a “भ” and ends in वस् still we
 do not get सम्प्रसारण, for वस् is a दहित affix, and the Vritti says
 “अतद्धिते परे सम्प्रसारणम्” । The sentence “न वनी माघवनी विनीदद्वितुः”
 is also an instance on the point. So also—वन् + वस् becomes वस्
 by सम्प्रसारण । And युवन् + वस् becomes यु व वन् + वस् = यु व वन् +
 वस् (by पूर्ववत्) ; then we are to look forward—

भिद्य—। ना च युवा च मववा च इति इयः । तेषाम् । “वसोः सम्प्रसारणम्” (६।४।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । ‘वस’ (६।४।१२८) इत्यधिकृतमस्येव । “वसोमीडनः” इत्याक्षरसूत्रात् अयं अपकृष्यते । [उत्तरसूत्रात् चानयनं नाम अपकारः] । तदपि त्रयुवमघोनाम् प्रत्येकं विशिष्यति । ततः पाठ—‘अतन्नामां मसञ्जानाम्’ इत्यादि । मधवन् + अस् = मध उ अन् + अस् इत्यत पूर्व-रुपायं वदति “सम्प्रसारणाय” । ततः मधचञ् इत्यत “आद्युक्ताः” इति गुणः । एवं मघीनः, मघीना इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अतन्नामां आदीनां इति व्याख्यानात् मधवतः इत्यत्र अतन्नात्वाभावात् सम्प्रसारणे न स्यात् । एवं मधवतः स्त्री मधवती (“पुंथोवादाध्यायान्” इति फीम्) इत्यादिषु अतन्नात्वाभावात् सम्प्रसारणम् न प्रवर्तते । तदोक्त—“अतन्नामां किम् : मधवतः” । इत्यादि ॥ सूत्रे ‘अतद्विते’ अथम् उक्तम् ? अथवा देवता अस् इति “सास्त्र देवता” इत्यपि कृते साधनम् । अत मधवन् इति अतन्नात्वेऽपि तद्वितप्रत्ययसंज्ञात् न सम्प्रसारणम् ॥ एवं अन्त्यस्य सम्प्रसारणे सति पुनः पुनः इत्यादि । युवन् अन्त्यस्य यसि वकारस्य सम्प्रसारणे, ततः पूर्वस्य सति युचन् + अस् इति आते पुनः वकारस्य सम्प्रसारणमागच्छ पाठ—

६६६ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६।२।३७ ॥

टी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यक्षः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति वकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्थम् । अत एव आपकात् अन्त्यस्य यक्षः पूर्व सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्) । युनः । युनः—युवन्त्याम् इत्यादि ॥ अक्षः । हे अर्धम् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यक्ष letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युचन् + अस्, there is no further सम्प्रसारण of वकार, and so व here does not become व्कार । This very sūtra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यक्ष letter. Hence युचन् + अस् becomes युच् । The base यक्ष in यु becomes यक्ष like the base यक्ष । The सम्प्रसारण thus in यु यक्षम् as in यक्षम् । Then we look forward—

मित—। सुबसा ॥ अथातीः नमिपि चर्वन् शब्दः चर्वी योगाद्धः । तथाच
नैवधः "वाक्यरसुप्यत सचक्षुर्गर्गनैः" । अथ वी, संवृद्धौ च रागवत् रूपम् ।
तदाह—'अर्वा । च चर्वन्' ॥ अथ अन्यत विशेष दर्शयति—

३६४ । अर्वाणाम्साधनयः । ६।४।१२७ ॥

वी—। नकारहितस्य 'अर्वन्' इत्यस्य अङ्गस्य 'तु' इत्यन्त्यादेशः स्यात्
न तु सौ । उगित्वात्तुम् । अर्वन्तो—अर्वन्तः । अर्वन्तम्—अर्वन्तो—
अर्वन्तः (असी सर्वनामस्मान्वाभावात् न तुम्) । अर्वन्ता—अर्वन्तान् इत्यादि ।
'अनन्ता' किम् ? 'अनन्ता' यज्जवत् ।

Of the base अर्वन् not preceded by नञ्, 'तु' is ordered at the
end when विभक्तिप्रत्यय other than तु (1st singular) follows. This
तु being सगित् allows तुमानम् when सर्वनामस्मान् affixes follow (as
in the case of सचक्षुः—see ante). Thus अर्वन्तो—अर्वन्तः &c. But
अर्वन् not being a सर्वनामस्मान् affix, तुम् does not come in and the
form is अर्वन्तः—so on. Why do we say अनन्तः in the Sutra ? Wit-
ness 'अनन्तम्' which does not thus being preceded by नञ् take 'तु'
and is declined like the base सज्जन् ।

मित—। अर्वन्तं चर्वी अनन्तः इति सूत्राद्धेः । अविद्यमानः नञ् सञ्च यत्न
'अनन्तः' नकारहितस्य इत्यर्थः । 'अनन्तः' अर्वन्तः इत्यन्वयः । न तु इति असु ।
तस्मिन् । अचक्षुः इत्यधिलक्षितम् । प्रकृतमाह—'नकारहितस्य अर्वन्' इति अचक्षुः
इत्यादि ॥ अथत् सुगमम् ॥

["अलोन्नास" इति सूत्रे विहितः अलोन्नासः । अ च अलोन्नास आदेशः इति
व्याख्यायते । अतः 'अलोन्नासः' इति प्रकारमुक्तः पाठः समीचीनः ॥ पविन्, मन्विन्
असुपिन् इति नकारान्ताणां विशेषं दृश्यन् आह—

३६५ । पयिमय्यसुक्षमात् । ७।१।८५ ॥

वी—। पयामाकारो अस्यादेशः स्यात् सौपरे । 'आ अत्' इति अने-
नञ् सुद्धामा पय अङ्गतेर्विधायात् मानुनासिकः ।

आकारः ■ ordered ■ the end of the bases पविन् मविन् and अमु-
चिन् when स follows. This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आभारतत्त्वता । But this
is not the case here. For the explanation here is 'आ आत् ।' So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आभारतत्त्वता । Then
we look forward—

नित—। "अलोव्यस" इत्यनेन अन्त्यस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आभारतत्त्वत्वात् अनुनासिक आकारः इह प्राप्नोति । अतः अत्र सुप्ते 'आ आत्'
इति प्रक्षिप्यते यदस्य आकारः विधीयते ■ तु अनुनासिक आकारः; एवं व्यङ्ग्यनिर्देशीयम्
न तु आह्रस्तिनिर्देशः । अतः आह—"आ आत्" इति प्रक्षेपेण यद्वाया एव "इत्यादि ।
अनुनासिकेन सुप्तेषु यदि आ अमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽस्यसर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

टी—। पञ्चादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng.—Easy.

नित । सुगता । एवं एव आ नय आ अमुच आ इति जाते आह—

३६७ । यो ल्यः । ७।१।८७ ॥

टी—। पश्चिमथोऽस्यस्य न्यादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पञ्चाः—
पञ्चानौ—पञ्चान्तः । पञ्चानस्य—पञ्चानौ ।

The च of the base पविन् and मविन् becomes य when
सर्वनामस्थान affix follows. Thus we get the forms पञ्चाः
पञ्चानौ &c.

नित—। यः यः इति छिदः । 'यः' एकारस्य इत्यनेन । 'अमुचिन्' इत्यस्य
अकारस्य अन्त्यत्वात् यदयङ्गम् विहतम् । पश्चिमथोऽस्यस्य तु अनुवर्तते । आदिषु
अकारः अन्त्यत्वात् विधीयते । अतः आह—पश्चिमथोऽस्यस्य न्यादेशः स्यात् इत्यादि ।
एवं एव आ इत्यादी यस्य आ—पञ्चाः ॥ "इतीह—" इति पविन्-मविन्-अमुचि-

“घोष्यः” इति पठ्यन् मय्यन् अतुल्यन् “सर्वनामस्थाने वा—” इति उपधादीर्घं
मय्यानी मय्यानी अतुल्यानी इत्यादि बोध्यम् ॥ अत्रान् अथि विशेषभावे—

३६८ । तस्य टेलोपः । ७।१।८८ ॥

श्री— । मसंज्ञकस्य पठ्यादेः टेलोपः स्यात् । पथः । पथा—पथि-
म्यासु इत्यादि । एवं ‘मन्थोः । अमुञ्चाः ॥ चिंयं’ मान्तलक्षणे कोपि
भत्वात् टिलोपः—सुपथी मपरी । असुपथी सेना ॥ आत्वं नपुंसके न
भवति “न लुप्रता—” इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथिवचनम् । “सम्बुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वाक्यः” (वास्तिक) हे सुपथिन्—हे सुपथि । “नलोपः
सुपथर—” इति नलोपस्य असिद्धत्वात् इत्स्वस्य गुणो न ॥ (नपुंसके)
द्विवचने भत्वात् टिलोपः—सुपथि । श्री सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।
गुमरपि—सुपथि, सुपथी—सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे—सुपथिम्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

नित— । “पथिस्युञ्जान्” इति अनुवर्तते । तदाह—“मसंज्ञकस्य पठ्यादेः”
इत्यादि ॥ मस्यदन्तवाचि-भयिन्मस्यदन्तवाचि पथिन्मस्यदन्तवाचि ॥ अमुपिन् दन्तवाचो ।
श्री आत्वे ततः इकारस्य अकारे न मस्युचाः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने इकारस्य
आकारः उपधादीर्घं च अमुचाषी—अमुचाषः । अमुचानम्—अमुचाषी—अमुचः
इत्यादि ॥ सुशोभनः पथाः चलाः इति बहुव्रीहौ “अन्नेभ्यः” इति नात्तलक्षणे कोपि
सति भत्वात् अनेन सुपथे टिलोपः । ततः सुपथी इति रूपसिद्धिः । एवमसुपथी
सेना ॥ सु शोभनः पथाः चला वनस्य इति बहुव्रीहौ—सुपथिवचनम् । अत्र नपुंसके
ललोपुंका लुप्रतात् “न लुप्रतात्” इति प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । ततः श्री निहि-
तम् आत्मनपि न भवति, तदाह “नपुंसके आत्वं न भवति” इत्यादि ॥ संबुद्धौ—
हे सुपथि इति एवे सति “एहङ्कसात्—” इति ङस्यलक्षणे गुणो न । अतः “नलोपः
सुपथर—” इति सुपथे अत्र नलोपः असिद्धः एव ॥ नपुंसके द्विवचने ‘श्री’ विहितः ।
तदधीने भत्वात्—सुपथी । नपुंसकवद्विवचने तु ‘शि’ सर्वनामस्थानमिति प्रागुक्तम् ।
ततः सर्वनामस्थानत्वात् अकारस्य आदेरे सति—सुपन्थानि । एवं नपुंसकद्वितीया-

वानपि । सुपधा—सुपधिव्याम् इत्यादि भवन् प्रलिङ्गवत् ॥ इदमपि चत्तुर्थादयम्—पथिन्शब्दस्य समासान्ते “तोयाधारपथाः” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपथा नगरी”, तदभावे “सुपधौ नगरी” । एवं बहुपधौ जनपदः समासान्ताभावे तु सुपधाः जनपदः । नपुंसके समासान्ते बहुपधो वनम् । तदभावे—सुपधि वनम् ॥

चतुर्था निम्नबहुवचनानास्य पञ्चम्, षष्ठस्य उपम्, चतुःसुपध्वमिति—

३६६ । णन्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। णन्ता नाम्ना च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । एञ्च । एञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः, पामानः ॥ “यतानि, सह-
स्राणि”—इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन
कृतस्य तुमः तदविधायकत्वात् ॥ एञ्चमि । एञ्चभ्यः । एञ्चभ्यः । “चट्
चतुर्भ्यश्च” (सूत्र-२३८) इति लुट् ।

Numeral bases ending in ण and न are technically called as षट् । Thus the नाम्ना base पञ्चम् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्संज्ञक word. Thus पञ्चम् + लष = पञ्चम् — (शुक्लं सुखत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधाविति न) । Then प्राति-
पदिकान् न elides and we get एष । Why do we take संख्या in the
vrtili ? Witness विप्रुषः (from the base विप्रुष्) and पामानः (from
the base पामन्) । Here though the bases are णान् and नान् still
these being not संख्यावाचका are not षट्, संज्ञक, so विभक्ति प्रत्यय after
these does not elide. Neuter bases यत्त and सङ्ख्य take तुम् when नि
follows (by the rules “नसङ्ख्यो नि”, “नि सर्वनामस्थानम्” and “नपुं-
सकस्य नलषश्च”) । Thus we get यतम्, ई and सङ्ख्यम्, ई । Then by
दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने वाचस्त्वौ” we get यवानि and सङ्ख्यानि ।
Here in the form यवम्, ई and सङ्ख्यम्, ई the bases are नामसंज्ञा, and
so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e., लोप of इ or हि) is to come. But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् (नुन्) coming in connection with सर्वनामस्थान affix इ (मि) is not to destroy that सर्वनामस्थान affix. Then पञ्चन् + मि = पञ्चमिः by नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" । Lastly in पञ्चन् + चाम्, नुट् comes by the rule "नट्चतुभ्यश्च" and the form is पञ्चन् + नाम् । Now there is नलोपः and this नलोपः being अस्मिन्, दीर्घः here by the rule "नामि" cannot come in, and we look forward—

निरु— । "नट्चतुभ्यश्च संख्या" (१।१।२६) इत्यतः कैश्चन 'सङ्ख्या' इति अनुवर्तते, 'चान्ता' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । यच्च नञ् यौ (छन्दो नञ्) । तौ चान्तौ यस्याः सा । 'सङ्ख्या' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—'चान्ता नाम्ना च सङ्ख्या' इत्यादि ; एवं पञ्चनृचदस्य नट्संज्ञायाश्च पञ्चन् + नञ् इति स्थिते "नट्चतुभ्यश्च" इति नञ् लोपे पञ्चन् इति जाते प्रदान्तः—प्रातिपदिकान्तः—नलोपः । ततः पञ्च इति; नृत्वे संख्यायङ्चान् विभुम् पामन् इत्यादिशब्दानां चान्तः—नान्तत्वेपि संख्यापरत्वाभावात् नञ् लोपो न ; ततः विभुमः पामानः इति । अतः चाह—"संख्याकिम् ? विभुषः पामानः" ॥ अतः सङ्ख्यायदौ नृत्त्ववचनान्तौ नपुंसकविधौ । ततः "अङ्गस्योः शिः" "शिसर्वनामस्थानम्" "नपुंसकस्य अलच्चा" इति नपुंसके सर्वनामस्थाने शि इत्येतत्तुपजीव्य तुभिप्राप्ते भूतन् शि (इ) सहचन् शि (इ) इति जाते एतयोः नास्त्यसंख्यातुमाश्रित्य शिलोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । 'शि' इति सर्वनामस्थानस्तुपजीव्य प्रवर्धितः शुम् (न्), शिसर्वनामस्थानं न विधातवित् । ततः अतानि सहचानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चन् + मिः इत्यादौ नलोपे पञ्चमिः इत्यादि ॥ पञ्चन् + चाम् इत्यत्र 'नट्चतुभ्यश्च' इति नुट्सति पञ्चन् + नाम् इति स्थिते नलोपे च पञ्च नाम् इति जाते अत्र नलोपस्य अस्मिन्त्वात् "नामि" इति दीर्घो न स्यात् ; ततः पञ्चमिः—

३७० । नोपधाया । ६।४।७ ॥

नो— । नास्त्यस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नमि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चसु ॥ परमपञ्चम् । परमपञ्चानाम् न गौणत्वे ■ न सुगुटी ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तम् नवम् दशम् ।

When नाम् follows then the उपधा ■ a मास्य base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नञोपः । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नञोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च, परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्चम् in subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक् and रुद् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानौ—प्रियपञ्चानः &c. Similarly सप्तम् नवम् and दशम् are declined.

नित— । 'न' इति सुतपस्यीकम् पदम् । नस्य इत्यर्थः । तदन्तविधिना नामस्य इति चाद्येः । "दुस्रोपे पूर्वस्य दीर्घोऽपः" इत्यतः दीर्घः वर्जितः । "नानि" इति चाक्षि । तथाह— "नाकस्य उपधायाः दीर्घः ख्यात् नानि परे" ॥ नञोपे सति दीर्घस्य चक्षि-
त्वात् । प्रथमं तावत् दीर्घः ततो नञोपः इति ॥ पञ्चम् शब्दस्य प्राधान्ये तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमाक्षे पञ्च न इति विभुते परमपञ्चम् शब्दे ॥ प्रियाः पञ्चस्य इति बहुव्रीहि पञ्चशब्दस्य गौणत्वे तु पञ्चवत् सुगुटी न । "न तिसृषस्य" इति सुबन्धाख्यापसारि प्रियतिक् इत्यितस्य गौणत्वे यथा तथाप्यस्य ॥ एवं सप्तम् नवम् दशम् ।

चतुर्ना चष्टम् शब्दस्य विधीषं आधयति—

३७१ । अष्टम् आ विभक्तौ । ७।२।८५ ॥

दी— । अष्टवः आत्वं स्यात् ह्रस्वावौ विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

नित— । "रायौ इति" इति उत्तरपदान् "इति" चपञ्चयति । तत्परसुपत् आनय-
सम् चपञ्चयैव नाम चपञ्चयः इति प्रागुक्तम् । तवः आह—आह्वयः आह्वयः ख्यात्
ह्रस्वादी विभक्तौ । अत्रापि आह्वयः एव चपञ्चयः । एवं अतिनिर्देशोऽयम् न तु
प्राकृतनिर्देशः । अत्र व्याख्याने "इति" इति अष्टवत् इति भाति परे विभक्तिमति
आह्वये अत्रे मानस्यमानस्य नष्टसंज्ञाः । तवः "अष्टवत्तयैव" इति अत्रापि न । तव

चटाम् इति अनिष्टं दण्डम् स्यात् । अतः व्याख्याने हत्ती 'हलि' पठ्यते ॥ नस्यसोसु
चापकात् चात्वंम् इति अनुपदं पठ्यते ॥ वैकल्पिकलोकेन चात्वंम् । "अष्टनो
दीर्घात्" (६।१।१७२) इति सूत्रे दीर्घपठकात् चापकात् इत्यपि पठ्यते ॥

३७२ । अष्टाभ्य औशु । ७।१।२१ ॥

वी— । कृताकारात् अष्टनः पर्यायः जस्यसोः औशु स्यात् । 'अष्टाभ्यः'
इति वक्तव्ये कृतात्त्वान्निर्देशः जस्यसोविन्दये चात्वंम् जाप्यसि । वैकल्पिकं
चेदमष्टन चात्वंम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे दीर्घग्रहणात् जाप्यकात् ।
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टा-
नाम् । अष्टसु ॥ चात्वाभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पठ्यवत् ॥ गौणस्य तु
चात्वाभावे राजवत् । (१ तेन) अस्ति प्रियाष्टनः । इह पूर्वलोकादपि विधौ
अष्टनोपस्य स्थानिवद्भावात् न पठ्यत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्य अष्टलो-
पस्य अस्तिद्वत्वात् वा (न पठ्यत्वम्) । प्रियाष्टना इत्यादि । अष्टशसोरनु-
भोयमानम् चात्वंम् प्राधान्ये एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनः
(प्रियाष्टन् शब्दस्य इत्यर्थः) इत्यादिष्वेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्—
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्याम् । "प्रियाष्टनो राजवत् सर्वं
डाहोक्त्वापदं हलि" इति नाम्नाः ॥

Of the base अष्टन् to which चाकार is added औशु comes in place
of जन् and अन् । In this sūtra we have अष्टाभ्यः in place of the लङ्
निर्देश अष्टभ्यः ; this implies that चात् is to be enjoined when जन् and
अन् are to be added. For authority says—this चात् of अष्टन् is op-
tional. Nor can it be argued that अष्टाभ्यः is used in pursuance of
the rule "अष्टन चा विवर्तनी" । That चात् is to come after अष्टन्
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sūtra
"अष्टनो दीर्घात्" । If this चात् be compulsory then the use of दीर्घात्
to prohibit its इत्यादि use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

say that दीर्घवृद्धय in the above sūtra proves the optionality of चाल in the matter of the base चट्. Thus we get चट्टी &c. चट्ट &c. is the form like those of पट्टन् when चाल does not come in. The base चट् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाट्, is declined like the base राजन्. Thus in यज्ञ we get प्रियाट्. Here we do not get चल् by टुल in चल्, for चलोप here is चलिङ् i.e. is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of आर्थमात्रत्व of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to कृत्य, then also चट्टिङ् चलोप is चलिङ्. So we get प्रियाट् ना &c., without चल्. The चाल that is inferred in the matter of कृत् is also to come when चट् is प्रधान and not वीच (subordinate). So the base प्रियाट् takes optional चाल in इत्यादि विभक्ति only. Thus प्रियाटाभ्याम्—प्रियाटाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाट् is like राजन् when चाल does not come and is like राज्ञा when चाल comes. Here end मान् bases.

नित—। “नसृणसी भिः” इत्यतः “नसृणसीः” अनुवर्तते। “चट्” इति सुरनिर्देशः कृत्यात् आप्रवति। चात्त्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सञ्भवत्यपि सुरनिर्देशात् इदं प्राप्यते। अतः आङ्—“चट्” इति वक्तव्ये कृत्यात् निर्देशः नसृणसीर्निर्देशे चात् आप्रवति। “चट् नः ना विभक्तौ” इति सूत्रस्यात् प्रमाथिकगौरवस्य चट्टीपञ्चाच्च सुरनिर्देशः कृतः इति चेत्? नैवम्। यतः इदम् चात् वैकल्पिकत्वेन। अस्य वैकल्पिकत्वञ्च “चट् नो दीर्घात्” (६।१।१७९) इति सूत्रे कृत्यात् निर्देशे दीर्घवृद्ध्यात् प्राप्यते। तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् चट् नुशब्दात् असर्वनामस्थान-विभक्तिरुदात्ता। यदि चात् नित्यं स्यात् तर्हि चट्भिः इति कृत्यात् निर्देशः दीर्घवृद्ध्यात् प्राप्यते। चात्त्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे चट्भिरिति कृत्यस्य व्यवहारोपपन्नत्वात् दीर्घवृद्ध्यात् प्राप्यते। एव दीर्घवृद्ध्यात् चट् न चात्त्वस्य वैकल्पिकत्वं प्राप्यते यत्। चात्त्वपक्षे—चट्टी इत्यादि। तस्याभ्यासो अट् इत्यादि प्रत्ययः। चट् न मध्यस्य बहुव्रीहिर् वीचत्वेन

सति आत्मानामे राजवत् । प्राधान्ये तु आश्रयम् ॥ कार्यकालपक्षे इत्यादि वैकल्पिकम् । 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ; कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति ही पक्षी । त्वित् लुत्त्यानुदीधान् संज्ञापरिभाषे ओद्देशं परित्यज्य अन्यथापि आश्रीयते । इति पक्षमाश्रित्य 'मियाट् नः' इत्यत्र आश्रीपक्षे बहिरङ्गस्यापि असिद्धशुभं स्यात् ततः दुर्लभं यत्नमत्र न स्यात् । आश्रीपक्षे स्थानिवत्त्वान् दुर्लभमपि न इति उक्तम् । अतः 'मियाट् नः' इत्यत्र दुर्लभं यत्नं न । संज्ञापरिभाषयोः यथोद्देशप्रत्ययं तु "न किं सम्बन्धोः" इति सूत्रावसरे राज्ञः इति रूपसिद्धिविवधे व्याख्यातम् । तदपि द्रष्टव्यम् ॥ मियाट् नः शब्दस्य हलादिविभक्तौ आश्रयम् वैकल्पिकम् । आश्रयपक्षे होङावत् । अनालपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह—“मियाट् नो राजवत् सर्वे होङावन्नापरं हलि” इति । इति शान्ताः ॥

अधुना धकाशान्ताः निरूप्यन्ते । रुध + क्रिप्=रुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य सौ विशिष्टं दर्शयति—

दी— । भवभावः । जणत्वचत्वे । भुत—भुव्—भुवौ—भुधः । भुधा । भुव्भ्याम् । भुतसु । इति धात्वाः ।

मित्— । “एकाचो भवो भव्—” इति पदान्ते भवभावः । ततः जणत्वचत्वे । भुत—भुव् इत्यादि ॥

अधुना युक्शब्दस्य रूपदर्शनमनुष्ठानात् तदनुगुणं हि दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्द्भृक्स्त्रग्दिगुण्णिगञ्भृजिङ्गञ्वाञ्च । ३।२।५६॥

दी— । एभ्यः कित् स्यात् । अस्माद्व्यिक्रममपि किञ्चित् कार्यं निपातनात् सम्भवति । निरूपपदात् युजेः कित् । [‘किञ्च’ इत्यत्र] क्माधितौ ।

These words are formed irregularly with कित् । कृत् etc. though not regular in ऋत्विक्, दृक् etc. comes here owing to निपातनम् । निपातनम् allows some operation though not specifically mentioned in the sūtra. भृक् (भृज्, also) takes कित् though not preceded by any

उपपद्यते । *क* and *ख* in *झिन्* are *ङ* ! *वि* only remains which also will slide being *चङ* ! Thus *ङुङ्* + *झिन्* gives the *प्रतिपादिङ्*—*ङुङ्* ; and we look forward for declension.

नित—। 'चङ' इति उपपद्यते, पुत्रिङ्, शोः, केवलाद्योः ऋचोर्न होपाभावश्च निपात्यते । निपातनमन्वाद्य 'चङाचनिकङ्' सूत्रे चरिद्विगम् अपि [अथवापि सूत्राणि यन्मन्वात्] विहित्वाद्ये कथ्यते यथा 'अङिन्' इत्यादौ "चङ—" इति कन्वापवादः कुलम् इत्यादि । इदमपि यत्र दृष्टव्यम् चातुर्यकृति इत्येवमादिषु बाधेषु झिन् । सक्कर्मकत्वेऽपि उपपद्यते मिथसो निपात्यते । भूचोतीति झिन् दङ् । विवचनादिकं निपात्यते । अङ-मितामिति झिन् ; झिनि प्रत्ययान्तानाम्च निपात्यते—अङ् । द्वित्रिणिमिति कर्मणि झिन् निपात्यते—दिङ् । उत्तुङ्गिणीति झिन् । तिङोपकन्वादिकं निपात्यते—उचिङ् । प्राचति इति पुनसां झिन् निपात्यते—प्राङ् ; एवं प्रत्यङ्मुङ्ङादयः । युनक्तीति केनचात् झिन् निपात्यते युङ् । ऋचतेः इति केनचात् झिन् नक्षोपाभावश्च निपात्यते युङ् ।

३०४ । रुद्रतिङ् । ३।१।३३ ॥

श्री—। अचिद्विज्ञे वात्सविकारे तिङ्मित्रा प्रत्ययः कुरुक्षेत्रः स्वात् ।

In the jurisdiction of चातु, affixes other than तिङ् are called कङ् । Thus *झिन्* = a *ङ* affix ; and then कङ्ग words are प्रतिपादिक by the rule "अचिद्विज्ञेसमासात्" ।

नित—। 'झिन्' इत्यत्र चलो इती ; तदा वि इतिङिज्ञे इच्छात् उचङ्गादयः । एवं तदा लोपे जाते 'रु' इतिङिज्ञे वाच—

३०५ । वेरपुत्तस्य । ३।१।३४ ॥

श्री—। अपुत्तस्य स्य लोपः स्वात् ॥ "अपुत्तस्य—" इति (पुनः पुत्तस्य) प्रतिपादिकत्वात् स्वादयः ।

As *अपुत्त-स* slides. Then "रु" the remainder of *वि* after *इच्छा* लोपः

elides by this rule and we get युञ् only which as already said is ■ प्रातिपदिक by the rule “कृत्तद्धित—” ।

नित— । एवं युञ् न् इत्यत्र न्लोपे युञ् इति जातम् । तत्र ह्रस्वत्वान् “कृत्तद्धित—” इति प्रातिपदिकः । ततः युञ् + सु इति जाते षाह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

टी— । युजेः सर्वनामस्थाने तुम् ह्रस्वादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः (सूत्र ५४) ।

तुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in युञ् सु we have तुम् yielding युञ् ज्, सु, and सु elides by “इत्थत्वावच्छे—” । Then by संयोगान्तलोप ‘ज’ also elides and the result is युञ् ।

नित— । “इतिदक्षाम् सर्वनामस्थाने षाधातोः” इत्यतः सर्वनामस्थाने वक्षते ; “इदितौ तुम् धातोः” इति सूत्रात् तुम् वक्षते च । अतः षाह—“युजेः सर्वनामस्थाने” इत्यादि ॥ अथमासे कथमुक्तम् ? सुट् युनक्ति इति क्तिपि उपपदे समासे सुयुञ्जु इति स्थिते न तुम् । किन् षाह न भवति किरणस्य युजेः किन् विधानात्, किन् किं पक्षः भवति । ततः “चोः कुः” इति कृत्वे सुलोपे सुयुञ्—सुयुञ् इति जायते इति सर्वमेतत् उच्यते ॥ मङ्गले तु युञ् सु इत्यत्र तुम् युञ् न् सु इति जाते षाह—
उगादि सुलोपे संयोगान्तलोपे च ‘युञ्’ इति स्थिते षाह—

३७७ । विनङ्प्रत्ययस्य कुः । ८।१।६२ ॥

टी— । विनङ् प्रत्ययो वक्ष्यते तस्य क्यगोऽन्त्यादेशः । त्वात् पदान्ते । नस्य कृत्वेन अनुभासिको लकारः । युञ् । “नरवापदान्तस्य किति” इति तुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । लकारादिह्रस्वात् “चोः कुः” (सूत्र ३७८) इति कृत्वे न । युञ्जौ—युञ्जः । युञ्जम्—युञ्जौ—युञ्जः । युञ्ज—युञ्जाम् इत्यादि ॥ (पूर्वसूत्रे) असमासे किम् ? सुयुञ् इति क्तिपि उपपदस्यासे ‘सुयुञ्’ इति जाते ली—युञ् न जातः । ततः किमिषाह—

When final **म्** a पद, a base to which the affix **किन्** is added takes कर्त्तृ at the end. Thus in युन् which is किन् प्रत्ययान् takes कर्त्तृ at the end giving युक्. Here nasal क comes by कुल, for 'न्' of युन् in nasal. Then in युक् भी the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule "नयापदानस्य भक्ति" (ante) and this अनुस्वार becomes nasal क् by परसवर्णे by the rule "अनुस्वारश्च ययि परसवर्णे" (८४१५८) । Now this परसवर्णे is अचिह्न being later with regard to the operation of the rule "चोः कुः" (८२१३०) which is earlier in the order of अक्ष-ध्यायी, so we do not get कुल here, and the result is युक्चौ ; युक्चः &c. Why do we say असमासे in the prior rule "युक्चैरसमासे" ? Witness the base सुयुक् (with क्तिप् and उपपदतम्) where सुम् does not come (in सु) । And for the form in सुयुक्+सु (which is क्तिपन्त, किन् being after कुल—not preceded by any उपपद) we look forward—

मिति—। "भक्त्या जयाप्ते" इत्यतः चले अनुपसर्गते । 'किन्प्रत्ययस्य' इति व्याख्या-यते—'किन् प्रत्यययोग्यान् वस्य' इति ॥ एवं युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुलेन अनुनासिक उच्चारः एव स्यात्, ततः 'युक्' इति अपसिद्धिः । युक् + भी इत्यतः सुमा युक्+भी इति जाते 'न्' इत्यस्य "नयापदानस्य—" इति त्वेव अनुस्वारे सति युक् भी इति जाते, ततः "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे" (८४१५८) इति परसवर्णेन युक्चौ भी इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चोः कुः" (८२१३०) इति कुलं प्रति असिद्धः एव । "लिपधामपिपूर्वे प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्वता-सिद्धम्" (८२११) इति सूत्रे व्याख्यानश्रुत्वात् । ततः यक्चौ इत्यादि भवति ॥ पूर्वसूत्रे असमासे कथं कथितम् ? असमासे सुयुक् नञ् युम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्राप्नुयान् ॥ सुयुक् + सु इत्यत्र किन्प्रत्ययाभावात् कुलं अप्राप्तं अन्त्यसूत्रेण यदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । ८२१३० ।

नो—। चकाराख्य कर्त्तृ स्यात् भक्ति पदान्ते च । इति कुत्वेन ; "क्तिप् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वेन्यासिद्धत्वात् । सुयुक्—सुयुक्, सुयुक्चौ—सुयुक्चः ।

('युजेरसमासे' इत्यादि सूत्रे) युजेः इति धनुपठितेकारविशिष्ट-
स्यासुकरधम् न तु इका निर्देशः तेनैह न (युजिप्रहयात् इकशून्यस्य युज-
धातोः तुम् न) । युज्यते समाधत्ते इति युक् । "युजसमाधौ" देवादिके
आत्मनेपदी ॥ (खनि इति धातोः इदित्थानुमि खञ् इति धातोः किमि खञ् इति
प्रातिपदिकम् । खञ् धौ मृषीये ततः—) संयोगान्तलोपः । खन्—खञ्जौ—
खञ्जः इत्यादि । (राजधातोः किमि राजुष्यः तस्य धमाख्याह—) "अश्व-"
इति चत्वम् । जश्चत्वत्त्वेः । राट्-नाट्, राजौ, राजः । राट्-राट्-राट् ।
पूर्वं विभ्राट् ॥ (देवेज्जुष्यमाह—) देवेट्—देवेजौ—देवेजः ॥ विश्वसृट्—
विश्वसृजौ—विश्वसृजः । इह 'सृजियुज्योः कुत्व न' (भाष्य प्रयोगात्)
इति कलावे वक्ष्यते ॥ परिसृट् (परिसृज्युष्ये भ्रष्टादिना यत्वम्) ॥ चत्व-
विधौ राजिमभ्रचर्त्यात् "द्विभ्राज दीप्तौ" इति फणादिरेव पृथक्ते । यस्तु
एज् ज्ञेज् भ्राज् दीप्तौ इति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राण् । विभ्रान्-
भ्याम् इत्यादि ॥ "परी मजेः षः पदान्ते"—पराधुपपदे मजेः क्विप्
स्यात् दीप्तश्च पदान्तमिपये चत्वम् च । परित्यज्य सर्वं मज्जतीति परिम्राट्—
परिम्राजौ—परिम्राजः ।

कर्म is ordered in place of चर्ग when भृन् letter follows or
when at the end of a पद । Thus सुयुक् + भृन् with elision of यु by
'ह्रस्वमावयो—" gives सुयुक् and सुयुन् by कुत्व । The rule "किन्प्रत्ययस्य
कुः" is explained as किन्प्रत्ययो वञ्जात्, and now if in सुयुक् we say that
युक् has elsewhere किन् after it in युक्, so it should take कुत्व by the
rule—"किन्प्रत्ययस्य कुः" ; on this the author says that the rule—
"किन्प्रत्ययस्य—" is regarded as चसिद्ध when कुत्व by the present rule
is being done. So कुत्व after सुयुक् is by the rule "चोः कुः" । युजि in
the rule "युजे रसमासे" &c. is इकारयुज् य नि of the धातुपाठ and not mere
enumeration by इ here. So the root युज् without इ does not
come under the purview of the rule "युजेरसमासे" &c. Hence युज्

समाधी with क्तिप् gives युञ् without हुन् by the rule "हुञ्जस्मात्ते" । The root खञ् (from खञिज्-इतिनात् हुन्) with क्तिप् gives खञ्; by संवीरान्-लोप after सुलोप gives खञ् in 1st case singular. The base राज् (from राजुदौही+क्तिप्) is declined as राट्-राब् &c.—here बल coming by the rule "ब्रह्म—" &c. (rule 294). Similarly विवाञ् and देवेञ् (देवान् यजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देवेञ्-शब्दः) are declined as विवाद्, देवेद् &c.—(वधादिना बलम्) । Similarly विवचट् from विवचन् is declined. Here कुल by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" cannot come, for भाष्यकार uses रच्युष्ट् &c. and this will be said in declension of nenter consonant bases. The base परिवृञ् also has बल by वधादिवृत्त. भाव्य of the कृषादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. वाक् from the root "एकं खेत्तुं वाक् दौही" however takes कुल by the rule "चीः कुः" । Thus विवाक् &c. is got. The root वृञ् with पर as its सम्प्रत्यय takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes बल as well by the Varttika "परौ वृजोः वा पदान्ते" । Thus the base परिव्राक् is declined as परिव्राक् &c., with बल and कश्चलम् । By बल परिव्राक् is also got as in राट् and राब् above. Hence here "चीः कुः" does not operate.

भित्त—। सुगता—॥ विवचट् इत्यादि बलसीतत् "किन्प्रत्ययस्य कुः", "चीः कुः" इत्युभयोरपवादः रच्युष्ट्-भावात् इति भाष्यप्रयोगात् । अत्रत्या "चीः कुः" इति; किन् प्रत्ययेति वा कुलं जान्; विवाता विवचञ्चिधिः इति वीपञ्चिद्वधरे भवमात्रे; विवचिन् राजते इति । विव + वाक् + क्तिप् ("रच्युष्टिधे—" इति सूत्रेण क्तिप्) — विवराज् । अत्र उपविषये विरोधमाह—

३०४ । विश्वस्य वसुपादोः । ६।३।२८ ॥

ही—। विश्वस्यस्य दौही-इत्यादेः स्वाम् वसो राट्-शब्दे च परे ।

विश्वं वक्षः पश्य स विश्वावक्षः । 'शक्ति' पदान्तोपलक्षार्थम् । अस्त्वेन-
विशक्तिम् । विश्वाराड्—विश्वाराङ्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-
राङ् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः वसु gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राङ् in विश्व-
राङ् । And by taking राट् only चर्त्तव्युक्त is not meant, but जयत्वञ्च—
'राङ्' is also taken, so the author says "चर्त्तमविवक्षितम्" (i. e. चर्त्त only is not intended here). Thus we get विश्वाराट् and विश्वाराङ् and विश्वाराङ् भ्याम् &c.

नित— । चर्त्तमिति सूत्रे ; 'वसुराटो' इत्यत्र 'राट्' गङ्गान्तम् । विपक्षम्, चर्त्त-
दुक्तञ्च उपलक्ष्यम्, किन्तु जयत्वयुक्तञ्च 'राङ्' इत्येवम् । व्याख्यानान् एवं ज्ञायते ॥
विश्वाराट् इत्यादि । अत्र त्रयादिपक्षेण वक्तव्यम् । सप्तः जयत्वचर्त्तम् । इन्द्रपञ्च
द्रष्टव्यम्— "यद्यपि धैपादिक" अत्र— "इति वक्षः" "जोः छः" इति छत्वात् परम् ।
तथापि चर्त्तमन्त त्रयादि—विषये चत्वमपवादत्वात् नास्ति चर्त्तम्— इति वाच्यमन्यथा ॥
धृज्जतीति लिपि "यद्विज्ञा—" (६।१।२६) इति चर्त्तपक्षारणम् इति
रेफस्य अकारः इत्यर्थः । पूर्वपदे छत्वे च धृज् इति प्रातिपदिकम् । अत्र शौ
विशेषनाह—

३८० । स्फोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्ते भक्ति च परे यः संयोगः साक्षाद्योः सकार—कक्षरयोः
लोपः स्यात् । भृष्ट—भृष्ट । अस्य श्चुस्त्वेन यः । अस्य अस्त्वेन जः—
भृजौ—भृजः ॥ "श्चत्विगु—" इत्यादिना भृतावुपपदे यजोः क्विप् ।
क्विप्पन्तत्वात् कुत्त्वम् । चत्विगु—श्चत्विगु । चत्विजौ—चत्विजः ॥
'शत्सक्य' (सूत्र २८०) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊर्क्—ऊर्क्,
ऊर्जौ, ऊर्जः ॥ इति आस्ताः ॥

At the end of a पद or when a भस् letter follows, then सृ or न् slides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्ष) : Thus in असृञ्, सृ leads in the final संयुक्तवर्ष and it elides leaving अस् ("यद्विज्ञा—" इति रिपस्य चकारः सम्प्रसारणेन) which become अष् by वयादिसृञ् yielding finally अड् by जडत्वं and अट् by चत्त्वं । In असृञ् चो the सृ by शृचुच becomes ङ्, and the ङ् becomes ज् by the rule "भस्तो जङ् भशि" (पा३१५१) yielding finally अज्यौ ; similarly सृजः is got. Now the base अस्त्रिञ् is being enumerated. It is derived as अस्ती यजते इति अस् + यज + किन् ; here किन् coming by the rule "अस्त्रिङ्प्रथक्—" &c (ante). Then in अस्त्रिञ्, सृ (सृ), सृ elides by the rule "इह्यस्याहो—" and final ज् becomes क् by the rule "किन्प्रथमस्य कुः" । Thus the form is अस्त्रिक् । Now the base अज् is being declined. Here संयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule "रास्तस्य" (see and rule 240) so we get अज्, अजौ &c.

शितः— । "भस्तो भशि" (पा३१५१) इत्यतः "भशि" अनुवर्तते "संयोगान्तलोपः" (पा३१५१) इत्यतः लोपः वर्तते । "पदस्य" इत्यधिकृतमस्त्विति । सृच कच जौ ; तयोः । "संयीन" इति लुप्तपदोर्व प्रथक् पदम् । "सः संयोगः तदाद्योः इति व्याख्यानात् चमगम्यते । अस्त्रिञ्माह— "पदान्ते भशि च परे य संयीनः तदाद्योः सकारकेकारयोः लोपः स्यात्" । लोपोपः संयोगान्तलोपः वाचते. चमगम्या तद्वि-
थापतेः । अज्यौति किपि "यद्विज्ञा—" इति सम्प्रसारणम् । "अहोः—" इति लोपः । "इह्य—" इति जस्य वः । जडत्वेन डः । "वावसाने" इति चत्त्वं-
विफल्य—अट् ॥ असृञ् चो इत्यस्य सस्य शृचुचो न यः । "भस्तो जङ् भशि"
इति मस्यजः— अज्यौ इति ॥ "अस्त्रिङ्प्रथक्—" इति सर्वे च अस्ती उपपदेयमातोः
किनि अस्त्रिञ् इति प्रातिपदिकम् । अस्त्रिञ् चो "किन्प्रथमस्य कुः" इति कुत्वे सति
अस्त्रिङ्—अस्त्रिङ् इत्यादि ॥ "अज्, अज्यौ इत्यादि" इति प्रातिपदिकम् । अस्त्रिञ् संयो-

मासधोपः न स्यात् "दात्तस्य" (सूत्र १८०) इति निषेधान् । ततः "चोः क्तः" इति कुलेन कर्तुं—अङ् इत्यादि सिध्यति । इति ज्ञाताः ॥

अधुना दकारान्ताः निरूप्यन्ते—त्यदाद्यः तत्पर्यायः । अथ सौ—“त्यदा-
दीनामः” इति अकारे अस्यादेशे सति अ न इति जाते “अतो गुणे” इति पररूपादिसौ
अ अ + सु (सू) इति जातम्, अतोः आङ्—

दौ— । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः साचनन्त्ययोः । ६।१।२०६ ॥

दौ— । त्यदादीनां तकारद्वययोः अचनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे ।
स्यः स्थौ—त्ये । स्यम्—स्यौ—त्यान् ॥ सः—तौ—ते । परमसः—
(प्राधान्ये अपि आदेशः भवति) परमसः परमतौ—परमते ॥ (“त्यदादीनामः”
इति त्यदादिना द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः इति प्रागुक्तम् । तदपि “तदोः सः—” इत्यत्र
अनुवर्तते तदाङ्—) द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—स्यम् ॥ न च (“लाङ्गौ”
इत्यत्र) तकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेति बाध्यम् (द्विपर्यन्तानाम् इति अत्र
■ वर्तते इति बाध्यम् इत्यर्थः) । (“स्वाङ्गौ” इत्यस्य इत्यर्थः) अतित्वम्
इति गौणे (तकारोच्चारणस्य) चरितार्थत्वात् (द्विपर्यन्तानाम् इत्यनुवर्तते
‘त्वम्’ इत्यत्र सत्त्वं स्यात् । “लाङ्गौ” इति पूर्व तकारोच्चारणम् गौणे अतित्वम्
इत्यत्र सार्थक्यं भवेत् । संज्ञायां गौणत्वे सत्त्वस्य सर्वात्मनश्चकार्यत्वेन च प्रवृत्तेः
“लाङ्गौ” इति पूर्व तकारोच्चारणस्य अतित्वम् इति गौणत्वे लक्ष्यप्रयोगनत्वाच्च द्विपर्य-
न्तानाम् इत्यत्र त्वम् इत्यत्र सत्त्वं तु अपादिम् । तदाङ् “अतित्वम् इति गौणे चरितार्थ-
त्वात् । ततः आङ्—) । संज्ञायां गौणत्वे चास्वसत्त्वे न । (संज्ञायामुदाहरति—)
स्यद्—स्यदौ—स्यः । अतित्वद्—अतित्वदौ—अतित्वदः ॥ य—यौ—ये ॥
युष—युतौ—युते ॥ अन्वादेशे तु एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः ।
एनयोः ॥

Of words of त्यदादि class तकार + दकार not at the end changes
into सः । Thus अ + सु becomes स्यः (by तकार being replaced by

स)। Similarly तद् + स = सः this replacement holds also when तद् or तद् &c. is prominent though in compounds, so we get परमसः &c. In the sūtra "अदादीनाम्", the counting is up to the word दि by the वार्तिक "द्विष्यन्नानामवेष्टिः", and this comes down in this present rule also. So in त्वम् which is read after दि, त् does not change into स। Nor can it be argued that owing to the force of त्कारोच्चारण in the सूत्र "त्वादी सौ" सत्त्व does not take place by the present rule in the case of त्वम्, and the taking of द्विष्यन्नानाम् in the rule "त्वादी सौ" being significant in the cases of भवित्वम् where 'त्वम्' being subordinate (गौण) can not take सत्त्व by the rule; we hold that सत्त्व will take place in the case of त्वम् if द्विष्यन्नानाम् is not taken into account in the present sūtra. When words of the अदादिगण denotes designation or when these words are गौण (subordinate) in compounds then अत्त्व by the rule "अदादीनाम्" or सत्त्व by the present rule will not take place. Thus decline तद्—त्वदी &c. when तद् denotes संज्ञा; so also decline भवित्वद्—भवित्वदी &c. when तद् ■ गौण ■ ...to denote अन्वादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एवद् in द्वितीया, तृतीया singular etc by "द्वितीया त्रौख्येना"।

नित—। "अदादीनाम्" इत्यतः 'अदादीनाम्' वर्तते। तदोक्त—“अदादीनाम्, तत्कारदकारयोः” इत्यादि ॥ अदस्ये भवत्यस्येति सङ्गत्वात् “अदादीनाम्” इत्यनेन, विमतिर्विधपरिहारः, निमित्तविकल्पताप्रतिपादनात्। अहति भवत्यस्यस्येति संबुद्धौ तदस्य इत्यतः विमतिर्विधे तस्मै इति जाने सस्य इति सुसोपे हेतुः इति प्रसज्यते। भार्य तु हेतु इति दृश्यते इत्यास्तां शक्यत् ॥ द्विष्यन्नानाम् इत्यादि—अप्यख्यानं तु दोषितस्त्रिष्यन्नामस्येति पुद्गापरिण सङ्गम् ॥

अमुना दानवोः पुण्ड—अण्ड—अण्डवी विविधं वदति—

३८२ । छे प्रथमयोरम् । ३।१।२८ ॥

दी—। युष्मदस्मदुभ्यां परस्व छे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च असादेशः स्यात् ।

अम् is ordered after the bases युष्मद् and अस्मद् in the 1st and 2nd cases and in छे (i. e. fourth case singular affix).

नित—। "युष्मदस्मदां कर्त्तव्यम्" (३।१।२७) इत्यतः 'युष्मदस्मदभ्याम्' वर्त्तते । 'छे' इत्यधिकृत्यो निर्देशः ; व्याख्यानान् 'छे' इति कुतश्चोक्तम् इति बोध्यम् । प्रथमयोः इति प्रथमाद्वितीयविभक्तौवचना । 'तदाह—'युष्मदस्मदां परस्व छे इत्येतस्य' इत्यादि । ततः युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते आह—

३८३ । मपर्यन्तस्य । ३।१।२९ ।

दी—। इत्यधिकृत्य ।

'This is an अधिकार सूत्र ।

नित—। सुगमा ।

३८४ । त्वाहौ सौ । ३।१।३० ॥

दी—। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व आह इत्येतावादेशौ कृताः सौपरे ।

त्व and आह are respectively ordered in place of the bases युष्मद् and अस्मत् including up to its अकार, when सु follows.

नित—। युष्मदस्मदीः कदाचन मपर्यन्तस्य 'त्व आह' आदेशौ भवतः सौपरे इति वचनान् 'युष्म' इत्येतस्य त्व, 'अस्म' इत्येतस्य आह आदेशः । अन्वोहकारः उच्चारणार्थः । स्यान्वादेशौ शाबपि उक्तौ । तेन त्व आह इति आते, 'अम्' इति स्थिते च आह—

३८५ । शेषे लोपः । ३।१।३० ॥

दी—। आत्वमस्य निमित्ते प्रविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोरन्वत्यलोपः कर्त्तव्यः । 'अलो युष्म' । 'अमिपूर्वः' (सूत्र १६४) । त्वम् । अहम् ॥

अनु 'त्वं स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्वञ्चम्' 'अहञ्चम्' इति स्थिते अस्मि पूर्वस्य परमपि बाधित्वा अन्तर्गतत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । "अस्मिन्ने दुष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वान्भावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविनष्ट्या । तेन मध्यस्तत्वात् शेषस्य 'त्वद्' इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे अतो गुणो कृते प्रचरति । अदन्तत्वाभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion ■ य चट् and अचट् elides when विशक्तिप्रत्यय other than which direct चाल् and यच्च् follows. Thus in लट् चम् and अलट् चम् we get लञ् चम् and अलञ् चम् by चत्वलोप by this rule. Then the rules "अतोऽपि" directs परत्वं here & no दौर्घ्य also can come in by the rule "अनिपूर्वः" (No. 194 ante). And finally we get लञ् and अलञ् । Now a question arises here:—In the case of लञ् स्त्री and 'अलञ् स्त्री', लञ् and अलञ् are feminines, so in the formation of लञ् and अलञ् i.e. in लञ् चम् and अलञ् चम्, पूर्वपादस्य by the rule "अनिपूर्वः" though later in the order of चट्पादाद्यौ can not come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being अन्तरङ्ग it prevails over even परत्वं । This is a reasonable argument indeed. But भाष्यकार under the rule "यान् चाकम्" says that य् चट् and अय् चट् have no separate genders i.e. they are same in all genders. So य् चट् and अय् चट् not being feminine bases टाप् must not come in here. Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in the sense of सप्तमी, then the meaning is शेषस्य i.e. समर्थतया here. Thus the चट् portion of य् चट् and अय् चट् elides according to this view. Thus in लञ् चट् चम् and in अलञ् चट् चम्, this समर्थतया शेषलोप follows even if the अन्तरङ्ग by the rule "अतोऽपि" is done. So the form

acc to this view—यस्य चत् and चत् + चत् । Now in this stage ल् and चत् being not ending in चकार, टाप् can not come in. So in both ways युष्मद् and अस्मद् take no genders. This rule applies even when words end in युष्मद् and अस्मद् no matter they are subordinate or not. Thus परमत्वम् अतित्वम् &c are got.

निते—। “अधुना चा विभक्तौ” इत्यतः ‘चा’ वर्तते ‘शेषे’ (अत्रापदे) इत्यतः ‘य’ चत्ति । ‘शेषे’ इति विभक्तिविशेषकमेतत् । शेषे. विभक्तौ इत्यर्थः । कश्च शेषः । यत्राकारः यकारश्च न निश्चितः स शेषः । “युष्मदस्मदोरनादीनि”— (अत्रापदे) इत्यादिभिर्यतुभिः सूतैर्यत्रात् यत् न निश्चितं स शेषः इति च फलितम् । तस्मिन् परे युष्मदस्मदोः परस्मैलोपः स्यात् । तथा चोक्तं कामिका-याम्—“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि आन्त्यद्विवचनाम्बलं तेषु लोपो विधी-यते” ॥ तेन लङ् सु अङ् इत्यत्र लोपः चम् अङ् चम् इति जाते परङ्गमे च खम् अङ् इति ॥ अथ व्याख्यानान्तरम् यथा—आदिमो मपर्वान्तस्य विधीयते । मपर्वान्तात् योन्वः स शेषः । शेषे इति अष्टादशे अत्रमी । शेषस्य मात् परस्मैलोपः । अष्टागण्टिलोप इत्यर्थः । एतदेव व्याख्यानान्तरम् दीक्षितः उल्लिखति युष्मदस्मदोः स्त्रीलनिषेधावधरे । भाष्यकारवचनात् (“अष्टादशे युष्मदस्मदो” इति) अत्र स्त्रील-एषणटाप् निश्चितः । व्याख्यानान्तरं अस्तीपः टापं निवर्तयति ॥ व्याख्यानान्तर-पक्षेपि अदन्तत्वाभावात् न टाप्—ल अङ् अङ् अङ् इत्यत्र परङ्गमे सति लङ् अङ् इति स्थिते अदोलोपे ल् अङ् इत्येतयोः अदन्तत्वाभावात् न टाप् इति फलितम् ॥ युष्मदस्मदोः लाङ्गादेशी तदन्तरिधिरिति । अतः “ल्ले प्रथमयोरम्” इति गौडोपि अत्र प्रकृतैते सदाह ‘परमत्वम् अतित्वम्’ इत्यादि ॥

अधुना युष्मद् भी अस्मद् भी इत्यत्र “ल्ले प्रथमयोरम्” इति अस्ति सति युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति जाते आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।३२ ॥

दी—द्वयाश्रितौ युष्मदस्मदोर्मपर्वान्तस्य युवावौ स्तौ विभक्तौ ।

If duality is spoken of then युव् and चाव् are ordered for युवद् and चावद् respectively up to its न, when case-affix follows.

नित्—: “युवद्चावदोरादीर्ह—” इत्यतः युवद्चावदोः नयेते । ‘नपर्यन्तस्य’ इत्यधिकारादिपि भवति । तदाह—“ययोक्तौ युवद्चावदोः” इत्यादि । तेन युवद् ची चावद् ची इति स्थितिः “शेवेलोपः” प्राप्नोति ; (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आलयेतेतन्निमित्तमित्येकी इति व्याख्यानं तु न दीप्तः ।

१८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने माभायाम् । ७।२।८८ ॥

टी—: इह युवद्चावदोराकारोऽन्त्यादेयः स्वाय् । युवाय् । चावाय् । “यौकि” इत्येव सुवचन् । माभायाम् किम् ? युवं वक्ष्यादि । नपर्यन्तस्य किम् ?—साकचुक्तस्य मा भूत् । युवकाय् । चावकाय् । ‘स्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वा’ ‘म्या’ इति मा भूत् । ‘युवकाभ्याम्’ ‘चावकाभ्याम्’ इति च ॥ सिध्येत् ।

In classical language चावार् is ordered at the end of युवद् and चावद् in 1st and 2nd dual. Thus in युवद् ची and चावद् ची we get युवा ची and चावा ची by राकारादीर्ह by this rule, then चन् coming by the rule “केप्रथमयोः चन्” we get युवाय् and चावाय् । Here “शेवेलोपः” does not apply, for the विभक्ति here causes चाल् । As this चावार् is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘यौकि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say माभायाम् in the sūtra ? Witness युवं वक्ष्यादि in vedic language without चाल् । Why do we say नपर्यन्तस्य here ? Even if the आदीर्ह be for the whole of युवद् and चावद् then also युवाय् and चावाय् are got. But then if युव् and चाव् be ordered for the whole of युवद् and चावद्, then in चकम् too युव् and चाव् being for the whole of युवद् and चावद् we get युवाय् and चावाय् without hearing of राकार ।

So we say मपर्यन्तस्य in the prior rule, so that युव and आव are not offered along with अकच्, after युवद् and अकच्. Further if मपर्यन्तस्य in not said here then in this अधिकार on the strength of the maxim "भीकार सकारभकारादौ सुपि सर्वनामदः प्रागकच्, अथन सुपस्य डः प्राक्" we have युवकाम् + आवकाम्, but then we say that लया and म्या should come for लया and मया if मपर्यन्तस्य is not taken here, in the following way :—If "लमावेकवचने" be for the whole of युवद् and अकच् and not up to its म, then in 3rd singular in युवद् या and अकच् या we get ल या and म या, and lastly यत्न coming by the rule "शोचि" we get लया and म्या. So for the formation of लया and मया, मपर्यन्तस्य is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that लया and मया may be got thus without taking मपर्यन्तस्य here :—let एत्न come for अकार in ल या and म या by changing the rule शोचि into "अचोत्" yielding लया and मया,—then we are to say that मपर्यन्तस्य is taken here so that युवकाभ्याम् and आवकाभ्याम् are formed with अकार heard before भकारादि सुप् following अकच्, must come before सर्वनामदः, and not after.

नित—। एवम् आत्मनिमित्तमत्र विभक्तिः। तेन "अवेक्षीयै" न भवति। युवा भी आव भी इति स्थिति "केप्रथमवीरम्" इति युवात्, आवत् इति। द्वितीया विषयनेपि आत्मस्य विधानात् आह—“भीकि इत्येव सुवचम्”॥ सत्ये भाषायां, अचसुक्तम्?—वेदे युवद् भी इत्यत्र मपर्यन्तस्य युवादिभ्ये सति आत्मानाम् अवेक्षीयै च सति उपपत्तिः॥ असाधिकारि मपर्यन्तस्य निमित्तं सङ्कोतम्?—समसस्य युवाभी आदेशौ यथा न स्याताम्। असतिनपर्यन्तस्य पक्षे समसादिभ्ये सति युवकाद् भी इत्यादी युवाभी आदिभ्यो भवतः। ततः अकच् अकारः न सूयेत। एवं अकचकस्य युवाभी वधा न स्यात्तम्, तदर्थम् मपर्यन्तस्य सङ्गम्; अतः आह—“साकच्वया मा भूत्—युवकाम्, आवकाम्”। “भीकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनामदः प्राग-

अथ, अथत् सुवत्तस्य टिः प्राक्" इति वचनात् असत्यम्—मपर्यन्तस्य ग्रहणे सुवत्तान्, आचकारम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति दोषः स्यात्—तथा च तदाधिकारि मपर्यन्तस्य ग्रहणे असति तया मया इत्यत्र तया मया च स्यात् । "त्वमाचकार" इति युष्मदस्योः, समस्तयोः 'त्वं मं' इति आदेशे सति त्वं आ म आ इति भावे "वैष्णि" इति, यत्वं च तया मया इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । ननु त्वं आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्वं च 'योऽसि' सूत्रेण निश्चितम् । एवं सति यदि "अचरेत्" इति भवेत् तदा त्वं आ म आ इत्यत्र अकारस्य एवेति सति 'त्वया मया' सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य ग्रहणं स्वर्थं स्यात् । अतः आह—सुवत्ताभ्याम्, आचकाराभ्याम् इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य ग्रहणं न स्यात् ; यतः अतः अकारादिसुम्, अथच सर्वनामः टिः प्राक्, न तु सुवत्तस्यटिः प्राक् । अतः मपर्यन्तस्य ग्रहणवन्ताधिकारि युक्तेन ॥

अथवा युष्मदस्योः अति विशेषविभिनोः—

३८८ । यूयवयौ जसि । अ२।६३ ॥

श्री—रूपद्वयम् । धूमम् । वयम् ॥ (यूयवयविभेदज्ञत्वात् तदन्तविधिरस आह)—परमयूयम् । अतियूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषलोपः अन्त्यलोपः इति पक्षोक्तः श्री प्राप्तेः । "अज्ञकार्ये—पुनर्नाज्ञकार्यम्", इति न भवति । "केप्रथमयोरम्" इत्यत्र मकारान्तरं प्रसिद्धं 'अम् मान्तं पूर्वावशिष्यते न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा (जसः श्री न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered in place of युष्मद and अथच up to their म only, when लन् follows. Then in यूय वयस्, वयम्, जस by मपर्यन्तान् शेषलोपः we get यूय वयस्, वयम्, and then "केप्रथमयोः—" ordering अम्, we get यूयम्, and वयम् । This यूय and वयम् being in अज्ञाधिकार we get तदन्तविधि here. This यूय and वय come even when युष्मद &c. are जोष । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c. If शेषलोप is explained as अज्ञलोप, then in यूय वयस्

and यद् जस् we get यूय जस् and यजस्, now these being चकारान्त and being सर्वनाम as well यी is to come for जस् as in सर्व &c. But this यी cannot come for when one अङ्गकार्ये is already done, a second अङ्गकार्ये (as जस्; यी after चरचान्त सर्वनाम bases) is not to come in; or this यी in place of जस् cannot come if we take अम् in the sūtra “*क्ले प्रथमयोरम्*” as अम् मान्, explaining अम् च म् च इति अम् = अम् by संयोगान्तलोपः ।

मित— । इह इत्यादि । “*मेवेलोपः*” इत्यत्र अन्यलोपः इति व्याख्यानं यदि घटयति तदा यूयद् जस् यद् जस् इत्यत्र अन्तलोपे यूय जस् यजस् इति स्थिते ‘यूय’ इत्यादीनां चरचान्तान्तात् सर्वनामत्वाच्च जसः शीभावः प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु अङ्गकार्ये सति पुनः अङ्गकार्ये न स्यात् इति परिभाषया तु अत्र चरचान्तलोपे वृत्त्यादिना सति पुनः चरचान्तलोपमात्रेण जसः शीभावो भविष्यति न युक्तः अतः असः शी अत न भवेत् । अथवा एवं व्याख्यानादपि जसः शीभावो न भवति । “*क्ले प्रथमयोरम्*” इत्यत्र अम् च म् च इति इन्नेन अम्, तस्य संयोगान्तलोपेन ‘अम्’ इति लभ्यते । किन्तु तत्र ‘अम् मान्’ एव इति मन्तादाकारप्रज्ञेयात् अम् मान् अम् एव भवति ततः जसः शीभावो न स्यात् । वक्ष्यते व्याख्यानमेतत् भाष्ये न दृश्यते अतः उपेक्ष्यम् । उन्निपातपरिभाषया एव अत्र शीभावो न स्यात् । अम् अम् आत्वयत्वेन—निमित्तात्मक—शेषविभक्तिरूपम् आश्रित्य अन्यलोपं घटयति । तत् कथमन्यलोपः अमे विधातयेत् ? इत्यस्मात् तावत् । अथवा द्वितीयं प्रवचने “*क्ले प्रथमयोरम्*” इति अम् इति युक्तं अम् यजस् अम् इति स्थिते माह—

३८९ । त्वमावेक्ययस्मि । ३।१।९७ ॥

३— । एकास्वोक्तौ युष्मद्वत्तदोर्मपर्यन्तस्य स्वमास्ते विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “युक्तौ द्विवचने” इति अम् अस्मात्तद्विभक्त्या । अपर्यन्तादौ सति तत्र अम् अम् अम् इति आमे आह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।१।८७ ॥

श्री— । युष्मद्वत्सदोराकारः स्यात् । ("अलोऽस्त्यस्य" इति एकारस्य आत्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया 100 आकार is ordered at the end of युष्मद् and अवाद् । Thus त्वद् चम् = त्वा चम् = त्वाम् । Here "शिविलोपः" does not come for here विभक्ति causes आत्त to come in. Similarly माम् &c.

नित— । त्व चम् ना चम् इति स्थिते चत्तानिमित्तत्वात् शिविलोपी न प्राप्नोति । ततः त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्व्वत्त युवाम् अवाम् इति ॥ चम्ना शक्ति विभक्त्याह—

३६१ । अलो न । ७।१।८८ ॥

श्री— । 'न' इत्यविनष्टिकं पदम् । युष्मद्वत्सद्वर्णा परस्य अलो नकारः स्यात् । असोपवाहः । "आदेः परस्य" (सूत्र ४४) (इति एकारस्य नकारः) । ततः "संयोगान्तस्यलोपः" (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्य लकारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here 'न' in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of अस् after युष्मद् and अवाद् । This नकार thus bars coming of चम् here by the rule "शिविलोपः" । Again this नकार is for the first letter of अस् i. e., for अ here by the rule "आदेः परस्य" (see ante) . Thus युष्मद् अस् = युष्मान् by आत्त by the rule "द्वितीयायाञ्च" । This becomes युवाम् by संयोगान्तलोपे by the rule "संयोगान्तस्यलोपः" । Similarly we have अस्मान् ।

नित— । 'न' इत्यविनष्टिकं निर्दिष्टम् । अकारोऽन्त्यकारणम् । एतच्च न—विभक्त्यं "असोपवाहः" इति असोपवाहद्वयम् । अतः आह—"असोपवाहः" ।

शरीर-विधानेन पूर्वस्य च अकारस्य नकारः इति लभ्यते । “आदिः परस्य” इति सूत्रेणैव लभ्यते । ततः युष्मदन्तश्च अक्षरद्वयम् इति आति “द्वितीयोद्योतः” इति “द्वकारस्य आद्यः” सति युष्मान् इति स्थितिः संयोगान्नस्य सकारस्य जोपे स युष्मान् अक्षरम् इति ॥

अथवा युष्मद् अक्षरं वा इति स्थितिः “अन्तान्तेष्वक्षरान्ते” इति अथान्तर्गते अन्तादेः सति लृट् वा मद् वा इति आति विधिमाह—

३६२ । योऽन्ति । ॐ१।८६ ॥

टी— । अन्तयोर्धकारादेशः स्यात् अन्तादेशेऽन्तादौ परतः । स्वया—
मया ।

य is ordered after युष्मद् and अक्षरं when अन्तादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus ल् वा मद् वा becomes लम् वा and मद् वा i. e., लया and मया with वादेश for दृ here by “अन्तोऽन्त्यस्य” ।

नित— । ‘योऽन्ति’ इत्यतः यकारात् अकारः उच्चारणार्थः । “अद्यत् अ विभक्तौ” इत्यतः ‘अ विभक्तौ’ वर्तते । अन्ति इत्येतत् विभक्तिविधीयम् । “युष्मदक्षदोरनादेशे” इत्येतदपि स्वमतं अनुवर्तते । ततः आह—“अन्तयोर्धकारादेशः” इत्यादि । अन्तादेशे किम् ? ‘लत् मत्’ इत्यत्र “पञ्चम्या अत्” इत्यादिषु सति घञम् न स्यात् ॥ लृट् मद् इत्येतयोरेकौऽन्त्यस्य वादेशः ॥

३६३ । युष्मदस्मदोरनादेशे । ॐ१।८६ ॥

टी— । अन्तयोर्धकारः स्यादन्तादेशे इत्यादौ परे । युष्माभ्याम् । अस्माभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

अकार is ordered at the end of युष्मद् and अक्षरं when अन्तादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by “युष्मादौ द्विवचने” we get युष्मद्भ्याम् and अस्मद्भ्याम् which by अन्तादेशः at the end be-

comes वृत्ताभ्याम् and प्राप्ताभ्याम्. And in वृत्तवचन we get युष्मद्भिः and चक्षुद्भिः = वृत्तभिः and चक्षुभिः by प्राप्ताम्.

मित्र—। चतुर्ललितु 'चाविमलौ' इति पूर्वसूत्रम् । "रायी इति" इत्यतः 'इति' इति विभक्तौ चल्तेति, ततः चाह—'चनयोः प्राकारः स्यादनीदृशे क्वादी परे' इ युष्मद् ए चक्षुद् ए इत्यत्र "लमादीकवचने" इति प्राप्ते चाह—

३६३ । तुभ्यमाहौ इयि । ॐ२।६५ ।

टी—। अन्त्योर्मपर्वन्तस्य तुभ्यमाहौ स्तः इयि । अमादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मच्छम् ॥ (चाङ्गल्लत् तदन्त्यनिधिः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममच्छम् । अतितुभ्यम् । अतिमच्छम् ॥ युदाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मच्छ are ordered up to म of युष्मद् and चक्षुद् when the विभक्तिप्रत्यय छे follows. So in युष्मद् ए and चक्षुद् ए we get तुभ्यद् ए and मच्छद् ए । Then we have अमादेश in छि by the rule "क्षेपवयीरम्" । Lastly by "शेषे लोपः" we get च्छद्भाग लोप yielding तुभ्यम् and मच्छम् ॥ This order in place of युष्मद् and चक्षुद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रदान or as नीच ; thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c.

मित्र—। तुभ्यद् ए मच्छद् ए इति स्थिते "क्षेपवयीरम्" इति अमादेशे सति "शेषे लोपः" इति सूत्रेण च टिप्पणी इति तुभ्यम् मच्छम् इति उपसिद्धिः । चाङ्गल्लत् अत्र तदन्त्यविधिरिति, तेन अमादेशः नीचत्वेऽपि प्रवर्तते । तच्चाह—"परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युष्मद्वचनम् चक्षुद्वचनम् इत्यत्र "युष्मदक्षदीरमादेशः" इति प्राकारे प्राप्ते चाह—

३६४ । स्वस्तोऽभ्यम् । ॐ२।६६ ।

टी—। स्वस्तोऽभ्यम् अन्त्यम् वा अमादेशः कर्त्तव्यः । आद्यः शेषे लोपस्य

अन्त्यलोपस्य एव । समाज्जुक्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यस्य तु पञ्चदशेपि
साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

अस्य वा अभ्यम् is ordered in place of अस् after युष्मद् and अजम् ।
If in the rule "येवेलोपः" we take the view as अन्त्यलोपः then
युष्मदभ्यम् &c. become युष्मभ्यम् । Then the rule "अङ्गवचनेभ्योत्" does
not operate again, for the Paribhasa "अङ्गवचने पुनर्भाषाविधिः, i.e., when
one अङ्गवचने (as येवेलोप here) is done a further अङ्गवचने is not to
operate. But if the order be taken, as अभ्यम् here then no ques-
tion arises from the point of view in the rule "येवेलोपः" । Thus
युष्मभ्यम् and अजभ्यम् are formed.

नित— । आद्यः इत्यादि—"येवेलोपः" इति सूत्रेण आद्यभ्याश्चानप्यने
अन्त्यलोपः क्तात् । 'तत् पक्षे आद्यः' भ्यम् इति आदेशः । ततः युष्मदभ्यम्
इत्यत्र अस्मि क्ते युष्मद् भ्यम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युष्म भ्यम् इति क्ते
"अङ्गवचने भ्योत्" इति एव प्राप्तेति । किन्तु एतत् एव अङ्गवचनपरिभाषया
(यथा "अङ्गवचने पुनर्भाषाविधिः"—अङ्गवचने प्रथमे सति पुनरङ्गवचने
न भवति इत्यर्थः) न प्रवर्तते । अत्र "येवेलोपः" इति अङ्गवचने सति पुनरङ्गवचने
एव न भवेत् । अत्र आदेशः यदि अभ्यम् क्तात् तदा "येवेलोपः" इति सूत्रेण
पञ्चदशेप्यपि (अन्त्यलोपपक्षे टिलोप पक्षे च इत्यर्थः) युष्मभ्यम् अजभ्यम् इत्यत्र न
कापि वाधा वर्तते । अत्रना युष्मद् क्त् अजम् क्त् इत्यत्र "तन्मात्रवचने" इति
नद क्ति नद क्ति इति क्ते आद्य—

३३६ । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आभ्यां अङ्गवचनेकवचनस्य क्त् स्थात् । त्वत् । मत् । 'कसेरव'
इति युष्मभ्यम् । युष्माभ्याम् । आद्याभ्याम् ।

अत् comes in place of अङ्गवचनेकवचन विभक्ति after युष्मद् and अजम् ।
Thus युष्मद् क्ति &c. becomes त्वद् क्ति &c. by the rule "तन्मात्रवचने"

which by "क्षिप् लोपः" stands as ल क्षि, then चत् coming for क्षि we get ल चत्=लत् by परस्मै । So लत् is formed. The Sutra here should better be "क्षुप्ति" owing to चावय in this. In dual of पश्यमी we get युवाभ्याम् &c. as before.

नित—। "पश्यन्मा चत्" (७।१।६२) इत्यत्र 'चत्' अपठ्यते । उत्तरसूत्रादा-
नयनं नाम अपठ्यते इति शानुक्तम् । "युष्मदभ्यदभ्याम् कसोऽभ्य" इत्यत्र युष्मदभ्यदभ्याम्
नर्तते । एवं तदुक्तं मंदुक्तं इत्यत्र "कसोऽलोपः" इत्यनेन टिलोपे (चक्षुःलोपे पर-
स्मै वा) चक्षुःलोपे च सति लत् मत् इति ॥ अथना पश्यमीवृत्तयनि विधेरे नदति—

३६७ । पश्यन्मा मत् । ७।१।६२ ॥

दी—। आभ्यां पश्यन्माः भ्यसोऽनुस्वात् । युष्मत् । अस्मत् ।

Eng.—Easy.

नित—। पूर्ववत् 'युष्मदभ्यदभ्याम्' इति ननुवर्तते । "भ्यसो भ्यम्" इति सूत्रात्
'भ्यसो' च नर्तते । तत्र चाह—'आभ्यां पश्यन्माः भ्यसः चत् स्थात् इति । एवं युष्मद्
भ्यस् अथदभ्यस् इत्यत्र भ्यसः 'चत्' आदिनि सति द्वे लोपे च सति युष्मत् चक्षुः इति ॥
अथना पश्यीविभक्तिं विज्ञेयमिति—

३६८ । तवममौ कसि । ७।२।६६ ॥

दी—। आनयोर्मप्यन्तस्य तवममौ स्तः कसि ।

नित—। 'अप्यन्तस्य' इत्यधिकारसत्त्वात् चाह—'आनयोर्मप्यन्तस्य' इत्यादि ।
'तवममौ कसि' इत्याद्यायमपवादः एव । ततः युष्मदभ्यम् अस्मद् कस् इत्यत्र युष्मदभ्य-
मस्यकस् इति स्थितिः । तत्र विज्ञेयं नस्यति—

३६९ । युष्मदुस्मदभ्याम् कसोऽभ्य ॥ ७।२।६७ ॥

एवममौ । तव । मम । युष्मयोः आनयोः ।

Eng.—Easy.

मित— । सिद्धात् सुवादिभः । तत्र तवद् चम् नमद् चम् इति स्थिते “विधि-
लीपः” इति लिखीये तत्र नम इति रूपलिङ्गिः । “योऽपि” इत्यनेन अनादिभ्यो इत्यनुवृत्तेः
वादिषीत न भवति । युचद् चोस् चजद् चोस् इत्यत्र विदग्धने मपय्यल्लज युवावी
वादिषी ततः युचद् चोस् चावद् चोस् इति स्थिते “योऽपि” इति एकपदे उपयु चोस्
चावद् चोस्=युवयोः चावयोः इति ।

४०० । साम आकम् । ७।१।३३ ॥

टी— । साम्ना पञ्चमसाम आकम् स्वात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्
सुसद्वनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । स्वयिः । मयि । युवयोः ।
आवयोः । युष्माह ; अस्माह ।

आकम् = ordered in place of साम् coming after the bases युचद्
and चावद् । The saying of ‘सामः’ with सुट् in the sūtra suggests
that सुट् by the rule “आमि सुवैनाथः सुट्” also = be barred. Thus
युचद् साम् &c., = युच साम्=युचाकम् by विधि लीपः । Similarly we get
अस्माकम् । In युचद् च चावद् च we get first अनादिभ्यो in पञ्चमसाम (i.e., लद्
च मत् च), then there = वादिभ्यो by the rule “योऽपि” (e.g., लद् च मत् च)
and we get मयि and नयि । युवयोः चावयोः are formed as before.
In युचद् सु चावद् सु we get वा for इ at the end by the rule “युचदक-
वीरनादिभ्यो” and the result is युचासु अचासु ।

मित— । सकादिषु सङ्घ वर्तते य ‘आम्’ तस्य साम्ना इत्यर्थः । ‘समुद्रकस्य आम्’
इति शेषः । अथ समुद्रकनिर्देशा ‘भाविनः’ भविष्यतः “आमि सुवैनाथः सुट्” इति
स्त्रीषु भविष्यतः सुटो निवृत्त्यर्थः । तदा च आत्मनोऽपि—“यदि तु आम् आकम् इत्ये-
वीच्यते, तदा सामः आत्मनादीभ्यो इति दन्तारण्ये दिव्योपे सति स्वाभिपक्षेण आत्मना-
दीभ्यो आम्नात् तस्य चमर्णात् परत्वात् सुकाचनः स्यात् । ततः एवमवस्योः युच साम्
अस्माकम् इति स्यात् । अतः समुद्रकनिर्देशः” । मयि नयि इति—युचद् च चावद्
च इति स्थिते पञ्चमसामे अनादिभ्यो सति लद् च मत् च इति जाते “योऽपि” इति दन्तारण्ये

यादेशी च लघि भवि इति ॥ युष्मद् सु अक्षरं सु इति "युष्मदक्षरं दीर्घादि" इति
 लकारस्य भावे सर्वशेषेषु च युष्मासु अस्मासु इति विधायि ॥

"लभावेकवचने" इति सूत्रे "युवावी विवचने" इति सूत्रे च यकारान्तम् एवमचन-
 विवचनयदौ शीगिणी न तु प्रत्ययपरी । तत्फलमेव ययुवा शीकचतुष्टयेन कृटी
 करोति—

दी— । समस्त्वमामे हूये कस्त्वयाचिनी युष्मदस्मदी ।
 समासाद्योऽन्धसंभ्यरेतस्तो युवावी स्वमावपि ॥
 कुंजसङ्केकसुध परत आदेशाः स्युः सदेव ते ।
 स्वाहौ यूपवर्णौ तुल्यमङ्गौ तवमभावपि ॥
 पूते परत्वाद्वाधन्ते युवावी विवये स्वके ।
 स्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥
 हूंकसंस्थः समासाद्यो लङ्घ्ये युष्मदस्मदी ।
 तयो रङ्ग्ये कतार्थत्वात् न युवावी त्वमौ न च ॥

Eng.—Easy.

नित— । अक्षरः—यदि समसनामे युष्मदक्षरौ द्विकत्ववाचिनौ (भवतः) तदा
 क्तसंस्थः अन्धसंभ्यरेत अपि युवावी त्वमावपि न ।

व्याख्या— । युष्मदक्षरद्वयोः एकत्वे द्विले सति यकारान्तम् त्वमादेशौ युवावादेशौ
 च भवतः । एतयोः घनासिपि एकत्वे द्विले सति यकाराद्यस्य अन्धसंभ्यरेतपरत्वेपि यवा-
 क्षसं त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निश्चयार्थः । ततश्च त्वां मां वा चतिकात्ताः
 चतिकात्ता चतिकात्ता इति "अवाद्यः क्तात्तादर्थे द्वितीयवा" इति प्रादिसभासे सति
 विवचनयदौ युष्मदक्षरदोः एकत्वे द्वेयोः युष्मद् स्थाने 'ल', अक्षरं स्थाने च 'म' आदेशौ
 भवतः 'भतिल' 'भतिल' इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एवं युवास् अस्मास् वा चति-
 कात्ताः इति विवचे युष्मदक्षरदोः द्विले सति 'चतियुज' 'अव्याव' इति प्रातिपदिकौ भवतः ।
 युष्मदक्षरदोः एकत्वे त्वमादेशौ द्विले च युवावी आदेशौ किं सार्वविकौ वा न वा इत्य-
 वेतिमाह—सुजस इत्यनेन ॥ अक्षरं—"त्वमौ सी" "युवयौ लघि" "तुल्यमङ्गौ
 कति" "तवमभा वपि" इति (अपि यकारान्तम्) सुजस—दी—कतसु परत वी

आदिभ्यः विहितः ते सदैव क्तुः (युक्तद्वन्द्वीः एकदिनकालातिपरत्वेऽपि कुरिष्यते) ।
 अतएव एते आदिभ्यः 'अतित्व' 'अतियुक्त' इत्यादि प्रातिपदिकेभ्यो भवन्ति । एवमेव
 युक्तः दर्शयति—एते इति । अन्वयः—एते (आदिभ्यः) परत्वान् सर्वे शिष्ये
 (निगमिष्ये, मुञ्जसादौ विषये इत्यर्थः) युक्ताः (आदिभ्यो) बाधन्ते । यद्यपि समादेशो
 एतेभ्यः परौ तथापि 'एते' आदिभ्यः 'अतित्व' 'अतियुक्त' इत्यादि प्रातिपदिकेभ्यो
 'अतित्व'—पूर्वविप्रतिषेधतः—“विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति न्यायिन परमव्यक्तं इह
 वाचित्वात्तत्त्वं इष्टेन पूर्वभूतेन परममस्य विप्रतिषेधः बाधो पूर्वविप्रतिषेधः उच्यते ।
 विप्रतिषेधे समुपास्यते पूर्वस्य प्रवृत्तिः नात्र पूर्वविप्रतिषेधः । एवं 'पूर्वविप्रतिषेधेनैव
 आदिभ्यः अतोऽपि प्रातिपदिकेभ्यो भवन्ति' इति कथितम् । किन्तु युक्तद्वन्द्वीः वक्तव्ये संति
 समादेशस्य अतित्वेनैव हि कालेऽपि युक्तद्वन्द्वीः युक्ताः त्वनी च आदिभ्यो न भवतः इति
 अन्वयः कार्यार्थम् । एतद्विवादे हि कालेऽपि इत्यनेन लोकेन । अन्वयः—समानाद्यः
 हि कालेऽपि न, (किन्तु) युक्तद्वन्द्वी (एतौ द्वन्द्वौ) वक्तव्ये (वक्तव्यपरत्वे, यदि भवता
 इति विधेः) तदा तयोः (युक्तद्वन्द्वद्वन्द्वीः) अत्रोक्तार्थत्वात् न युक्ताः (तः) ।
 एवं युक्तान् अतित्वान् वा अतियुक्तान् वा अतित्वान् वा अतियुक्तान् वा अतित्वान् वा अतियुक्तान्
 तान् युक्तान् त्वनी न आदिभ्यो च अतः एतच्च अतियुक्तान् अतित्वान् इति च प्रातिपदिकेभ्यो
 भवतः । इति लोकावृत्त्यवसरेऽपि तमेवार्थम् अत्रोक्तं कदाचरचित्तं विमर्शयतीति प्रथमं
 तावत् युक्तद्वन्द्वीः एतत्त्वं समादेशेनैव—कदाचरचित्तम्—

दी—। त्वां मा अतित्वान् इति विप्रो—अतित्वम् । अतित्वम्
 (सो आदिभ्यो समादेशो बाधते इति उच्यते ; एवमन्वयादि असादौ युक्तद्वन्द्वी
 वीद्वन्द्वी) । अतित्वान् । अतित्वम् (इह प्रथमायाः विषयने वाकारः) ।
 अतियुक्तम् । अतियुक्तम् ॥ अतित्वान् । अतित्वम् । अतित्वान् ।
 अतित्वान् । अतित्वान् । अतित्वान् ॥ अतित्वान्, अतित्वान् । अति-
 त्वान्—अतित्वान् । अतित्वान्, अतित्वान् । अतित्वान्—अतित्व-
 त्वान् । अतित्वान्—अतित्वान् । अतित्वान्—अतित्व-
 त्वान् ॥ अतित्वान्—अतित्वान्, अतित्वान्, अतित्वान्, अतित्वान् । अतित्व-
 त्वान् ॥ अतित्वान्—अतित्वान् । अतित्वान्—अतित्वान् ।

अतिमाकम् ॥ अतिस्त्रयि, अतिमयि । अतिस्त्रयोः—अतिमयोः । अतिस्त्रासु—
अतिमासु ॥

मित— । सु—अस्—हे, कचम्बोऽन्वम चर्मासु च विभक्तिषु एकद्वित्रयचनेषु
लगावेन चादिभ्यो अभिधारसत्वात् मपर्यन्तस्य योद्धव्यी । प्रतिधासु च युष्मद्व्यङ्ग्यवत्
त्रयी ॥ सु—अस्—हे कचसु यथाक्रमं लाही युष्मदी, तुभ्यमासी त्वममावयि त्रयी इति
पठितम् ॥ चतुर्णा युष्मद्व्यङ्ग्योः द्वित्रयाचिलो उदाहरणमाह—

दी— । युष्माम् अस्मात् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सु—अस्—हे—इत्—
सु प्राग्वत् ॥ औ—अम्—औद्दु—अतियुष्माम् । अतियुष्माम्—अति-
युष्माम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् ॥ अतियुष्मान्—अत्या-
वान् ॥ अतियुष्मया—अस्यावया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यावाम्भ्याम् ।
अतियुष्मभिः, अत्यावामभिः ॥ भ्यम्—अतियुष्मभ्यम् । अत्यावाम्भ्यम् ॥
इतिभ्यसोः—अतियुष्मत्, अतियुष्मत् । अत्यावत् । अत्यावत् ॥ इति—
अतियुष्मयोः । अतियुष्मयोः । अत्यावयोः—अत्यावयोः ॥ (चट्टीतुल्यवचने)
अतियुष्माकम्—अत्यावकम् ॥ (औ) अतियुष्मयि, अत्यावयि ॥ अति-
युष्मानु—अत्यावानु ॥

मित— । पूर्ववद् त्रयी । किञ्चन द्वित्रयाचिलो युष्मद्व्यो चादिभ्यो मपर्यन्तस्य
एव ॥ चतुर्णा युष्मद्व्यङ्ग्योः चर्मावचिलो उदाहरणमाह—

दी— । युष्माम् अस्मात् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सु—अस्—हे—इत्—
सु प्राग्वत् । औ—अम्—औद्दु—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम् ।
अत्युष्माम्—अत्युष्माम्—अत्युष्माम् ॥ अतियुष्मान् । अत्युष्मान् ॥
अतियुष्मया, अत्युष्मया । अतियुष्माभ्याम्, अत्युष्माभ्याम् । अति-
युष्मभिः, अत्युष्मभिः ॥ भ्यति—अतियुष्मभ्यम्, अत्युष्मभ्यम् ॥ इति-
भ्यसोः—अतियुष्मत्, अत्युष्मत् ॥ इति—अतियुष्मयोः, अत्युष्मयोः ॥
(अभि—) अतियुष्माकम्, अत्युष्माकम् । (औ) अतियुष्मयि, अत्य-
ुष्मयि । अतियुष्मानु—अत्युष्मानु ॥

४०१ । पदस्य । ८।१।१६ ॥

नित— । अधिकारपदमिदम् । यदितः कर्त्तुमनुकमिष्यात् । 'पदस्य' इत्येवं तद्वेदितव्यम् इत्यर्थः ।

४०२ । पदात् । ८।१।१७ ॥

नित— । 'पदात्' इत्ययमधिकारः । यदितः कर्त्तुमनुकमिष्यात् । 'पदात्' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८ ॥

नो— । इत्यधिकृत्य ।

नित— । वदमेतत् अधिकारपदम् । अतः दीक्षित आह—'इत्यधिकृत्य' इति अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादौ इति च एतत् त्वम् अधिकृतं वेदितव्यम् । यदितः कर्त्तुमनुकमिष्यात् । अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादपर्यन्तं अनुदात्तः शेषपादश्च गच्छति । सर्वगच्छत् सर्वमनुकम्यमानं विशेषमाणं अनुदात्तं यथा साधितिः ॥

४०४ । युष्मदस्मदोः पञ्चोचतुर्थीद्वितीयात्मनो र्वा नावो ।

८।१।२० ॥

नो— । स्वातन्त्र्योः अपादादौ स्थितभोरनवोः कस्यादि—विशिष्टयो-
र्वा नौ इत्यादेशौ स्तः । सौ अनुदात्तौ ।

याम् and जी are respectively ordered in place of whole of युष्मद् and अस्मद् in 6th, 4th and 2nd case dual, and if these are after some पद and also not at the beginning of a foot of a verse. And these are अनुदात्त ।

नित— । 'पदात्' "अपदादौ" "अनुदात्तम्" इत्यति । अतः आह—
"पदात् पर्यन्तः" इत्यादि । एकत्रचन अनुचनयोः पादेष्वन्तरविधानात् द्वित्रयान्तयो-
रपवादितः । सदाहरणं यथा—एतस्याम् इदम् जी स्तम् । ननौ वा धनं नौ देहि ।
चर्यमावहे वा पश्यं जी भवेत्थः ॥ पदात् पर्यन्तः किम् ? पादादीमाभूत् आचनोः

सम् ॥ प्रादशब्देन अक्षपादः श्लोकपादस्य दृश्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादीं किम् ?
 “उर्वरसायिः सह प्रौरवासा मानवापाप्सिरसोऽसुरपैवि” ; अत्र ‘मानवापाप्सिः’ इत्यत्र
 पददादौ अक्षदक्षायि ‘मा’ इत्यादिभ्यः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वसुनसौ । ८।१।२१ ॥

टी— । उक्तविधयोः अत्रयोः अक्षयविवक्षयमानयोः वसुनसौन्ता ।
 वाम्-नावोरप्ताहः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of वसुद् and अक्षद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse ; and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of वसौ, वसुधी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचनम् ।

नित— । पूर्वसूत्रात् “उक्तदशदोः वसौ वसुधौ द्वितीयास्तयोः” वर्तते । ‘वदात्’
 ‘अपादादी’ इत्याद्यप्यस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोविधादि’ ॥

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

टी— । उक्तविधयोरनयोः वसौ वसुधौवेकवचनान्तयोः ‘ते मे’ एतौ स्तः ।

ते and मे come for the whole of वसुद् and अक्षद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse. This order is in place of singular of वसौ and वसुधी only. The order is not in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for द्वितीया only.

नित— । ‘ते च मे च’ इति तेमयी—इत्यः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि वसुधनिः
 इत्यादि । ततः चाह—‘उक्तविधयोः अनयोः’ इत्यादि । ‘वसौ वसुधौवेकवचनान्तयोः’
 ‘अनयोः’ इति इती उक्तम्, यतः परसूत्रेण द्वितीयेकवचनान्तस्य आदेशान्नं विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

टी— । द्वितीयेक वचनान्तयोरनयोः ‘त्वा मा’ एतौ स्तः ।

...त्वा and जा are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of युञ्जद् and अञ्जद् if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

नित— । त्वात् मात् त्वामी, इत्थः । पूर्वद्वयात् 'एकवचनत्वा' इत्यत्र वसति, तत्राह—'द्वितीयैकवचनानयोः वचनयोः इत्यादि । अथुना "दशमस्कन्धो—" इत्यादि (सूत्र ४०४-४०६) दशमस्कन्धोत्तमं चर्चं द्वितीयाचतुर्थीचतुर्थिभक्तिप्रतीत्य एव-वि-ञ्ज-अञ्ज-वचनमनेव बोधायनः ।—

दी— । ओष्ठस्त्वात् मापीह द्वास्ते मेऽपि शर्म सः ।

त्वामी ते मेऽपि स इति पाठु वामपि नो विभुः ॥

दुष्टं वा नो ददास्वीष्टः पतिवामपि नो इति ।

ओऽप्याहो नः शिबं वो नो दद्यात् सेष्योन्न वः ॥ नः ॥

Eng.—Easy.

नित— । अवयवः—श्रीयः (विभुः) त्वा ना अपि पाठु (दचतु) [अत्र द्वितीयैकवचने त्वा ना द्वादिभौ भवतः] ; स (श्रीयः) ते मे अपि शर्म (दुष्टं) दद्यात् (ददातु) [अत्र चतुर्थैकवचने 'ते मे इति], स इति ते मे अपि वामपि (अत्र 'ते मे' इति चतुर्थैकवचने) ; विभुः (स विभुः) वाम् नो अपि पाठु (दचतु) [अत्र द्वितीयाचिद्वचने 'नो नो' इति] ॥ शर्मः नो नो अपि दुष्टं दद्यात् (अत्र चतुर्थी-विचने 'नो नो' इति), इतिः वाम् नो अपि पतिः [अत्र चतुर्थीविचने 'नो नो' चादिभौ भवतः], सः इति वः नः अपि वाम्पात् (दचतु) [अत्र द्वितीयाचतुर्थी-विचने 'वत् नत्' चादिभौ], वः नः अपि शिबं (लङ्घनं) दद्यात् [अत्र चतुर्थीविचने 'वत् नत्' चादिभौ], अत्र वः नः अपि वः शिबं [अत्र चतुर्थीविचने 'वत् नत्' इत्यत्र "अप्याहो नो नो" इति चतुर्थी] ।

दी— । पदात्पदयोः किम् ? वाच्यार्थो मा भूत् । त्वां पाठु सां पाठु ।

नित— । अत्र वाच्यार्थत्वात् युञ्जद्अञ्जद्भयोः द्वितीयाप्याह 'तां मां' इति चादिभौ अथा न सां मां 'पदात्पदयोः' इति उक्तम् ॥ अत्र पूर्वैरेव व्याख्यातम् ॥

दी—। अथावादी किम् ।—येदेवमेव खल्वोऽस्मान्कृष्य सर्वदा-
यम् ।”

Why do we say अथावादी in the above sutras? Witness अथान्
in the sentence “येदे; etc”—here अथान् being at the beginning
of a foot of a verse does not recognise short forms of अथद् &c.

मित्र—। अथ ‘अथान्’ इत्यस्य लोकापादादित्यात् तत्त्वानि बहुवचने ‘नः’ इति
न स्नात् । एतदपिपूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी—। (चट्टीचतुर्वी द्वितीयाख्ययोः अथत् । अथप्रहयात् सूयमाथविभक्ति-
कर्मणि । मेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति आत्मसपुत्रो ब्रवीति ।

Eng.—Easy. See “Mitabhasini.”

मित्र—। अथप्रहयं सूयमाथविभक्त्यर्थम् । चट्टी-चतुर्वी-द्वितीयाविभक्तौः अपरि-
श्रुतयोः अथयोः युष्मद्वचनोः ‘वांगौ’ क्तः इति निष्कर्षः । ततः अथप्रहयटीचतुर्वी-द्वितीया-
विभक्तिपुत्रयोः अथयोः युष्मद्वचनद्वययोः इति कश्चित् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यस्य ‘युष्मत्पुत्र’ इति कृत्तमटीविभक्तित्यात् अथ बहुवचने ‘नः’
आदेशः न स्नात् । “इति अथत्पुत्रः” इत्यस्य इतिप्रहयादुक्तिः पदान् परत्वं सत्याद-
वितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निष्ठातयुष्मदस्त्ववादेशाः वक्तव्याः (वार्त्तिक) ।
एकतस्त्ववाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पत्र तत्र भविष्यति । इह तु ल्यादेव
—शास्त्रीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वा तावादेशः आदेशाः अनस्वा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अस्वादेशे तु नित्यं ल्युः । (अनस्वादेशे
विकस्यो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्तिः धाता तव भक्तोऽस्ति आ । (अन-
स्वादेशे निष्ठाः यथा—) तस्मै ते नमः इत्येव ॥

The अथदान short forms of युष्मद् and अथद् (अ-इ-वा, मां, वम्, नम्
&c.) are to be made when these are completely put in the sen-
tence. As in grammar by a sentence (वाक्य) we are to under-

stand a complete idea with one लिङ्ग verb. Thus in the sentence श्रीदत्तं पञ्च तं भविष्यति, there being two लिङ्ग verbs completing the sense, we can't get short forms of पुञ्चद a, ते for तव ; But in the sentence—शालीनां ते श्रीदत्तं दास्यामि, the sentence is completed with one लिङ्ग verb, so here the short forms of पुञ्चद may come in and thus we get ते here. Again by another Varitika as said above (e.g., "पते दा नावाहवः चादेयाः &c.") these short forms of पुञ्चद and चञ्चद as दा नी &c., can be optionally made in चन्वादिषु i.e., when no चन्वादिषु is implied, but in चन्वादिषु (i.e., when a subsequent assertion is made) these short forms are compulsory indeed. Thus in चन्वादिषु, we have optionally both ते and तव as in जाताते भजोति and जाता तव भजोति, whereas in चन्वादिषु we get ते the short form only as in तव ते नमः &c.

नित— । लज्जामदाख्ये एकदाख्ये इत्यर्थः, तथा च वाचकमोरना । "निमित्तनिमित्त-
नीदित्वाक्यस्येति इत्यर्थः" । निजातयदः चतुर्दशानां बोधयति, यतः पुञ्चदकादोः वा
नावाहवः चादेयाः चतुर्दशानां एव "चतुर्दशानाम्" इत्यस्य (४०३ सूत्र) अभिधारणत्वात् ।
"एकवचनः पुञ्चदकादेयाः वचनाः" इति अर्थे लब्धे, किमवभाष्यमिति प्रश्नं सति
आह— "एकतिङ्गवाक्यम्" । एक तिङ् (तिङ्गवाक्यिया) यस्य इति वक्तुमीदृशः ।
एतच्च वाक्यत्वस्य अकारणशस्त्रोपयोगि एव "ततः श्रीदत्तं पञ्चतु भविष्यति" इति वाक्ये
तिङ्गवाक्यसत्त्वात् तत्सूत्राने पुञ्चदः निजातादेवः 'ते' इति न भवेत् । 'शालीनां ते' इत्यस्य तु
स्वादिषु यतः अयं एकतिङ्गवाक्यस्य वाक्यम् ॥ किञ्चित् कार्ये विभातुमुपायस्य कार्यान्तरं
नमयितुं पुनरुपादानसम्वादिषुः इति प्राप्तम् । चन्वादिषु पुञ्चदकादोः चादेयाः वा
नावाहवः सर्वे च स्युः, चन्वादिषु तु तिङ्गवाक्येन एते चादेयाः भवन्ति इति भावः ॥

४०८ । न च-वा-हादेवयुक्ते । ८।१।२४ ॥

श्री— । चादिपञ्चकयोरे नैते चादेयाः स्युः । इतिस्त्वां-मां च एकाद ।

चित्वा त्वम् &c. there being no चातुष्यञ्च त्वम् is used and not त्व the short form. This prohibition holds good even when the connection of वृत्तद् or चकृद् and the verb is remote and not direct. Thus in मन्त्रकश्च &c., we get त्व and not त्वि for there is indirect connection of ज्ञान and त्वम् । But in the sense of आलोचन i.e., direct optical vision we get the short form as in भक्तस्तु &c.

सित— । इयं धातोः सावि श्रमत्यर्थे सति 'पयस' इति सम्प्रति ; इत्येवं हि तदर्थः । पयसः इत्येवम् अथैः यैर्वा तैः धातुभिः यौगैः चनालोचने चचातुष्यञ्चाने चयं सम्प्रमाणे एते वा नापादयः आदेशाः न स्युः इत्यर्थः ॥ 'पयस' इत्यनेन इत्येवञ्चानाच्युताम् । आलोचने चातुष्यञ्चानम् तत्पुनराहः चनालोचनम् ॥ इति सज्जात् इती आह— 'चचातुष्यञ्चानाद्यैर्धातुभिर्योगैः' इति ॥ अभ्यात् सुनमम् ॥

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभावा । ८।१।२६ ॥

टी— । विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परचोरणयोः चन्वादेशे अप्येते आदेशाः ना स्युः । अन्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां ज्ञायते ज्ञानम् । स्यात् इति वा ।

These short forms of वृत्तद् and चकृद् are optional when चनुदिम् is implied provided वृत्तद् and चकृद् come after their immediately प्रथमान्तात् uao.

सित— । वा नापादयः आदेशाः चनुदिषि विभावितः, चनुदिषि तु भिन्नाः इति प्रागुक्तम्—चनुदिषि च न विज्ञकार्यम् त्वेवं प्रतिपद्यते । 'सपूर्वायाः' इत्यत्र चन्वादेशः विद्यमानवाची । विद्यमानपूर्वायाः इत्यर्थः । 'प्रथमायाः' इत्यनेन प्रथमान्तायाः इति सम्प्रति तदन्वविधिना । अतः आह—'विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परचोः चनुदी-चनुदिषि' इत्यादि ।

४११ । सामन्त्रितम् । २।३।४८ ।

टी— । सामन्त्रिते वा प्रथमा तदन्तमासन्त्रितत्वं स्यात् ।

आमन्त्रित word is that which ends in a प्रथमान्त word, used in सम्बोधन ।

नित्—: “सम्बोधने च” इति सूत्रान् ‘सम्बोधने’ वर्तते । ‘सा’ इत्यनेन “माति-
पदिकार्यं लिङ्गपरिसात्वचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्या प्रथमा पराक्षर्यते । ततः चाह
—‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।४२ ।

दी—। स्पष्टम् । आमे तव । देवास्मान्प्राहि । आमे नय । आमे
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोशदेशः, तिङन्तनिघातः, आमन्त्रितनिघातश्च
न ॥ “सर्वदा इह देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि
ततः प्राचीनं (पूर्व) ‘स्त्वं’ इत्येवदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) ।
एवम् “इमं मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्यः प्राचीनानाम्
(पूर्वाश्रयां) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां
निघातः । (“आमन्त्रितस च” इति निघातः अनुदासलमित्यर्थः) ।

An आमन्त्रित word at the outset is to be regarded as non-exis-
tent. Thus in आमे तव &c., देवास्मान् &c., चन्द्रे and देव being regard-
ed as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are
not used, for then ते and नः will be at the beginning of a पाद ।
The instances ‘चन्द्रे नय’ चन्द्र इन्द्र etc are cited to show that ‘चन्द्रे’ being
regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निघात i.e.,
अनुदास, for it does not come after an अतिङन्त word here—‘चन्द्रे’ being
अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c., similarly are not अनुदास prior
words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c., not coming after a पद
cannot be अनुदास । (See below). In ‘सर्वदा इह देव नः’ though देव
is as if non-existent being आमन्त्रित, still नः the short form is used
for there is the word एत prior to देव and thus नः is not अनुदास ।

So also in the mantra "इमे मे गङ्गेयमुने" the चामन्वित words prior to गङ्गेयमुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is "चामन्वितश्च न" meaning an चामन्वित word after another word is अनुदात्त ।

मिश्र- । पूर्वस्मिन् चामन्वितपदम् अविद्यमानवत् बोध्यम् इति त्सार्यः । तत्र 'चक्षुः' 'देव' 'अक्षान्' 'पाणि' इत्यत्र 'चक्षुः' 'देव' इति चामन्वितपदयोः अविद्यमानवत्त्वात् 'देव' 'अक्षान्' च इति पादादौ भवन्ती 'ति नः' इति पदौ तत्त्वानि नास्तिदिति । "चक्षुः नय" "चक्षुः इन्द्र वद" इत्यत्र च 'चक्षुः' 'चक्षुः' पदयोः चामन्वितयोः अविद्यमानवत्त्वात् प्रथमीदाहरणे 'नय' इति तिङन्तस्य "तिङन्तः"—(अतिङन्तात्पदात् परं तिङन्तमनुदात्तत्वात्)—इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति ; द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादिः चामन्वितपदानां "चामन्वितश्च न"—(पदात् परम् चामन्वितम् अनुदात्तं भवति)—इति अनुदात्तत्वं न भवति । अतः आह—'इह (प्रथमीदाहरणाय) युगद्वयद्वयोदाहरणः, (तृतीये) तिङन्तनिष्ठातः, (चक्षुः) चामन्वितनिष्ठातश्च न भवति' इति । निष्ठातस्यः अनुदात्तत्वाची इत्युक्तम् ॥ 'सर्वदा पद देव नः' इत्यादि सुबलम् ।

४१३ । चामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३ ॥

टी- । विशेष्यं समानाधिकरण्ये विशेष्ये चामन्विते परे नाविद्यमानवत्त्वात् । इदे दयालो नः पाहि । अस्मि तेजस्विन् ।

The noun word having an adjective चामन्वित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अविद्यमानवत् (non-existent). Thus in इदे दयालो &c, the समानाधिकरण्ये adjective चामन्वित word 'दयालो' follows the noun (विशेष्य word) इदे, so इदे is treated as not non-existent, hence 'नः', is used though दयालो is अविद्यमानवत् ॥

नित—। 'आत्मनिष्ठम् अविद्यमानम्' इत्यनुवर्तते । 'अनात्मविशेष' एव-
स्मिन्नित्युक्तं इत्यर्थः । 'आत्मान्वयम्' इत्यनेन 'विशेषम्' अस्तीति । ततः पाठः—
'विशेष' अनात्मविशेषे विशेषेण आत्मनिष्ठे एव न अविद्यमानम् । ततः 'इरे-
इयायो न' इत्यत्र इयायो इत्यत्र अविद्यमानवशेषेति 'इरे' इत्यत्र विद्यमानत्वान्वितम्
'न' इति अन्तर्दष्टिः भवति ।

श्री—। 'विभाषितं विशेषवशे' (इति सूत्रम्) । अत्र 'सुब' (सुबं)
भाष्यम्—'अनुवचनमिति वदामि' इति । (सुबं अनात्मवशे—) विशेष्यं
अनात्मविशेषे आत्मनिष्ठे विशेषवशे एव अविद्यमानम् वा । एवं 'प्रथमः
रेवाः अनात्मः, सुबान् अने, वो अने इति वा । इह अन्वयेणैव वैकल्पिका
कारणानि ॥

The plural विशेष word having its adjective आत्मनिष्ठ word in the
same विभक्ति following it is optionally अविद्यमानम् (as non-existent).
We may अनुवचनम् विशेष word, for आत्मनिष्ठ under the rule 'विभाषितम्
विशेषवशे' (which provides optional अविद्यमानम् as above) add
'अनुवचनम्' to this. So we have सूबं अने; सुबान् वा नः अने ।
This optional पाठ of short forms is to be known in अन्वयेणैव १००.

नित—। सुबान् । इ बीधनी पाठान्त इति 'अन्वयेणैव' (१११/२०)
इति पाठान्तक—अन्वयेणैव सुबान्तः । अत्र बीधनीपाठान्तोऽपि—

श्री—। सुबान्—सुबान् । सुबान्—सुबान् ; सुबान्—सुबान् ।

नित—। सुबान् न इति विभक्ति विशेषवशे—

३१५ । पाठः पदः १११/२० ॥

श्री—। पाठान्तान्तं वदामि । अन्वयेणैव पाठान्तान्तं अन्वयेणैव अनात्मः
अने; सुबान् । सुबान् इत्यत्र ॥ इतिद्वयः ।

A base technically termed as न (i.e., when यदि वा अन्वयेणैव अनुवचनम्
follows) ending in 'पाठ' changes its पाठ into पद । Thus in सुबान्

वर्ग (चच्), सुपादः असिद्धः इति पादः ॥ ३ ॥ 'म', 'so here पाद changes into पद्, and the form is सुपद्. Similarly सुपदा &c.

मित—१. आधिकारः चडाधिकारश्च इति। तत्र 'पाद' इत्यनेन चड सम्भवते। चडनविधिरिति। अतः पाद—'पादबन्धात् यदर्थं भस्' इत्यादि॥ "निर्दिष्ट मानस्य चादेस्त भूयसि" इति पादबन्धेन 'पद्' इति, न तु, समुदायस्य सुपादमन्वयः॥ दानोऽप्यभावेन; बीजः; तानि चादेन पदानामाभावात् 'सुपदः सुपदा' इत्यादी इकारो न भवति॥ सत्य निक्षेपेन भादौ क्पादौच। अग्निं मन्यति मन्थति वा किपि अग्निमथ, यकारान्तं प्रातिपदिकम्। किपिसति "अभिदिताम् हलः उपधायाः किति" इति नक्षोपः, 'अग्निमथ्' इति शब्दः। अथ सौ हल्छादिक्षेपे नमन् चत्ते च इति—अग्निमन्-अग्निमद् इति, नदेवाह—

दी—। अग्निं मन्यति इति अग्निमन्—अग्निमथ्। अग्निमथो—अग्निमथः। अग्निमद्भ्याम् इत्यादि।

मित—। सुगमा॥ इदमत्र प्राप्तम्यमसि—नमि विद्यायामिति बीजद्विकस्य तु चदित्वान् नक्षीपामावे अग्निमन् इति प्रातिपदिकम्; अथ सौ संवीगान्तोपे अग्निमन् इति रूपम्। बीजि—अग्निमन्वी इत्यादि॥

मकटनचति नक्षतीति किमि 'माच्' इति प्रातिपदिकम् अथ रूपं नक्षन् उपमन्सति—किन् चात्र "अतिवृद्धक"— इत्यादि ह्येच सुपि उपपदे भवति इति उक्तम्, तदेव व्याख्यन् पाद—

दी—। "अतिवृग्—" (सूत्र ३७३) इत्यादि सूत्रेण व्याख्येः सप्त्यु पदे कियन्। (ततः माच् इति प्रातिपदिकेनाति अथ व्याख्याह—)

४१५। अभिदितां हल उपधाया किकृति। ६।४।२४॥

दी—। इत्यन्ताभाम् अभिदितामङ्गनाम् उपधायाः अस्य क्षोपः स्यात् स्थितं किति च। "उपिद्वयम्—" इति (अथ) तुम्। "संवीगान्तस्य क्षोपः"। तुमो नकारस्य "किन्नुपिद्वयस्य कु" इति कुत्वेन नकारः। प्राक्॥ असुस्वात्पञ्चम्योः। प्राञ्चो—प्राञ्चः। प्राञ्चम्—प्राञ्चो॥

इत्युच्चारणभावात् उपपत्त्याः नञ् लोपः न स्यात् इत्यत्र “कनिकानाम्—”
इति तुमि सति प्राक् भू इति जाते, इत्युच्चारणा सुलोपः संयोगान्न लोपः च प्राक् इति
जातम् । ततः “किन्पक्ष्यस्य—” इति कृते प्राक् इति ॥ सर्वनामस्थाने तुमि सति
प्राक् भी इति जाते “मन्वापदानस्य भवि” इति अपादानस्य नञ् अनुसारे सति प्राक् च
इति स्थिते “चनुस्वारस्य भवि परसवर्णः” इति परसवर्णं च सति प्राक् इति, एतदभि-
प्रेक्ष्य दीधितः आह—अनुस्वार परसवर्णी इत्यादि ॥ प्राक् भी इत्यत्र “लोपुना—”
(३०४५०) इति वृत्तेन प्राक् इति सिध्यति इति न वक्तव्यम् । ततः “लोपुना—”
इति कृतमपि तु “मन्वापदानस्य” इत्येतत् प्रत्यक्षम् ॥

प्राक् + भस् (भस्) इति स्थिते आह—

४१६ । अचः । ६।३।१३८ ॥

टी— । लुप्तनकारस्य अन्वतेर्मर्यादाकारस्य लोपः स्यात् ।

The अकार of the root अक्ष् of which नकार has elided and which
is a ‘म’, elides. Thus in प्राक् + भस्, अक्ष् is लुप्त नकार and is a
‘म’, so ■ अकार elides and we get प्रक् + भस् (तम्) and we look
forward—

नित— । “चहोपोऽनः” इत्यतः चहोपः चतामि । ‘अचः’ इति लुप्तनकारस्य
अन्वतेः यद्वचम् । आधिकारस्य वर्तते एव । ततः आह—“लुप्तनकारस्य अन्वतेः नञ्
अकारस्य” इत्यादि । प्राक् इत्यत्र तु प्र + अक्ष् इति संज्ञातः । ततः नञ् लोपः
प्राप्ती भवति परे ‘अचः’ अकारस्य लोपे सति प्रक् + भस् इति जाते आह—

४१७ । औ । ६।३।१३८ ॥

टी— । लुप्ताकारनकारे अन्वतौपरे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । प्राचः ।
प्राचा, प्राग्भ्याम् इत्यादि ॥ प्रत्यक्—प्रत्यञ्चौ—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्—
प्रत्यञ्चौ । ‘अचः’ इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि यञ् न प्रवर्तते ।
“अकृतव्युहारः पाणिनीयाः—” इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा ॥ अमुम्
अकृषति इति विधौ ‘अक्ष् अञ्च’ इति स्थिते—

When वच् having its वच्चार and वच्चार elided follows then the prior वच् vowel (i.e., च, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in वच् + वच् we have वच् in वच् having its वच्चार and वच्चार elided, so the rule applies and the prior vowel वच्चार in वच् becomes दीर्घ and we get वच्चः। Similarly वाच् &c. In वच् वाच् becomes वच्चः and the rules 'वच्' and 'दी' seem to be superfluous here. So a further instance of the word वच्चः is being given is वच्, to show the significance of the application of the rules 'वच्' and 'दी'। In the case of the base वच्चच् we get वच्चच् वच्चच् &c. as in वच्चच्-वच्चच् before. Now in वच्चच् + वच्, वच् not being a वच्चार-वच्चार, वच् by the rule "वच्चिच्चा—" cannot come and the rule 'वच्' then should give वच्चारदीर्घ in वच्चच्, but then the rule 'दी' has no application here, for we cannot get a prior वच् vowel here—the form being वच्चच्। Apprehending this difficulty the author says that when वच्चारदीर्घ of वच् is being done by the rule 'वच्' then वच् must not come in though वच् is वच्चार। For when 'वच्' directs वच्चारदीर्घ which causes वच्चारदीर्घ here, the वच्चारदीर्घ itself must not come in, for its वच्चार (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribhasa "वच्चारदीर्घः वच्चारदीर्घः" (i.e., वच्चारदीर्घ वच्चारदीर्घः इति ननु वच्चारदीर्घः न वच्चारदीर्घः) [For which see our notes under the rule—वच्चिच्चाविवारा—rule No. 46]. So in वच्चच्, when वच्चार of वच्चारदीर्घ वच् elides by the rule 'वच्', then वच् does not come in and the form is वच्चि वच् + वच् = वच्चि वच् + वच्, then 'दी' directing दीर्घ of prior vowel, we get वच्चिच्। Similarly वच्चिच् &c. In the case of वच्चच् + वच् + वच्, speciality is being enumerated—

नामप्रत्ययान्ते इत्यर्थः—यथा, क्तिन्, क्तिप् इति । चक्षुरी नामप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोक्त इत्यर्थः । तदा 'वामप्रत्ययान्ते' नकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलक समन्वयः ॥ एवम् चक्षु + चक्ष इत्यत्र ट्तेः चक्षि सति चक्षि + चक्ष = चक्ष्वाच् ("चक्षिदिताम्—") इति नलोपः) । अस्य इयाच्छाह—

४१६ । अदसोऽसेर्वाहु दो मः । ८।२।८० ॥

श्री— । अदसोऽश्रान्तस्य हात् परस्य षड्वर्ती स्तः, इत्य मञ् । उ इति इत्स्वदीर्घयोः समाहारश्चन्द्रः । आन्तरतम्यात् इत्स्वव्यञ्जनयोः इत्स्वः, दीर्घस्य दीर्घः । असुमुपच्—असुमुपञ्चौ—असुमुपञ्चः । असुमुपञ्चम् ।

असुमुपञ्चौ—असुमुपञ्चः । असुमुपञ्चा—असुमुपञ्चाम्याम् इत्यादि । सुत्वंस्यासिद्धत्वात् न यणः ॥ "अस्त्यभावे अस्त्यस्येशस्य" इति परिभाषाय आश्रित्य परस्यैव सुत्वंवदतामिहे—'अदसुपच्' ॥ "अः सेः लकारस्य स्याजे, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानात् "तथाद्यत्विषये एव सुत्वं गान्यत्" इति पक्षे—अददद्वच् । उत्तं च माष्ये—

अदसोऽद्रेः पृथक्सुत्वं केचिदिच्छन्ति तत्त्ववत् ।

केचिदन्त्यस्येशस्य नेत्येकेऽस्तेहि दृश्यते ॥" इति ॥

विष्वादेवयोः किम् ?—अदेवावी । अञ्चसौ किम् ?—विष्वापुच् । अप्रत्यये किम् ?—विष्वापञ्चमम् । अप्रत्ययग्रहणं हापयति 'अप्यत्र घातु-ग्रहणो तदादिविधिः' इति । तेनापस्कारः । "अतः कृकमि—" इति सः ॥

उत् and कृत् come after the द् of चक्षु not ending in च, and also its द् changes into म् । 'से' in the sūtra (e.g., दादु च=दादु) stands for both उ and ऐ by समाहार इव । Owing to similarity of अञ्चमादीकारण, कृत् से comes for both कृत् vowels and consonant, and दीर्घे कृ comes for ई दीर्घे vowel owing to निनादीकारण । Thus in चक्षुश्च सु with सु by the rule "उगित्वा सुर्वनामस्यानि—" we have चक्षुश्च सु and सु slides by "उगित्वा सुर्वनामस्यानि—" now चक्षुश्च slides by

संयोगान्तोप and the form is चदद्वाङ् ; then by कृत् by the rule "क्षिप् प्रत्ययस्य कृत्" the result is चदद्वाङ् । Now here चदस् being चञ्चल its first द् changes to न and its व्रक्ष चकार to चकार and the form is चसुद्वाङ् ; again द् being a part of चदस् by 'चद्वि' आदिभ्य (see previous rule) this द् changes to न and रित् changes to ल, so the final form is चसुसुवङ् । Similarly चसुसुवङ् &c. as in दाचौ । In चदद्वाङ् + वृक्ष, we have elision of च of चञ्चोपिचञ्च giving चद्वृक्ष, here चल and मल are as before and we get चसुसु वृङ् ; then by the rule 'चौ' द् becomes दीर्घ and the final form is चसुसुवृङ् । Similarly चसुसुवृङ् &c. In भ्याम् we get कृत् and the form चसुसुवृङ्भ्याम् (चल and मल being as before above). In चसुसुवृङ्—'सु' + ई should result in सृष्, but here सृष् does not come in by the rule "इवीयचर्चि" (इदीयस्य), for कृत् by this rule in दाचौ is to be treated as चर्चि with respect to यष् by the rule "पूर्वजादिभ्यम्" (दाचौ) । Bhattoji now discusses a second view on this rule thus—the word 'चदद्वाङ्' in the sūtra should be taken as चद्वः क्दानि—चदौ च चद्वः being क्दानि चदौ । Then the rule "चञ्चोऽन्वयस्य" operates and then चल and मल are for the final of चद्वः । But the final being सञ्चार we do not get द्वाङ् परल for चल । Now the परिभाषा "चञ्चवादि चञ्चसुदीयस्य" declares that if an operation cannot come at the final owing to contradiction, then let it come near the final only, so here चल and कृत् come for the final द् only which is near चञ्चसुदीयस्य, thus in चदद्वाङ् final द्वाङ् परल चल comes in and we get चदसुवङ् । There is a third interpretation also in this point e.g., अद्वि is expounded as 'द्वि' सञ्चारस्य क्दानि 'चि' यस्य च 'चर्चि' तस्य अद्वि । Then according to this view कृत् comes only when there is चल for सञ्चार of चदस् by

the rule "आदासीनाम्" । Here however there being no **चल** for **स** of **चदस्**, **सुल** &c. does not at all come and we get **चदस्** । Thus the Dhasbha says—"some wish separately **सुल** of both of the **चदि** आदेश and of **चदस्** as **नल** of both **रेख** and **अकार** in the case of **चलो** ज्यस्ते by the rule "ऊपो नोस्" ; others wish **सुल** of the word near the final i.e., of **ऋ** portion only, others again, does not wish **सुल** at all, for they say it (**सुल**) is when **चल** comes in place of **वकार** of **चदस्**" ॥ Why do we say 'विषन्हेवयोः' in the rule ? Witness **चञ्चनी** without **चद्वादेश** for here neither **विषन्** nor **हेव** or सर्वनाम words do come as **उपपद** । Why do we say 'चक्षती' in the sutra ?—Witness **विषमयुक्** । Here there being no **चक्षु**, **चातु** at the end there is no **चद्वादेश** । Why do we say **चप्रत्यये** (i.e., **चतृमुनाचप्रत्यये**) in the sutra ? Witness **विषमचनम्** without **चद्वादेश**, for here there is **चतृमुनाचप्रत्यये** i.e., **चात्** (**चन**) at the end. Saying of **चप्रत्यये** in the sutra suggests this much also that in other cases when a **चातु** is taken ■ a sutra, then take **तदादिविधि** there i.e., a word with the **चातु** is to be reckoned there. Thus in the sutra "अतः कृकसि—" &c. (sutra 160) the root 'कृ' implies **तदादिविधि** i.e., a word ending with the **चातु** is to be reckoned there. Thus in the sutra "अतः कृ—" , the root **कृ** implies **तदादिविधि** i.e., a word ending ■ **कृ**, so we get **चयक्ताट्**—**सल** for **रिसर्ग** coming by this rule.

नित— । 'चरी' चसाम्बल 'चदस्' दात् उ दः मः इति साम्बः । हलचदः । 'चदस्' इत्यन्यत्रचरी, 'चरी' इति चल विर्जनचम् च । अविद्यमानः 'विः' सकृत् । अतः 'चदिः' । अतः चदस्, इत्यर्थः । दातुत्—दात् परस् उ । अतः चाद—'चदसी' चसाम्बल दात्परस् इत्यादि । अतः कच 'उ'—समाहारध्वः ननुसर्गोपपन्नः । अतः कच 'उ' इति इत्यर्थः । अतः चात—'उ' इति इत्यर्थः ।

समाहारकः । कुत 'व' कुत वा 'ज' इति सन्देहो भवति भावः—'आन्तरात्म्यात्
 वृत्तव्यवस्थयोः' उभयोरपि एकमात्रिकायोः उच्चारणसाध्यात् 'वृत्तः उच्चारः' 'दीर्घः स'
 हिमात्रिकस्य उच्चारणसाध्यात् दीर्घोऽकारः इत्यर्थः ॥ अथुना अदद्वान् सु इत्यत्र च-
 नासस्थाने "उगिद्वान्—" इति नृमि सति, इत्युच्चारणोपे संयोगान्तरात् च अदद्वान्
 इति । नतः "स्त्रिप्रत्ययस्य कः" इति कृते सति अदद्वान् इति । अथुना अदद्वान् इत्यत्र
 उभयोरपि दकारयोः अदसवतर्भूतयोः नत्वे उले च सति अमुमुयङ् इति सिध्यति ॥
 अमुमुयङ्गी इति प्राची इतिवत्—उल्लगले तु पूर्ववत् ॥ अदद्वान् + यङ् इत्यत्र नलोपि-
 नोचते; "अचः" इति अकारलोपो भवति अदद्वान् + यङ् इति जाते 'चो' इति दीर्घो
 सति अदद्वान् + यङ्, पूर्ववत् उल्लगले सति अमुमुयङ् इति । अथ 'मुय' इत्यत्र
 यङ् न स्वात् । यतः यङ्निष्पद्ये सुलङ् निष्पद्ये वाच्यम् ॥ अत्र पुनः सतान्तरमाह—
 सते 'अदसः' इति स्थानवर्तीमात्रिक्य केचित् अज्ञानस्य अदसः अन्यस्य इति व्याख्या-
 नयन्ति । एतन्मते "अलोन्वयस्य" इति सूत्रं तु प्रवर्तते । अन्यस्यैवात्र दातृपरो न
 भवति । अद्वान्देशे कृते तु इकारः अन्यः सोपि दातृपरो न भवति । तत्र
 अलोन्वयपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या अन्यस्य आदेशवधि रति अन्यस्योपवर्तिनः एव दातृपरा
 स्यन्तम्, इत्यत्र च नः "न तु ततः पूर्वयोः" इकारतदुत्तरवर्धयोः सुल्लगिष्यर्थः । एतत् सूत्रं
 "अलोन्वयस्य अन्यस्यैव" इति परिभाषयैव प्रयोज्यम् । एवमेतन्मते "अदमुयङ्"
 इत्यत्र भवति ॥ पुनश्च सतान्तरमाह—सते 'असिः' इत्येतत् एवं व्याख्यासते—'सिः'
 सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य 'असिः' तस्य असिः इति । एतन्मते—अदद्वान् "स्वदा-
 दीनामः" इति नत्वे सत्येव सुलं प्रवर्तते नाम्नात् ; ततः अथ अपठति नत्वे अदद्वान्
 इत्यत्र सिध्यति । सर्वज्ञात् अभिप्रेता भाष्यतीमात्र उदाहृतम्—अदसोऽदेरित्यादि ॥
 अन्यतः—केचित् 'अदसः' (अदसो दकारस्य इत्यर्थः) अद्वः (अद्वान्देशस्य च) पृथक्
 सुलङ् निष्पद्यन्ति, नत्वेवत् ("ऊपीधोषः" इति सूत्रेण अलोऽप्युपेतं इत्यत्र रेफसकारयोः
 उभयोः यथा लल्लमिच्छति तद्वत् इत्यर्थः) ; केचित् अन्यस्यैवस्य (सुल्लगिच्छति इति
 शेषः), एकै (केचित्) न (सुलं न इति वदन्ति इति शेषः) । (यतः एते
 वदन्ति—) सुलं असिः ('अः' अकारः स्वदाद्यत्वेन 'सिः' सकारस्थाने यस्य तादृशस्य
 अदसः) इत्येते हि (भाष्येन इत्यर्थः) ॥

एते 'विभक्त्यधीः' अक्षरान्तम् ? अत्रापी इत्यत्र तदन्तात् अद्यादीनां ना सृष्ट इत्यर्थः । श्रुते अक्षरतो विभक्तं यद्वीतम् ?—विभक्त्युक्त इत्यादी अक्षरति अक्षरतो परे अत्रा अद्यादीभ्यः न स्यात् तदर्थम् ॥ श्रुते अक्षरत्वे (अक्षरमाक्षरमये इत्यर्थः) विभक्त्युक्तम् ? विभक्त्यक्षरम् इत्यत्र अक्षरतो न्यूनमाक्षराधिक्यं सृष्टः (अक्षः इत्यर्थः) अत्रात् अद्यादीनां नवा न स्यात् । एते अक्षरप्रत्ययवृत्तम् इत्यपि प्रापयति—अक्षरं श्रुते वातोऽक्षरौ सति तदादिविधिः श्रेयः इति । एवम् "अतः छकति—" इति एते 'छ' इति धातुप्रत्यये सति छ-श्रुतः अक्षरः यद्वीतम् । ततः अक्षर+कार इति श्रुते अक्षरसुतेष्वक्षरारौ सति अक्षरकार इति सिद्धान्ति ॥

अक्षरा उद + अक्ष + क्तिन् = उदक्ष् इति अक्षरप्रत्ययः—

श्री— । उदक्ष्—उदक्ष्यौ—उदक्ष्यः (इत्यादि प्राक्प्रत्ययवत्) । अत्रादी अक्षि (उदक्ष् इत्यत्र 'अक्ष' इति अक्षरस्य श्रेये प्राप्ते स्यात्—)—

४२० । उद ईत् । ३।४।१३६ ॥

श्री— । उदक्ष्यः परस्य सप्तमकारस्य अक्षरतोर्मस्य अक्षरस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदगुण्याम् इत्यादि ।

Of उद whose अक्षर has elided and which comes after the prefix उद and which is technically termed as 'अ' has its अक्षर changed into ईत् । Thus उदक्ष् + क्तिन् = उदीचः with अक्षर of उद changed to ईत् ।

नित— । 'अक्षः' इति वरीति । 'अक्षः' इति अक्षविर्भुवनकारो यद्वीतं उदः चाक्ष—उदक्ष्यः परस्य सप्तमकारस्य अक्षरतोर्मस्य अक्षरस्य ईत् स्यात् ॥ अक्षयुक्तम् ॥ अक्षयुक्तं अक्षरतो विभक्तं अक्ष + अक्ष + क्तिन् इति जाति—

४२१ । समः समि । ३।४।२३ ॥

श्री— । अप्रत्ययान्ते अक्षरतो परे समः समिरादिः स्यात् । समक्ष्—समक्ष्यौ—समक्ष्यः । समीचः । समीचा इत्यादि (प्राग्वत्) ॥

सञि comes in place of सञ when चञ् follows as चञ्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सञ् चञ् + क्तिन् = सञ्चञ् which is declined in सर्वनामस्थान affixes like प्राच् । In शम्, the च of चञ् slides by 'चञ्' and then सञिञ् + चञ् इकारः lengthened by the rule 'चौ' and we get सञीचः, सञीचा &c.

नित— । "विष्णवेदेव्योष टेरङ्गाचतौ अप्रत्यये" इत्यतः 'अचतौ अप्रत्यये' वर्णते । ततः प्राक्—'अप्रत्ययान्ते' (अप्रत्ययाप्रत्ययान्ते, अन्ते प्रत्ययाभावे तुत प्रत्यये इत्यर्थः) अचतौ परे इत्यादि ॥ एवं सञ् + चञ् + क्तिन् = सञ्चञ् ॥ सर्वनामस्थाने प्राच् ध्वन्यन्तु क्पाचि ॥ असादौ अपि सञ्चञ्, चञ् इत्यत्र 'चञ्' इति चकारलोपे सञिञ्, चञ् इति जाते 'चौ' इति दीर्घे च सञीचः इति स्यात् । एवं सञीचा ॥ चञ्चत् सुगमम् ॥

[चञ् 'अप्रत्ययान्ते' इति पाठे तु 'च' इति सिद्धिर्लभ्यते: सामान्यचञ्चम्—इति प्रागुक्तम्] ॥

सञ्च अचतौति विग्रहे सञ्च + चञ् + क्तिन् इति स्थिते विभेदमाह—

४२२ । सहस्य सञिः । ६।३।६५ ॥

टी— । अप्रत्ययान्ते अचतौ परे (सञ्च सञिः प्रादेशः स्यात् इति शेषः) । सञ्चञ्च (इति प्राक् ध्वन्यन्तु) । [असादौ अपि सञीचः (सञीचः इतिवत्)] ।

Eng.—Easy.

नित— । सुगमा ॥ तिरस् अचतौति तिरस् + चञ् + क्तिन् इति स्थिते विभेदमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । ६।३।६६ ॥

टी— । अचतुष्पाकरे अचतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः 'तिरि—' प्रादेशः स्यात् । तिर्य्यञ्—तिर्य्यञ्चौ—तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चञ्—तिर्य्यञ्चौ तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्च—तिर्य्यञ्चञ्च इत्यादि ।

ही—। 'ह्रस्व' कौटिल्यादयोभाष्योः। अथ 'अतिशय'—
 (इति) आदिवा (इति सूत्रे इत्यर्थः) लोपोभाषोपि निपात्यते। (अथ इति
 प्रातिपदिकम्। अथ ही) ह्रस्वः। ह्रस्वो—ह्रस्वः। ह्रस्वम्। अथ
 किम्प्राप्तत्वात् ह्रस्वम् अथ प्राकृत्याम् इत्यादौ। (अथः सुबतीति द्विपि
 'यवोत्तम्' इति प्रातिपदिकम्। अथ ही 'योः ऊः' इति प्रत्ययः। अथ 'अथ'—
 अथ—) यवोत्तम्—यवोत्तम्। यवोत्तम्—यवोत्तम्। (अथः सुबतीति
 सुबतीति इत्यर्थः; द्विपि 'अतिशय'— इति सूत्रे अथकारणे च ह्रस्वम् इति प्रातिप-
 दिकम्। अथ ही इत्युच्चारणात् सुबोपे) "अथ—" इति (२२४ सूत्रे)
 अथम्। 'यवो—' (सूत्र ३८०) इति लोपोपः। अथः अथकारणे।
 अथ—अथम्। अथम्—अथम्। अथम्—अथम् ("अः सि ५८,"
 इति वा पुट्)।

निरु—। आनुपादे 'अथ' इति आतीत 'य' इति अकारस्य च लोपे इति भावः।
 अथम्, इत्यत्र अकारस्य लोपे इति अनुमानात् आनुपादे अथम् इति भावः "अथ—
 इति लोपोपे इति सूत्रम् इति भावः। अथः अथकारणम्—अथम् इति। अथम्
 अथम् इति भावः। अथ, अथ—अथम् इति प्रत्ययः। "योः—इति लोपोपः।
 अथम् इति भावः। अथ अथकारणात्, अथम्—

ही—। 'अथ' इति सूत्रम् अथम्—अथम्—अथम् इति (अथम्
 सूत्रम्) अथम् निपात्यते अथम् अथम् अथम् इति भावः। (अथः) अथम् अथम्।
 "अथम् अथम्—" (सूत्र ३१०) इति लोपोपः। अथम् अथम् इति अथम्।
 अथम्—अथम्। अथम्। अथम्—अथम् इत्यादि।

Eng.—Easy.

निरु—। अथम् अथम् इति 'अथम्' अथम् अथम् अथम् निपात्यते।
 अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम्
 इति अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम्
 (सूत्र ३१०) इति अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम्
 इति भावः "अथम् अथम्—" इति लोपोपः। अथम् अथम् अथम् अथम् अथम् अथम्

इति सिध्यति । एवं मङ्गली मङ्गलः इति ॥ “आन्त महतः—” इति सूत्रे “दीर्घा-
इत्युद्धौ सर्वनामस्थाने” इति इत्याहुतात्वात् अणुद्धौ दीर्घाभावे—हे महन् इति ॥
आन्तस्य तु वेद्यत्वं इत्यत्र तुमि वेद्यन्त्वं इति सुलोपसंयोगात्सोपी । ततः सर्व-
नामस्थाने दीर्घ इति वैयान् इति ॥

वीरसि चक्ष इति मनुषि ‘वीमन्’ इति प्रातिपदिकम् । चक्ष सी लिङ्प्रकाश—

३२५ । अत्वस्तस्य चाधातोः । ६।३।१४ ॥

सो— । अत्वस्तस्य उपधाया दीर्घः स्मात् घातुमिन्तासन्तस्य च आत्-
अणुद्धौ लौ षरे । परं नित्यं च तुमं वाचिस्त्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः ।
ततो जुम् । वीमान्—वीमन्तौ—वीमन्तः । हे वीमन् । शस्त्रादौ—
महद्दत् ॥ आतोरेव्यस्त्वन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमान् इनाचतौति
वा अयजन्तादाधरक्विवन्ताह्व कर्त्तरि क्तिप् । “उगिद्वान्—” इति
सूत्रे अज्मइश्च नियमार्यम् । ‘आतोरेवेत् उगित्ताज्म्यं तद्धि अच्यतेरेव’ इति ।
तेन ‘अत्’ ‘अत्’ इत्यादौ न । ‘अधातोः’ इति ॥ अघातुभूतपूर्वस्यापि तुमर्थश्च ।
गोमान्—गोमन्तौ—गोमन्तः इत्यादि ॥ ‘आतोर्ङ्कत्’ (भवतु इति प्राति-
पदिकम्) आरुणसौ—मवान्—अवन्तौ—अवन्तः ॥ अत्रन्तस्य ॥ अत्व-
न्तत्वाभावात् न दीर्घः । अवन्तौति अवन् ॥

When वृ (1st case singular) follows (—वृ being not of वृणी-
यन्—) of a word ending in the affix अहु (i.e., of a word formed
by some affix having अहु in it) or of a word ending in अस् which
अस् is not the part of a verbal root, we have दीर्घ of its penulti-
mate letter (vowel). Here in वीमन् वृ we have first दीर्घ and then
वृ by the rule “उगिद्वान्—” । But if first तुम् comes being पर
and नित्य (being a कृतकविविधि it is नित्य), then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless; so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घ of the उपधा

vowel and then गुम् । Thus here Bhattoji says, "परं चितं च गुम् वाचिना वचनस्थानधातुं चादौ दीर्घः" । Now = धीमात्तु add गुम् yielding धीमात्तु = धीमान् by सुबोध = धीमान् by संवीरान्बोध ॥ And धीमात् धी = धीमान् धी = धीमन्वी &c. In सुबोध there being no दीर्घ we get धीमन् । In गुम् etc., the base is like मङ्गत् ॥ This दीर्घं चितान् by the present rule comes even after चलन् धातु । But generally चलन् धातु is not available, so to have an चलन् धातु the author cites the case of नामधातु after the word गीमत् । Thus गीमन्मिच्छति or गीमानिवाचरतीति गीमत् (नामधातु) + क्तिप् = गीमत् । Now the rule "उगित्वाङ्—" directs गुम् of an अधातुउगित् whereas गीमत् is a धातुउगित्, so here गुम् cannot arise at all. To solve this position Bhattoji says that 'चच्' in the sutra "उगित्वाङ्—" is taken to make this नियम् e.g., if उगित्वाङ्ग is to be made after a धातु then let it be done after the root चच् only and not of other roots. So चच् + क्तिप् = चच् is got without गुम्—उगित्वाङ्ग by the above नियम् being available after the root चच् only. Now it may be argued that if उगित्वाङ्ग is to be made after the root चच् only, then let the sutra be "उगित्वाङ्गः चर्चमासस्थाने—" (and चच् only will be covered by this उगित्वाङ्ग here). Apprehending this argument Bhattoji following माधवार says that 'चर्चमातोः' in the sutra is significantly taken to imply that गुम् is to come after words that were not धातु previously. In गीमत्, the word though a धातु in नामधातुवच्छा still it was not a धातु in its still prior state, so गुम् comes after it. And it being an चलन् धातु दीर्घं in गु comes here and we get गीमन् &c. चच् + चच् gives the base मङ्गत् meaning 'you.' It is चलन् so we get दीर्घं in चो—गुम् comes as उपसर्ग and the result is गीमन् &c. But गुम् + चच् + चच् becomes

नश्च in सौ । For मन्त्र words not being चत्तन्, दीर्घ, in सौ cannot come, but नुन् only as usual by the rule "उगिदचाम्—" comes only.

* N.B.—अधातु असन् bases also take दीर्घ in सौ by this rule. Witness वेवाः (here चस् of वेधस् is not a धातु) ।

मिस— । 'अतु' इति लुप्तसौकं खतन् पदम् । तदन्विधिना अत्यन्त इत्यर्थः । 'अधातोः' इत्येत 'अत्यन्तस्य' विशेषणम् । 'दीर्घ' इति धातोपात्तं सर्वमेतत् अनुवर्तते यथा—“असन्दी सौ उपधायाः दीर्घः” । 'सौ च' इति सूत्रे एतेषामनुवर्तनम् प्राशस्त्यम् द्रष्टव्यम् । कश्चित्नाह—“अत्यन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नस्य असन्तस्य च” इत्यादि । “कृताकृतविधिः निम्नं” धीमात् सु इत्यत नुमपि दीर्घे कृते चक्षतेपि प्रवर्तते । अतः परं निम्नं च एतत् नुम् प्रथमं नवितुमर्हति । किन्तु नुमि पूर्वे कृते सति धीमात् सु इत्यत्र अनुपधात्वामावात् दीर्घो न स्यात् । उपधायाः अथो दीर्घविधामं च व्यर्थं स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण अचनसामर्थ्यात् परम् नित्यमपि नुमं बाधित्वा प्रथमं दीर्घः ततः नुमं भवति, तदाह—“परं निम्नं च नुमं बाधित्वा अचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः । ततः धीमात् सु = धीमान् सु = सुसोप संयोगान्तलोपास्यो धीमान् इति । अधातोः अत्यन्तस्य दीर्घः इति उक्तम् । किन्तु धातव्यप्रयोगे अत्यन्ताः न । अतः अत्यन्तं धातुं दर्शयितुं गोमत्तशब्दान् नामधातुशब्दान् च आचार क्वाचनान् गोमत् इति प्रातिपदिकम् । एतत् अत्यन्त-धातुश्च । अतोम सौ दीर्घः स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने तुम् कथं स्यात् ? “उगिदचाम्—” सूत्रे 'अधातोः' शब्दान्, प्रकृते च “सनादानाः धातवः” इति आयेन आचारक्विबन्धश्च धातुत्वम् । अधातोः उगिदोऽथ नुम् विधीयते । सर्वमेतत् आचक्ष्य परिहारं कृत्यति—“उगिदचाम्—इति सूत्रे” इत्यादिना—अत्र सूत्रे 'अच्' इति नलोपिणः अक्षतेः शब्दश्च, एतच्च नियमं बोधयति । नियमशरीरे यथा—यदि धातोः उगित्कायं तर्हि केवलस्य अक्षतेरेव बोध्यम् नामस्य धातोः इत्यर्थः । अतश्च सः सु ध्वः सु इत्यादि उगितः धातोः किमि विहितः 'अत् भत्' इति मन्दीयोः नुम् न स्यात् । एतत् सर्वं अक्षतेः उगित्वादेव सिद्धेऽपि पृथक् शब्दान् आपत्तात् बोध्यम् । परं सति प्रकृते गोमत्तशब्दं गोमत् इति नामधातुजातत्वात् कथं वा नुम् स्यात् ?

“उनिद्वयम्—” इति ह्येव यथातीः इति यदर्थः, पुनरेव यथातुभूतस्य यथुवा धातुत्वमपि नृन्
 यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च योमत् शब्दात् नामधातुत्वान्नयस्य ‘योमत्’ इति धातुत्वमपि
 पूर्वमेव धातुत्वान् यत्र तुम् न स्यादेव, न तु उत्क्रमियन्मरौरेव नुमभावी भवेत् । ततः
 योमत् इत्यत्र प्रातिपदिके यो परे दीर्घे नुमि च सति योमान् इति ॥ भा + कृत् =
 भवन् । यत्र किल्लसामर्थ्यात् यमस्यापि टिङीपः । एवमर्थः वृद्धत्वात्प्रायः । यत्र
 यो यमत्वान् दीर्घे उनिप्राद्य नुमि सति भवान् इति । भवन्तीः—भवन्तः इत्यादि
 योमत्तुम्यवत् ॥ यत्र यमस्य यद्वक्तुं यमत्वत्वान्मावान् न दीर्घः, तुम् तु उगित्वान्
 स्यादेव । यतः नृ + यत् = भवन् । यत्र यो भवन् इति ॥ यत्र यमस्य यथातीः किम् ?
 वेधाः इति । यत्र वेधसो यमभागास्य धातुत्वभावात् यो परे दीर्घः । यथातीः किम् ?
 —दुङ्गलं वसो इति द्विपि दुङ्गलवः । यत्र यमभागास्य धातुत्वान् न दीर्घः ॥

दा + यत् = ददन् इति प्रातिपदिकम् । यत्र यो “उनिद्वयम्—” इति नुमिप्राद्य-
 विधीनं यथयितुमुपपन्नमिति—

४२६ । उमे मभ्यस्तम् । ६।१।५ ॥

मी— । बाहुलिप्रकरणे ये हे विहिते ते उमे समुद्दिने मभ्यस्त-
 म् इति स्तः ।

The duplication that is ordered in the sixth chapter of the
 यथाध्यायी both taken together are called यम्यम् ।

नित— । “एवाचो हे प्रवक्तव्य” इति एवान् ‘ह’ वर्तते । ‘ह’ इत्यनेन
 यथाध्यायवत् द्विलिख विवक्षितम् । तदाह—बाहुलिप्रकरणे ये हे विहिते ते उमे
 इत्यादि । यतः यमस्य संज्ञायाः द्विलिखित्वत्वं प्रतीयते ॥ प्रकृते च ददन् इत्यत्र
 ‘मी’ (६।१।२०) इति एवेव यत् द्विलिखितं यत् समुद्दिनं यम्यस्तम्भे आत् ।
 यतः बाह—

४२७ । नाम्यस्ताम्यन्तुः । ७।१।७८ ॥

मी— । नाम्यस्ताम् पाठस्य तदुक्तं नृन् न स्यात् । यदर्थः—यदर्थः । यदर्थः
 —यदर्थः (तस्यापि) ।

After an चञ्च base वृद् does not take हुम् । So वृद् in ददत् duo by the rule "उगिदचाम्—" is prohibited. So ददत् + च yields ददत् by चञ्च and ददद् by चञ्चल ।

मिति— । "इदितो हुम् धातोः" इति सूत्रात् हुम् वर्जते । कश्चित्नाह— "चञ्च-खाद् परस्मैपदः हुम् नै ॥" तेन ददत् इत्यत्र "उगिदचाम्—" इति सूत्रमाद्यः हुम् नार्हति । अतश्च चञ्चलत्वाभावात् औ दीर्घोपि न, अतः चञ्चल्युत्पत्तेर ददत्—ददद् इति ॥

४२८ । अक्षित्यादयः षट् । ६।१।६ ॥

दी— । षट् भातवोऽभ्ये अक्षितिरत्र सप्तमः श्रुते अभ्यन्तसंज्ञा स्यात् । अक्षत्—अक्षद्, अक्षतो—अक्षतः । पूर्वं जामत्, हरिषत्, शासत्, चक्रासत् ॥ दीर्घोवेभ्योर्किरूपेण छान्दोग्येन परस्मैपदम् । दीर्घत् । वेभ्यत् ॥

The six roots taken along with जञ्च as the seventh as read in the षट्धादिनञ् धातु षट् are also in grammar technically known as चञ्चल भातु । These are—जञ्च, जाम्, हरिद्रा, चक्रात्, शात्, दीर्घोक् and वेर्घोक् । These being चञ्चल, their वृद् forms are declined like ददत् without हुम् । Now though दीर्घोक् and वेर्घोक् are चात्मनेपद being कृत् and have no वृद् so to say, still these being vedic roots take परस्मैपद by मध्यय (change of परस्मैपद from चात्मनेपद viceversa.) so they are taken notice of here.

मिति— । "उभे अभ्यस्तम्" इति सूत्रेण चञ्चलान् चञ्चल विधीयते द्विलिङ्ग-मन् अभ्यस्तम् मिति अभ्य चञ्चलस्यापि तत् विधातुं सूत्रमारभति । जञ्च, जाम्, हरिद्रा, चक्रात्, शात्, दीर्घोक्, वेर्घोक् इति सप्त षट्धादिनञ्पठितान् भातवो चञ्चलान् भेदाः । तेन एतेषां मतुर्नुमन्, ददत्पत् रूपम् ॥ दीर्घोक्, वेर्घोक् परस्मैपदयोः किन्नात् चात्मनेपदित्वेपि परस्मैपदित्वं छान्दोग्यव्ययेन सादृशं । ततः चञ्चलोः कृत्पि कान् । ततश्च मतुर्नुमन् यथा न स्यात् तदर्थम् चञ्चलकम् ॥ इति शास्त्राः ॥

अधुना एकारान्ताः शब्दाः कथ्यन्ते । गुप् रचये + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । अतो वी, सुवसुपि—

दी—। गुप् (चरत्वेन)—गुप् (अस्त्वने), गुपौ—गुपः । गुप्भवाश्च इत्यादि ।

नित—। आभादी पदत्वात् जङ्गलिन 'प' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन भुव् भ्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ताः शब्दाः निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्वदादिषु द्विशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी—। त्वदादिषु उपपदेषु अशाभाभांश्च इत्यभातोः कञ् स्थात् । आसु विभम् ।

When तद् &c, as उपपद precedes the root इङ् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also क्तिञ् । Then in तद् + इङ् + क्तिञ् we look forward for the proper form—

नित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी—। सर्वनाम्नः आकारोन्त्वादेशः स्थात् इङ् इङ्गुवतुषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'जङ्ग—' इति चः । तस्य जस्त्वेन हः ; तस्य कुत्वेन गः ; तस्य चरत्वेन पक्षो कः । तादृक्—तादृक्, तादृशौ—तादृशाः ॥ 'वत्तापवात्-त्वात् कुत्वेन सङ्गायः' इति कैयटह्रदत्तादिमते तु चरत्वाभावपक्षो 'ख' एव ध्रुवते न सुगः ; जस्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'विर्गादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when इङ्, इङ्गु, and वतु follows. Thus तद् + इङ् + क्तिञ् with आकार at the end of तद् gives तादृक् । In तादृक् + सु we have कुल by the rule "क्तिनृप्रत्ययस्य हः" (५।२।६२) and this ह् becomes ख by "चयौ द्वितीयाः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to क्त by the rule "त्रय—" (८११६) so the sūtra "त्रय—" operating we get क्त here which by क्तञ् becomes क्तः । And this क्त now by कुल becomes क् which by चत्वे turns into कः । So the result is तादृक्—तादृक् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that क्त by the rule "किन् प्रत्ययस्य कुः" bars क्त by the rule "त्रय—", so तादृक्+कु gives तादृक्, by कुल with क्त at the end, when not allowing optionality of चत्वे by the rule "वाच-साने" ; for acc. to them क्त is असिद्ध with regard to क्तञ् by the rule "भक्षां जघोने" (८११६) । But Bhattoji says that क्त is not असिद्ध with regard to क्तञ्, for this is evident from the rule "दिनादिभ्योयत्" where दिङ् + चादि becoming दिक् + चादि = दिनादि (admitting of क्तञ् after कुल) । So the forms acc. to our author is तादृक् and तादृक् in सु. ।

मित— । 'आ' इति कुप्रविभक्तिको निर्देशः । "ह्युद्वयवचुः" (६१३।८८) इति सूत्रमत्र वर्तते । अतोऽन्यपरिभाषया 'आ' च अन्त्यादिभ्यः स्यात् । फलित-भाष—'अर्थभावः आचारोऽन्त्यादिभ्यः' इत्यादि । एवं तद् + ह्यु + किन् इत्यत्र स्वकारण आत्मे तादृक् इति । अत्र खी तादृक् सु इत्यत्र इत्यादिना सुलोपः, ततः तादृक् इति क्ति "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति मस्य खः । तस्य च कुलस्य असिद्धत्वात् "त्रय—" इति सूत्रेणान्न वः स्यात् । "भक्षां जघोः—" इति मस्य कः । अत्रना च क्तञ् इति कुलं प्रपद्यते, ततः कुलस्य 'क' इत्यस्य नः । अत्र च चत्वेन पक्षे कः । ततः तादृक्—तादृक् इति ॥ भवान्तरभाष—अन्त्यादिभ्यः इत्यादिना । "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते 'च किन् प्रत्ययस्य कुल', इह कुलस्य अन्त्यादि यत्-विषयस्य सूत्रं वाच्यं एव इति कैवटहरतादयः । ततः एषां नाने कुलस्य मस्य खः । खञ् क्तञ्चिन् नः न स्यात् कुलविषये क्तञ्चस्य असिद्धत्वात् । किन्तु मन्वकारस्य इह मत्तं दूषयन् अन्तरसिभाष—"दिनादिभ्योयत्" इति निर्देशात् इत्यादिना । 'दिनादि-भ्योयत्' इत्यात्र सूत्रकार एव दिङ् इत्यात्र कुले सति क्तञ्चं विदधत् कुले सति :क्तञ्-

नञ् चतिङ् नञ्जीवन्तः । अतः कुत्ते चत्यापि अञ्त्वात् स्यादेव । तदा पाठम्
इत्यत नञ्कारः एव शीतं शीघ्रम् । विञ्जतेति विञ् + ङिङ् = विञ्, इति प्रातिपदिक-
कम् । अतः शी विञेव चारयति—

दी— । “अञ्—” इति क्तवम् ; अतएवचत्वे । विट्-विङ्, विञी—
विञः । विञम् । (? विङ्मन्त्रात् इत्यादि) ।

जित्— ; नञ्जीवन्ति ङिपि ‘नञ्’ इति प्रातिपदिकम् ; अतः विञेव-
पाठः—

४३१ । नञोर्वा । ८।२।६३ ॥

दी— । नञोः कर्त्तव्योऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नञ्—नञ् । नट्—
नट् । नञौ—नञः । नञ्भ्याम्—नट्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नञ्, कर्त्तव्य is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुशोष we get नञ्—नञ् by कुत्त, and by चत्त we get नट्—नट्, &c.

जित्— । “ङिन् प्रत्ययश्च कः” इति पूर्वेष्वन्तात् ‘ङि’ नञौतो “पदञ्” इत्यभि-
कारश्च सति । तदाह—“नञोः कर्त्तव्योऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते” । अस्मिन् तुल्ये
अकारिपुलेष्वप्यनपि ज्ञात् । तस्य ज्ञानेन अकारः इत्यादि ।

४३२ । स्फुरोऽनुदके विञम् । ३।२।५८ ॥

दी— । अनुदके अपि उपपदे स्फुरेः विञम् स्यात् । भुतस्फुर-
भुतस्फुरम् । भुतस्फुरी—भुतस्फुरः । विञन्तप्रत्ययो मस्यात् इति बहुव्रीह्या-
न्यस्यात् विञन्त्यपि कृतवम् । कृतम् । नञ्जातः प्रत्ययत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word स्फुरः precedes the
root स्फृ then it takes ङिन् । Thus हृत् भयतीति हृत् give हृत्स्फृ
नञी ङिन् । In this, the form is हृत्स्फृ नञ्—भयन्तः by हृत् by the rule
“ङिन् प्रत्ययश्च कः” । In this rule the ङिन्प्रत्ययश्च be broken up as

किन् प्रतायः यथात् सः, then स्य्म् will also where with क्त्विप् take क्तम्. for किन् is made after it under some circumstances (as this present rule says). Thus the base स्य्म् (with स्य्म्+क्त्विप्) will be declined as स्य्म् क् &c. Here also क्तम् by प्रयादि rule, क्तम् by लङ्गुल and 'क' by क्तम् and क by चर्त्तविकल्प is same as in the case of ताडम् before. So Bhattoji says "वक्तव्याः प्राप्तात्" ।

नित्त—: "सुपिप्सः" इति सुप्तात् 'सुपि' वर्तते । तदाह— "चतुर्विंशति (चतुर्विंशतिभ्योः) सुपि उत्पद्यते स्य्म् किन् इति । ततः, चर्त्तं स्य्म् यतीति किन्पि सुतस्य्म् इति प्रातिपदिकम्, यस्य सौ कुल्लेन सः, प्रयादिना वः । तस्य लङ्गुल्लेन कः ततः कुल्लम् । चर्त्तविकल्पः ताडम्बत् । ततः सुतस्य्म्—सुतस्य्म् इति ॥ "किन्प्रत्ययस्य कुः" इति सुत्रस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति पदम् चतुर्विंशतिभ्योः 'किन् प्रत्ययो-यथात्' इति यदि स्याद्याग्रते तदा निरुपपदे स्य्म्, किन्पि सति अपि कुल्लं प्रवर्तते ; यतः स्य्म्, चर्त्तम् उत्पद्यते किन् भवति ॥ ततः स्य्म् यतीति किन्पि स्य्म् । यस्य सौ—स्य्म् इति । यथापि "वक्तव्याः प्राप्तात्" क्तम्—लङ्गुल्ल कुल्लचर्त्ताः इत्यर्थः 'प्राप्तात्' उत्पत्त ताडम्बत् वा यथा ॥

टी—: "विधुषा प्रागल्भ्ये" (इति धातुः) । अस्मात् "क्षत्विप्—दधुक्—" इत्यादिका किन् । द्वित्वसंज्ञोदात्तत्वं च निपात्यते । कृत्वात् पूर्व अस्त्वेष कः सः कः (लङ्गुल्लं प्रतिपद्यते चर्त्तविकल्पेन प्रयागं लङ्गुल्लेन यस्य ककारः, तस्य कुल्लेन गकारः, यस्य च चर्त्तविकल्पेन ककारः इत्यर्थः) । धृञोतीति दधुक्—दधुक् । दधुषौ—दधुक् । दधुष्व्याम् इत्यादि ॥ रक्षामि मुष्वासीति (रक्षस्य इति प्रातिपदिकम् । यस्य सौ रूपं यथा—) रक्षमुट्—रक्षमुट् (लङ्गुल्लेन यस्य कः, चर्त्तविकल्पेन च टः) । रक्षमुषौ—रक्षमुषः । रक्षमुष्व्याम् इत्यादि ॥

नित्त—: "चतुर्विंशतिभ्योः स्य्म्" इति सूत्रेण सूचितम्—

टी—: "चतुर्विंशतिभ्योः स्य्म्" (सूत्र २६१) [चर्त्तं लङ्गुल्लेन स्य्म् । ततः लङ्गुल्लेन कः । तदाह—] वट्—वट् । वट्पि । वट्प्यम् । [यामि तु] "वट्प्यम्" (सूत्र २६२) इति वट् । (यम् वट्, याम् प्रयागं कुल्लम् क्तम्)

आदेव तदाह—) 'अनाम्' इति पञ्चुपासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न च्छुस्-
प्रियेयः । "भोःशुभासिके—" इति विकल्पं वाचित्वा "प्रत्यये भाषायां
नित्यम्" इति वचनात् (इत्यम्) वित्यमनुभासिकम्— (एवं यट्, नाम् इत्यम् पदा-
न्तस्य यः 'ट' इत्यस्य अनुभासिके सति 'यच्' नाम् इति चत्वा टुत्वेन यचाम् इति)—
यययाम् । यट्छु—यट्छु ("यः सि भुट्" इति निष्पत्त्यात् भुटि सति 'यट्छु' इति) ॥
('यच्'भोःशुक्', "यट्छुभोः" इत्यमयो; चत्वात् तदन्विधिरिति तदाह—)
तदन्विधिः । परमचट् । परमचट्छुम् (प्रियाः यट्, यश्च इति बहुव्रीही इत्यर्थः;
प्रिययच् इति प्रातिपदिकम् । यत् यच् इत्यस्य लोकात् सुगुणो न सः । तदाह—)
गौकृत्वे तु प्रिययचः । प्रिययचाम् ॥

Eng—Easy.

लित्— । सुबन्ता ॥ पठितुमिच्छतीति भनि क्विप् पिपठित् क्विप् इति स्थिते
"भतोक्षोपः" (६।४।४८) इति चकारे सुत्रे पिपठिष् इति प्रातिपदिकम् । तस्य
सुबोधि पदत्वं सति यत् 'य' इति तदाहो 'य' चाक्षीन् सतोश्च "समनुबो हः" (८।२।६६)
इति कृत्म् । इदं—इत्वे प्रति "इष्कोः" (८।२।५१) इति कृतश्च कृतस्य चसिञ्-
त्वात् "समनुबोः हः" इति कृतमेव ज्ञान् । एतत् सर्वमुद्दिष्टाह—

हो— । कृत्य प्रति कृत्यस्य चसिञ्स्वात् पिपठिष् इत्यत्र "समनुबो हः"
इति कृतम् ।

लित्— । तेन पिपाठिष् इति पदे सति आह—

४३३ । योरपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

हो— । रेफावास्तस्य भोतोक्षभायाः इको होर्कः स्यात् पदान्ते ।
पिपठोः—पिपठिषो—पिपठिचः । पिपठोर्भासः । "भासोर्" (सप्तमी
बहुवचने द्विपि विधेयमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate इक् vowel of a verbal root ending in सिञ् (र) वा य् becomes lengthened when fixed to a पद । Thus in पिपठिष् which ends in य्, or a verbal root ending in सिञ् of the ययदा प्रकार and

the result is पिपटी; &c. Similarly पिपटीभ्याम् । In पिपटिब्सु we first get पिपटीब्सु by उपधादीर्घे, then by the rule “वा यरि” we get optional विसर्ग here. Then for बल of सु here it is said—

नित—। एच इव इति वीं । तयोः वीं इति । एतच्च “सिध्दधातोर्वा” इति सूत्रान् पदान्तरस्य “वातो” इत्यस्य विशेषणम् । पदाधिकारीऽस्त्वेष । तदाह—
“सिध्दधातोश्च भ्रातृव्यधामा” इत्यादि । एवं पिपटीर् इति जाते विसर्गः ततः पिपटीः इति । आमादी पदान्तरान् अनेन सूत्रेण उपधादीर्घे पिपटीभ्याम् इति ॥ पिपटिब्सु इत्यत्र होषे सति “रीः सुपि” (५१११६) इति विसर्जनीयः । ततः “वा यरि” इति सूत्रेण विसर्गो न विसर्जनीयः । विसर्जनीयाभावपक्षे विसर्जनीयस्य सत्वम् ततः पिपटीसु पिपटीः सु इति पञ्चम्ये स्थिते इच्छकवर्गाभ्यां परत्वाभावात् “आदेशप्रतारययोः” इति बले चप्राप्ते विधानमाह—

४३४ । तुम् विसर्जनोपशब्दार्थायेपि । ८१॥५८ ॥

टी—। एतैः प्रत्येकं व्यसधानेऽपि ह्यकुभ्यां परस्य सस्य सूर्यसमादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य वत्वम् । पिपटीष्वु—पिपटीःबु ॥ “प्रत्येकम्” इति व्याख्यानात् अनेकव्यसधाने वत्वं न—निस्त्व, निस्ते । तुम् महत्त्वं तुमस्त्वानिकानुस्वारोपलक्ष्यार्थम् । व्याख्यानात् । तेनेह न—सहितं नृत्तं । अलप्य न शत्रं ह्येते गतामता ॥

A dental सकार coming after an इव letter (i.e., vowel and इय-वरण) and after क्यर्ग becomes cerebral if तुम्, विसर्जनीय and यर्, each separately intervenes. Thus in पिपटीसु and in पिपटीः सु we get बले in सु though ब्रु + विसर्जनीय intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule “ह्रस्वा ह्रस्वः” । So we get पिपटीब्रु + पिपटीः बु । As the explanation here is “when each of these i.e., तुम्, यर्, &c. intervenes”. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निष् + निष्ते got from the root निष् + त्

and वित् + से respectively, both तुम् and वर (त्) intervene between ह् vowel in नि and ख, so no cerebral here. The तुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of तुम् only, so in सुदिन्सु and in पुंसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of तुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of तुम् । And that तुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking वर here separately. If तुम् ■ for अनुस्वार, then there will be tautology ; for अनुस्वार in general is included in वर (cp—बर्जोपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

नित— । “इष्कोः” (पा३।११) इति वनेति । “अवधानस्य सूचकः” इत्यतः ‘सूचकः’ इत्यप्यसि । तदाह—‘एतैः प्रत्येकं अवधानेपि इष्कुम्भा परस्य’ इत्यादि । तुमवधाये विसर्जनीयत्ववाये बर्जवायेपि इष्कोश्चरस्य सकारस्य सूचकत्वादिभ्यः । अवधा-जस्यः इत्यान्ते सन् प्रत्येकमस्मिन्वच्यते । एवं प्रकृते रिपटोऽपि रिपटोः सु इति पञ्चम्ये सति आद्ये त्रय्यवाये पठे ह्रस्वेन पूर्वस्यवहारः ; द्वितीये विसर्जनीयत्ववाये फले रिपटोः इति भवति ॥ उच्यते, “प्रत्येकमवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकमवधाने चार्थे न स्यात् । एवं निष्कर्षे निष्कर्षे इत्यत्र तुम् वर इति सम्भवत्ववाये सति ‘ख’ इति ‘से’ इति नात्र पठ्यम् ॥ अत्र तुम् तुमवधार्थं च तुमवधानिकावुत्तारीपकस्यार्थम् न तु अवधानिकारयकत्ववचनम् । तेन सुदिन्सु (सुदिन्स्यस्य सप्तमीवहुवचनम्) तुमो अनुस्वाराभावि न पठ्यम् ; पुंसु इत्यत्र अनुस्वारस्य तुमस्वान्निकत्वाभावात् न चाप्यत्र पठ्यम् । यदि च तुमवधयेन अनुस्वारान्नान् वदन्ते तदा तुमः इत्यकवचनम् अनान्वयकम्, यतः अनुस्वारस्य अर्थेपि पाठाद् वरवचनेनैव यथायथा स्यात् ; अतः आह—“अतएव न अनुस्वरयोरनन्वयता” इति ॥ कर्तुमिच्छति इति अस्मि किंपि, अतोऽपि” इति तस्य च अतोऽपि प्रुत्तीह इति प्रातिपदिकम् । “इच्छिच” (पा३।१७) इत्युच्चारणार्थः । अथ श्री इष्कुम्भादिना सुलोके “अनुस्वर” (पा३।१८) इत्येवम् अति “इष्कोः” (पा३।१७) इति अनुस्वारादिना सुलोके “अनुस्वारयोः विसर्जनीयः” (पा३।१८) इति विसर्जनीय इति निष्कर्षः इति वदन्ति । अतएव तुम् इत्येवमेवम्—

दी—। “राक्षस्य” (सूत्र २८०) इति (चिकीर्षु इत्यत्र) संक्षेपे विसर्गः
 (“सुरक्षानयोः—” इति विसर्गः)। चिकीः, चिकीर्षो, चिकीर्षः। [एवं
 चिकीर्षं भ्याम् इत्यत्र भक्ष्ये वक्षोपे सति चिकीर्ष्याम् इति। चिकीर्षं सु इति स्थिते च
 वक्षोपे “इष्कोः” इति वत्त्वे, सुपि परे रोरेत् इति “रोः सुपि” इति सूत्रे नियमात्
 रोमस विसर्जनीयः न। ततः चिकीर्षु इति सिध्यति। तदेवाह—] “रोः सुपि”
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

(सोष्मण्यर्थे वक्षति—) “इमेडोस्” इति (अवादिद्वयम्)। इत्यन्ताम-
 र्थात् टिक्षोपः (दोष् इति)। (अव) इत्यन्तासिद्धत्वात् इत्यविसर्गो
 (“सञ्ज्ञो रोः” इति वत्त्वे सति विसर्गः—ततः—) दोः, दोषो, दोषः। “एङ्गो—”
 इति सूत्रेण वा दोषत् (सञ्ज्ञादौ)। दोष्णः। दोष्णा। दोषः। दोषा ॥
 (विविधं शब्दं निरूपयति—) “विष् प्रवेयने”। सप्तमान् किप्। [वेष्टु सिच-
 तोति विष् + तन् + खटति = विविष् + सति = विविष् + सति (प्रत्यादि सूत्रान्त
 भङ्गपरत्वात् सप्त प्रकारः) = विविष् + सति (“बटोः कः सि” इति सूत्रेण वक्ष्यते) =
 विविक्षति (अकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् “चाट्टेय प्रत्ययवोच” इति वत्त्वं। अन्त्यात्
 विविषधातोः क्षिपि विविष् इति प्रातिपदिकम्। अस्यौ विविष्तु इत्यत्र कृत्वादिना
 सुकोप्ते “बटोः कः सि” (२।२।४२) इति विहितस्य कलस्य अस्मिन्त्वान् एकारस्य
 संयोगात्सोपः। संयोगात्सोपे सति कलस्य निमित्ते सुर्ध्वं कर्त्तुं न स्यात्। ततः
 प्रत्यादिप्लेचं शब्दं पुनः प्रवर्त्तते ततः अग्लचल—विविट्—विविष्ठ इति। एतन्वसि-
 त्त्याह—]

इत्यन्तासिद्धत्वात् संयोगान्तसोपः। “अश्च—” इति चः। अश्चवत्त्वे।
 विविट्—विविष्ठः। विविष्टौ—विविष्ठः इत्यादि ॥

(“तष् तन्मूर्खरे” इति धातोः किपि तष् इति प्रातिपदिकम्। अस्यौ इष्-
 वादिना सुकोपे “क्षोः—” इति वक्षोपे च यस्य जग्लेन चः, तस्य चर्त्तविकल्पः,
 “तयः तद्ध—तद्ध” इति। अतः चाह—) “इष्कोः—” इति कलोपः; तद्ध—तद्ध
 सङ्घौ, तद्धः। तद्धभ्यश्च इत्यादि ॥

(आः रक्षतीति क्षिपि नोरष् इति प्रातिपदिकम्। तक्षन् रूपम्; तक्षाह—)

गोरट्—गोरङ्, गोरङ्गौ, गोरङ्गाः ॥ (तच् + चिप्, रच् + चिप् इति तच्चि रच्चि
 चालोः क्विप् “क्षिरनिटि” इति किलोपे तच्, रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयोः
 ली इङ्कादिना सुबोधे सति “ल्लोः संव्रीडादोः—” इति वकारलोपो न भवति ।
 तदाह—) तस्मिन्निष्ठायां यन्स्ताभ्यां चिपि तु “ल्लोः—” इति न प्रवर्तते ।
 क्षिप्रोक्तस्य स्वानिङ्गात्वात् (“चच्, परचिप्” इति क्षान्तिप्रत्ययान् इत्यर्थः) ।
 “पूर्वधासिद्धे न स्थानिकत्” इति सिद्धं नास्ति । “तस्य दोषः संयोगादि-
 लोपसत्वदत्वेण” इति निवेद्यात् । तस्मात् (“ल्लोः—” इत्यस्य अप्रवृत्तेः)
 संयोगान्तलोप एव । (ततः चन्वस वकारस्य लोपे सति—) तक्—त्ता ।
 गोरट्—गौरम् ॥

(तस्मात् एवचालोः सति चिपच् वटि इति स्थिते “लोः कृः इति कुभे विपद्यति ।
 चल् क्विप् विपच् इति प्रातिपदिकम् । चल् ली इङ्कादिसोपे “ल्लोः—” इति
 वचोपो न स्यात् । यतः वकारश्चानिर्वाणं कुलं “ल्लोः—” इति कलोपं प्रति चलिङ्-
 गैव । ततः संयोगान्तलोपे सति विपच्—विपट् इति । अतः आह—) “ल्लोः—”
 इति कलोपं प्रति (वकारश्चानिङ्कस्य) कुरङ्स्य चसिङ्त्वात् संयोगान्तलोपः
 विपट्—विपण् ॥ (एवं विपच्, दिपच् इति प्रातिपदिकयोः अपाचि कदाह—
 पूर्वं विपक्, दिपक् इति ॥ इति शान्ताः ॥ (अथ सकारान्ताः वचालो—) पित्त
 ल्लोः । इच्छं वेसतीति (क्विप् सुपिप् इति प्रातिपदिकम् । चल् ली इङ्-
 कादिना सुबोधे “ससुबोधे कः” इति सति “लोहपधायाः—” इति दोषः सुपीः इति
 तदाह—) सुपीः, सुपिल्लोः, सुपिल्लः । सुपिल्ला, सुपीभ्याम् । सुपीन्—
 सुपीन् (विपटोः कृ—विपटोश्च इत्यादिभ्यः) । एवं कट् । सुख कट्कमे । इति
 वाचीः क्विप् सुतुह् इति प्रातिपदिकम् । सुपिङ्क्त् रपन् इति शेषः) ॥ (अथादि
 कान्त्यर्थस्य विवधात्, इतीति वचोपे “विट् बहुवैट्” इति श्रुतिः प्रसादीति विट्
 इति प्रातिपदिकम् । चल् ली, उनिजप्रकृ, “सन्तानाद—” इति सर्वनामकायि
 वकारस्य उन्वधात् । ल्लोपसंयोगान्तलोपे—विट् इति । कदाह— (विट्—
 विट्—विट् । विट्—विट् । विट्—विट् । विट्—विट्)

मित—। विद्म् + चस् इत्यत्र सति सर्वनामस्थानलाभावात् भर्तृशब्दानाह—

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । ६।३।१३१ ॥

टी—। वसन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं क्वात् । पूर्वस्य, वसम्, विदुः । विदुषा । “वसुञ्चु—” (सूत्र ३३४) इति दत्वम् । विद्व-
ज्याम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु (i.e. affix having वसु in it) and be-
coming a “भ”, सम्प्रसारण comes in ; thus in विद्म् + चस् (चस्), विद्म्
ends in वसु and is a “भ” । So here the final “व” by सम्प्रसारण
becomes ष and the form is विट् वसु which by the rule “सम्प्रसारणाच्च”
takes पूर्वस्य and becomes विदुस् then there is चस् by the rule “सर्वि-
प्रत्यययोग” and we get विदुष which with the addition of वसु turns
into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विद्वज्याम्, the वसन्त word
विद्म् being पदान्त takes final इ by the rule “वसुञ्चु—” (rule 334)
and the form is विद्वज्याम् &c.

मित—। ‘वसोः’ वसन्तस्य इत्यर्थः । भाषिकारो वर्जिते । ततः शब्द—
‘वसन्तस्य भस्य’ इत्यादि ॥ एवम् विद्म् + चस् इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य सति
विट् चस् + चस् इति स्थिते “सम्प्रसारणाच्च” इति पूर्वस्ये सति विद्म् + चस् इत्यत्र
प्रत्ययादयकत्वात् षञ्चि च विदुः इति ॥ विद्वज्याम् इत्यत्र विद्म् इत्यस्य पदान्तात्
“वसुञ्चु” इति कृते विद्वज्याम् इति एवं विद्वत्सु ॥

सदधातोः “भाषायां सदवसयुक्तः” इति शिटः कसुः इति सव + कसु — सेदिषच्
इति प्रातिपदिकम् । चस् सौ सगित्वाधुमि सति “सान्तमङ्गलः—” इति सर्वनामस्थानि
दीर्घः ; इच्छादिना सुधीपः, संयोगान्तलीपः, ततः सेदिवाञ् इति पठत् सर्वमि-
मेत्य आह—

टी—। सेदिवाञ्, सेदिवांसी—सेदिवांस । सेदिवांसम् । सेदिवांसौ ।
(सेदिषच् + (चस्) चस् इति स्थिते “वसोः सम्प्रसारणम्” इति सेदि ष चस् इति गति

पूर्ववत् पूर्वपि कति सैदि चम् चस्=सिद्धावः इति स्यात् । किन्तु सिद्धः इति न युक्तं
 चम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेऽपि इकारागमः सम्प्रसारणविषये न
 प्रयत्नते । “अकृतान्युदाः—” इति परिभाषया । सेदुषः [सेदिवश्च + चस्
 इत्यत्र इकारागमश्च वसमाश्रित्य भवति, सन्प्रसारणेन यतोः वकारस्य नाशात्, निमित्ते
 विभक्ते तदश्रितकार्यमपि नश्यति इति इकारागमोऽपि निवर्तते ततः, सैद् चम् + चस् =
 सैदुषः । एतच्च “अकृतान्युदाः प्राविनीयाः” इति परिभाषया भवति इति प्राक्पि
 व्याख्यातम् । “निमित्तापायै नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति व्याख्येय “अकृतान्युदाः—”
 इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवश्चवासु इत्यादि (निवश्च शब्दवत्) ॥
 (सु + हिंस + क्तिप् = सुहिंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हश्, ङादिना सुलोपः ।
 संनोयान्त सप्त लोपः ततः “नशापदान्तस्य भलि” इति भञ्, सकारागमविवर्तितो-
 नुसारः निमित्तापायात् स्वयं निवर्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सामान्यतः” इति
 दीर्घस्य न स्यात् कारणात्—) “सान्तमहस—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तसयो-
 गोऽपि प्रातिपदिकस्यैव शुद्धते न तु घातोः मङ्गलान्दस्ताहचर्यात् (प्रकृते तु
 सुहिंस् इत्यत्र सान्तसंयोगस्य भातोः अतः न दीर्घः) । सुधु द्विगन्तीति सुहिन्,
 सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्स्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिंसु । “नञ्”
 इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको धृट्, स्यात्) ॥, (अच् + क्तिप् = “अपिदिताम्—” इति
 क्लोपः, अच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “अपुञ्चत्पुञ्चत्—” इति
 पदान्ते टः । ततः अच् इति । तदेवाह—) अचत्—अचद्, अचसौ, अचसः ।
 अचस्याम् ॥ एवं चम् ॥

Eng—Easy.

सित— । पूञ् पञ्जे इति धातोः “पूञो ङुञ्जन्” इति उणादिवृत्तेण ङम्
 ङुञ् प्रत्ययेः । ङ—न—उकाराः इतः । क्लिप्तात् चञ्चस्यपि टिः लोपः । ततः
 पूञ् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विविधमाह—

४३६ : पुंसोऽस्तुङ् । ७।१।८६ ॥

सौ । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽस्तुङ् स्यात् । अस्य उकारः
 उकारागमः । “अस्तुङ्” इत्यत्र “अस्तुङ्” इति दीर्घस्य लोपः “पुंसे

हुम्सुन्' इति प्रत्ययस्य उगित्येनैव हुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ--पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुंस्याम्, पुंस्मिः ॥ इत्यादि । हुंति, हुंति ॥

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुक् is ordered at the end of the base पुमन् । Here उकार of असुक् is for उच्चारण and not for उगिताय as old commentators suppose. In the बहु-
व्रीहि—बह्वः पुमांसः यस्याः we by बहुपुंस् + क्रीप् by the rule "उगितय" = बहुपुंसौ । Here क्रीप् comes because the affix हुम् हुन् = उगित् and in क्रीप्, असुक् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and हुन् also by the rule "उगितय" comes for the affix हुम्—
हुन् is उगित् ; so उ of असुक् is for its pronunciation and not for उगित् कार्ये । Thus in पुमन् सु ; we by असुक् at the end get पुमन् सु and by हुन् we get पुमन् सु सु now by "सान्महतः—" the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् सु सु । Now by सुबोधसंयोगान्तालोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule "सान्महतः—" has no application for अन्तर्हि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

नित— । "इतीदम् सर्वनामस्थाने" इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने भवति । तदाह—
'सर्वनामस्थाने विवक्षिते' इत्यादि ॥ असुक्: उकार उच्चारणार्थः न तु उगित् कार्यार्थः यतः बह्वः पुमांसः यस्याः इति बहुव्रीहि सुबुद्धि क्रीप् च बहुपुंसौ इति जायते । अत्र क्रीप् असर्वनामस्थानत्वात् असुक्: प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु "पुंसोः हुम्सुन्" इति प्रत्ययस्य उगितादेव "उगितय" इति क्रीप् सिध्यति । अतः असुक् उकारः उगित् कार्यार्थः न । एवं पुमपि अत्र प्रत्ययस्य उगितादेव भवति तदाह—"बहुपुंसौ" इत्यत्र 'उगितय' इति क्रीपर्थे हतेन, इत्यादि ॥ पुमन् सु इति स्थिति असुक् । पुमन् सु इति जाते "उगितयाम्—" इति मुनि पुमन्सु सु । सुबोधसंयोगान्तालोपी । ततः पुमान् इति । 'हे पुमन् इत्यत्र अन्तर्हि: सर्वनामस्थानत्वाभावात् चक्षति दीर्घे' सिध्यति ॥

अधुना उगितयम् इत्यत्र उपवित्तुल्य दीर्घे विधीयते नक्षति—

दी । “अदुग्धम्—” (सूत्र २७५ । अ१।५३) । इत्यनेह (ततः अदुग्धम्
न इत्यत्र “अदुग्धादिना सुतोये प्रतिप्रदिकान्त नतोये उपधादीर्घे” न इति)
अवभा ; अवभासौ—अवभासः । “अस्य सम्भुद्धौ वातक् नतोपत्य वा वाच्यम्”
(वाचिक) । हे अवभास—हे अवभा—हे अवभासः । अवभासोभ्याम् इत्यादि ।
(न उपधाते निष्ठात्वा इति वाच्ये “नधि इम एव च” इति चक्षिः एवादीयव ।
अनेहत् इति प्रतिप्रदिकान्त वाक्येति । चक्ष ही भवा—) अनेहत् (“अदुग्धम्—”
इति चक्ष अनेहत्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् इत्यादि ।
(विधधाति इति “विधातो विध च” इत्यतिः विधादीयव ; विधस्यभ्यसा ही भवा—)
वेधाः (“अवसक्तक वाचातोः—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेधः ।
वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्यसक्तक—” इति सूत्रे) “अधातोः इति
ऊत्तेः न दीर्घः (इति शान्वाक्यात्) । सम्भु कस्ते इति कृत्वा (चक्ष अत्-
कान्तक वाच्यत्वात् न दीर्घः इति शान्वाक्ये “अवसक्तक—” इति सम्भवाक्यात्वात्) ।
अवभासौ, अवभासः । पिब्यं पयते इति (क्विपि पिब्यत्वात् पयः । चक्ष ही)
पिब्यत्वात् (चक्षापि चक्ष—आत्मक पयसात् न दीर्घः) । पिब्यत्वात् (इत्यपि) ।
“अह पयस्य अहमे” ।

Eng.—Easy.

जित— । सुनता ॥ अदुग्धम् पयति । चक्ष ही भवाभ्यसे शार्त्त वाच्य—

७१६ । अवसः भौ सुतोपत्यः । अ१।१०७ ।

दी— । अवसः औकारः अन्त्योद्वेगः क्त्वात् औपरे सुतोपत्यः । औः
सः सौ—” (सूत्र ३७१) इति इत्य सः । असौ । (चक्षपि पदकम् क्त्वात्
नो निवेत्यव—) “औत्वप्रतिरेधः साकचकत्वा वा वसत्यः सादुत्तरे च”
(वाचिक) । प्रतिरेधकसन्निभोगपिप्यत्वात् अदभावे च प्रवचने । अससौ—
अससः । (अदम् औ इत्यत्र प्रतियोगात्—) सादुत्तरे । परिक्रम्य । वृत्तिः ।
“अदुत्तोत्ते—” इति अदुत्तोत्ते । अदुत्तम् । (अधि एव पयसि—) । “अवसः
शौ” (सूत्र ३१३), आभ्युत्तः (सूत्र ३१३)—

धीकार is ordered at the end of the base चदस् when सु follows and सु slides as well. Thus in चदस् सु we get चदी (with धीकारादेश and सुवीप). This rule prohibits व्यदायत् here in सु. Then by the rule "तदोः सः झी—" we get स for द and the form is चसी. In चदस् + भक्तस् however we get the base चदकस् and its speciality is being said by the Varttika "धीत्वप्रतिषेधः &c.," though by the present rule चदस् includes चदकस् also. The Varttika says that "in चदकस् धीत्व is optional in सु, and when there is no धीत्व there is उत्त after स". When धीत्व is done there is no उत्त after स, the reason is "उत्त which is in connection with धीत्वप्रतिषेध cannot come when there is धीत्व owing to the dictum "सन्निधौगमिहामां सङ् वा प्रवृत्तिः सङ् वा निवृत्तिः ।" Thus in धीत्व the form is असकी and in धीत्वाभाव the form is चसुकः ॥ In चदस् + धी there is व्यदायत् yielding चद च धी which by परस्मै becomes चद धी which again by वृद्धि being चदी, lastly there is मत्त of द and उत्त of धीकार by the rule "चदसी भसो दादु दो भः" (सूत्र ४१८) and we get चदु. In चदस् + लस् we get first व्यदायत् then we get चद ई by "लसः धीः" this by the rule "चादृशुषः" becomes चदे and we look forward—

नित—। असौन्यपरिभाषया धीत्वं च चत्तसादिकं स्यात् । चदी इति जाते "तदोः—" इति सः चसी इति ॥ "व्ययसर्वनामासकच् प्राक् टः" इति चदस् + भक्तच् = चदकस् चदकस् धी विधिवन्नाह वार्तिकेन "धीत्वप्रतिषेधः" इत्यादिना । धीत्वाभावे नाहुत्वं, धीत्वे सति सकारात् उत्तञ्च । कुती एतत् लभ्यते ? यदाह— "सन्निधौगमिहामां सङ् वा प्रवृत्तिः सङ् वा निवृत्तिः" इति व्याघात् । भक्तौ च धीत्वप्रतिषेधसन्निधौने नाहुत्वं उत्तञ्च 'तदभावे' धीत्वप्रतिषेधभावात् तु नाहुत्वं च प्रवर्तते । सतः धीत्वाभावे दस्य सत्वे सकारात् सकारस्य सत्वे व्यदायत् परस्मै, सत्वे निवृत्ते च चसुकः इति । धीत्वसति सुवीपे दस्य सत्वे असकी इति । असुक इति तु पृथक्

अथ तृपत्तः ॥ अहम् चो इत्यत्र 'अदायत्वे चद च चो इति भाति, पररूपत्वं चद चो इति स्थिते वही च अदो इत्यत्र "अदसो चसिः—" इति सूत्रेण चोकारस्य ज्ञाते दस्य च सत्वे 'चम्' इति । अहम् जम् इत्यत्र अदायत्वे चद+जम् इत्यत्र 'जसः चो' इत्यनेन चद ई इति सूत्रेण च चदी इति स्थिते चाह—

४३८ । एत ईद्विबुधचमे । ८।२।८१ ।

दी— । अहमो दासुपरस्य एत ईद्विबुधचमे इत्यत्र च सो बहुवर्णको । अमो ॥ "पूर्वत्रासिद्धम्" इति विभक्तिकार्ये प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमुम्, अम्, अमूम् । सुत्वे कृते विधेयज्ञायाम् नामावः ।

एकार after द of the stem अहम् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied. Thus in अहो, the एत् after द turns into ई and we get अहो, now ह becoming म gives अमो । In अहम् चम् by अदायत्वं we get अह चम्—here उत्त and मत्त due by the rule "अद-सोऽसिः—" (८।१।८०) is चसिद्ध with regard to the rule "चनिपूर्वः;" (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्ये । And विभक्तिकार्ये is to come even when उत्त and मत्त are done. Now the question is which of these विभक्तिकार्ये or उत्तमत्त is to operate first ? On this the answer is "let first विभक्तिकार्ये come and then उत्तमत्त operate owing to the force of the rule "पूर्वत्रासिद्धम्" । Thus in अह च we get first पूर्वत्रासिद्धम् yielding अहम्, now by उत्त and मत्त the form is अमम् । So we get अम् and अमूम् । In अहम् टा we get first अदायत्वं giving अह चा, then सुत्त (and so later उत्त coming in we get the form अम् चा । Here अम् is a चिह्नक word by the rule "हीनो चसक्ति" (२२।१।२८) and so नः comes for चा here by the "चाङो नसिद्धम्" । Now it is said that मत्तवत्त is चसिद्ध with regard to विभक्तिकार्ये; then how मत्तवत्त operate here first ? The answer on this is in the next rule which satisfies विभक्ति-कार्ये उत्तमत्त-मत्त-विभक्ति-कार्ये ।

मित—। “चदसोऽसिः—” इति पूर्वपदान् चदसो ‘दात् दीमः’ इति च वर्तते । ततः चाह—“चदसो दात् परस्मै पठेत् तस्य मः” इत्यादि ॥ चदे इत्यत्र ईत्वे मत्वे च भवति ॥ अदस् भम् इत्यत्र व्यवहारो चदचम् इति भवति । अथ ‘चदसोऽसिः—’ (८।१।५०) इति कृतेऽसिः पठं मत्वेन “चमिपूर्वः—” (६।१।१००) इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् । ततः कृत्वीरपि उत्तमत्वयोः विभक्तिकार्यं प्रवर्तते । यद्यपि कृतमाभ्यां भ्रातृकृताभ्यां पठेद्वाह—“पूर्ववासिद्धम्” इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्तमत्वे । ततः चदस् इति विभक्तिकार्येण जाते उत्तमत्वेन चसुम् इति ॥ एवं चसुः, चसून् इत्यादि ॥ चदस् टा इत्यत्र लट्पठ्यत्वे चद चा । ततः पठेत् सुत्वे च सति चसु आ इत्यत्र ‘चसु’ इत्यत्र विभक्त्यायाम् “आडोः नाडलिङ्गान्” इति भासावः स्यात् । विभक्त्या पठेत् सुत्वेन सिद्धतां वाचकम् चाह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

श्री—। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुमावो नासिद्धः स्यात् । चमुना चमुभ्याम् (लट्पठ्यत्वेन चदभ्याम् इति स्थिते उत्पन्नं मत्वं च) । चमुभ्याम् चमीभिः (लट्पठ्यत्वेन चदभिस् इति स्थिते “नेदमदसोऽसिः” इत्यस्य भावनिवेधे “वहु-वचने भाव्येत्” इत्येतन् । चदेभिः । ततः मलीलाभ्याम् चमीभिः) । चमुष्मे चमीभ्यः (चमीभिः इति यथा भवति) । चमुष्मात् । चमुष्य । चमुषोः चमीषाम् (यथा चमीभिः सिध्यति) । चमुष्मिम् । चमीषु । इति शान्ताः षडङ्गाः पुंलिङ्गाश्च ॥

When नाभाव is being done or is done then सुत्वं is to be regarded as सिद्ध indeed. So in this case सुत्वं operates first and then विभक्तिकार्यं comes. Thus चमुष्मा=चमुना । In चदस् भ्याम् we have लट्पठ्यत्वं=चद भ्याम्=चदभ्याम् as in दामाभ्याम्=चमूभ्याम् by लट् and मत्वं । Similarly चमीभिः is got thus :-चदस् भिम्=चद भिम् by लट्पठ्यत्वं=चदेभिः (see note above)=चमीभिः by ई for एत्वं and मत्वं for ई and so on.

मित—। नञ् उप-इति सु इति समाहारद्वन्द्वनिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य
 वप्रत्ययवचनम् । 'ने' नाम्नादे कर्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ तत्तस्य प्रकृते नाम्नादे कर्तव्ये
 सुत्वस्य सिद्धत्वात् घेः परत्वात्समूहाभावः निर्वाधः, अतएव चमुना 'ने'त्यादि ॥ चन्वन्-
 सुत्वम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रत्ययम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

उ०० । नञो धः । ८।२।३४ ॥

टी—। नञो इत्यत्र घः स्यात् मलि पदान्ते च उपानत्—उपानद्,
 उपानहौ, उपानहः । उपानद्गोप्तम् । उपानदस्य ॥

The इकार of the root नञ् becomes ह when a मलि letter follows
 or when at the end of a पदम् । Thus the base उपानद् is got from
 उप नञ् + लिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नञिहतिहनिन्विधि-
 नञिसहितनिष् कौ" (६।२।११६) । In its सु we get उपानद् with घल of
 इकार which by नञ्प्रत्यय and नञे yields उपानत् and उपानद् in सु (सु
 eliding by "हृक्कारान्तो" &c. Similarly उपानद्गोप्ते and उपानद्गु &c. '

मित—। "नञोः" इत्यतः ङी कर्तव्यः । तदाह—'नञी इत्यत्र घः' इत्यादि ।
 अतः उप + नञ् रश्मि + लिप् इत्यत्र "नञिहतिहनिन्विधिनञिसहितनिष् कौ"
 इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानद् इति शब्दः । नञ् ङी सुवीर्ये यत्तन्त्रत्वात् इत्य-
 वकारे सति उपानत् इति । तदा व्यासवर्कः अथ उपानद्—उपानद् इति ॥ एवं
 व्यासि पदत्रयं पूर्वं ज्ञाते अथ उपानद्गोप्ते । एवं उपानद् + सु इति इत्यत्र घले 'अरिष'
 इति घले चमोदम् सु इति ॥ उपानद्गोप्ते चिह्नवती लिप् उप + लिङ् + लिङ् =
 उपानद् इति शब्दः "नञिहतिहनिन्विधिनञिसहितनिष् कौ" इति सूत्रेण सिध्यति । अथ एवं सूत्रेण—

दी—। उत्पूवीत् 'पिण्डाह प्रीतौ' इत्यस्मात् "भृत्विग्—" आदिना क्विन् । (अस्मादेव) निपातनात् इतोपपत्त्ये । क्विञ्चस्तत्वात् कुत्वेन इत्यच् । जणस्ववर्षे । (ततः) उष्णिक्—उष्णिग्, उष्णिगौ, उष्णिहः । उष्णिक्शब्दभ्याम् । उष्णिक् ॥ (इति टाप्ताः) ।

(औषिद्रदिष्यन्माह—) औः (सौ "दिवधीम्") ; दिवौ, दिवः । (पदान्ते "दिवत्" इति) शुभ्याम् । शुधु ॥ (देकान्तगिर्यशब्दमाह—) यथाति चनया इति छिप् सम्प्रदादिः । "कृतश्चातोः" (आ१।१००) इति श्रु । ततः चिन् इति प्रातिपदिकम् । चस सौ सुसोपि "वर्णपभायाः दीर्घः—" इति दीर्घः । ततः—गीः गिरौ—गिरः ॥ एवं यूः (पिपर्णि वाचयति इति क्विप् "उदीष्टपूर्वस्य" (आ१।१०२) इत्युत्तरपरः । ततः पुर् इति प्रातिपदिकम्) ॥ चतुरः चतस्रदेशः ("विचतुरोः स्त्रियाम्" इति सूत्रेण इति शेषः) । चतस्रः (चतस्र—आदिष्वयं परः । ततः एतत् "चतुरन्तुङोः—" इति आसं बाधित्वा प्रवर्तते । चतस्र + अन् = चतस्रः) । चतस्रः । चतस्रस्यम् ("न तिङ्चतस्र" इति दीर्घ-प्रतिषेधः) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ मानाः आरभ्यन्ते) (क्विन् कः इति । क्विमः कादेशे टाप् । का—के—काः । सर्ववत् ॥ (अथ इदम्यद्वयं स्त्रियां त्रिविधं वक्ष्यति—)

Eng.—Easy.

४४१ । यः सौ । आ१।११० ।

दी—। इदमो इत्य यः स्यात् सौ । "इदमो सः" (सूत्र २४३) [इति भेकारस्य भकारि कृते । अनेन सूत्रेण इदम् च यत्वे कृते—] इदम् ॥ [चीकि] सदाद्यत्वं (? परकपत्तम्), टाप् । "इश्च" (सूत्र २४५) इति भः । इमे—इमाः । इमास्—इमे—इमाः । अनया ('हलि लोपः' (इद इत्यस्य लोपः) आभ्याम् । आभिः । आस्यै (आडावकः) । आस्याः । आमयोः । आताम् । आस्याम्—अनयोः—आह । आन्वादेशे ॥ एनाम्—एने—एनाः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥

The इ of इदम् is replaced by य when सु follows. [This order is in feminine gender only ; for in masculine we have the special rule "इदोश् पुंसि" and in neuter सु &c. being elided there is no अङ्गनाय्ये at all]. Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule "इदमा नः" = इदम् with अङ्गनाय्ये सुलोपः । In इदम् + श्री, we have अदायन् yielding इद अ + श्री = इद + श्री by परस्मै = इद + श्री by टाप् in feminine = इद + श्री by the rule "श्रीक चापः" = इदे by "आद्युक्तः" = इमे by न for इ by the rule 'इव' ॥ In इदम् + आ = इद + आ by अदायन् = अना आ by the rule "अनाय्यकः" = अनया by एत् (see ante. under masc. इदम्) ॥ In भाम् &c. we have 'इद' लोपः by the rule "इति लोपा" &c. as in masculine and so on. अस्मिन् अस्मै, अस्मान् &c. as in सर्वस्मै, सर्वस्माः &c. In अन्वादिन् एन ॥ ordered for द्वितीया, इया singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base अना ।

नित— । "इदमो नः" इतिश्रुतात् इदमः वर्तते । "इव" इतिश्रुतात् 'इ' इति अङ्गनाय्येति । तथाह— "इदमो दस यः सात् श्री" । "इदोश् पुंसि" (अ० १११) इत्युत्तरस्येति पुंसि इति निश्चित्यचक्षमात्, अमुंसि च श्रीः शुभा श्रुतिः अङ्गनाय्याभावात् स्त्रियायत्येति निश्चितः इति बोध्यम् । इदम् + सु ("इदमो नः" इतिश्रुते च अकारस्य मत्वे = (अनेन सुत्रेण दस यत्ने) इवम् इति ॥ श्रीक तदायान्ने इदमश्री इति श्रुति परस्मै टापि सति इद + श्री इति भवति । तदा "श्रीक चापः" इति श्रीभादे मुचे च सति 'इव' इति दक्षारस्य मत्वे च इमे इति । अदायान्ने इदम + आ इति अति "अनाय्यकः" इति अना आ इति द्वितीया एते अनया इति ॥ इत्यन्तो इदमो इदमो इदो लोपे = पुंसि अन्तु आन्तान् इत्यादि भवति । अस्मै अस्मद्, अस्मान् अस्मादी आङ्गावस्मादि सर्वाणाम् । अन्वादिने 'एन' इति श्रुति रभावात् रूपानि ।

हो— । "अस्मिन् अङ्गनाय्ये" (इति सुत्रे) सूत्रे निश्चिन् अङ्गनाय्येति निपादयते । (तदा अङ्ग इति प्रतिपत्तिरिति । अस्मै श्री कितवत्कात् प्राप्तिः अस्मै अस्मै अस्मै अस्मै । अङ्गनाय्ये । अङ्गनाय्ये ॥ इति आङ्गनाय्ये ॥

(सदस्यभाष—) सदाद्यत्सम्, दाप् । ङ्—ङ्ये—ङ्याः । एवं तद्
सद् । पुत्तद् ॥ इति दान्ताः ॥

(यतोति कर्त्तरि क्तिप्) “क्तिप्वचि—” (वर्त्तिक) इति दीर्घः चस्यसाधनं
च; वाप् इति प्रतिपदिसम् । चस्य सी, इत्यङ्गादिना सुचीपः । ‘चोः कृः’ इति कुत्वम् ।
जम्बुत्वच्यैः । तदाङ्—) वाक्—वाग्, वाचौ—वाचः । वाग्भ्याम् । वाक् ॥
(चाश्रीतौवि औचादिके क्तिप् “चाश्रीतेङ् खञ्” इति ऋक्षः । अप् इति) अपस्तब्धो
नित्यं बहुवचनान्तः । “अपस्तब्ध—” (सूत्र २५७) इति दीर्घः (सर्वनामस्थानि)
आपः । अपः ।

Eng.—Easy.

मित— । अप् भित् इति स्थिते चाङ्—

३४२ । अपो मि । ३४३।४८ ।

ही— । अपस्तकारा स्यात् भाषौ प्रत्यये परे । अङ्गि । अङ्ग ।
अङ्गः । अपाम् । अपङ् ॥ (इति पाणाः) ॥

The final of अप् is changed to तकार when an affix beginning
with अ follows. Thus अङ्गिः, अङ्गाः &c. In अङ्गमङ्गः we do not get
त at the final for here आदि प्रत्यय does not follow but आदि
word only.

मित— । “अचः अपसर्गात्” इति सूत्रात् ‘चिः’ वर्त्तते । ‘मि’ इति साहि
प्रत्यये परे इत्यर्थः ॥ अङ्गम् सुखमन् ॥ दिग्+क्तिन् अङ्गिगादिस्त्येच—दिग् । चस्य
सी “अच—” इति चः । तस्य जम् ‘जिग कः’, तस्य “क्तिन्प्रत्ययस्य कृः” इति कुत्वम् ।
जम्बुत्वच्यैः । तदाङ्—

ही— । विक्—विग्, विद्यौ—विद्यः विद्भ्याम् विद् ॥ (इत्यने चयः
चस्य इति विक्ङ् सप्तशब्दात् इमेः क्तिप् सति चापि कुत्वम् स्यात् । तदीयाङ्—),
“त्यङ्गाङ्गु—” (सूत्र ४२६) इति इमेः क्तिन् विधानात् अन्यत्रापि कुत्वम् ;
किन्तु प्रत्ययो परमात् इति बहुवचनान्ते इत्यर्थः । इक्—इग्, इद्यौ—इद्यः ॥

[विमलः श्रीः चाकाशः वसः चक्रः इति विमलः—विमलदिव् इत्यन्ताह—
 "दिव उत" (पदान्ते) । अहर्विमलद्वयम् ॥ (विमलदिव् + लो० विमलदिनी ।
 अत्र 'दिव्' मन्त्रस्य पदान्ताभावात् "दिव उत" इत्यन्तं न स्यात् । तत्राह—
 अन्तर्वाणिनी विभक्तिमान्नित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरस्य कस्यापि पदसंज्ञायाः
 प्राप्तायाम् "उत्तरपदत्वे चापवादिविधौ प्रतिषेधः" (प्राप्तिः) इति प्रत्यय-
 सङ्ख्या न । विमलदिवी, विमलदिवि ॥ अपवादिविधौ किम्, १—उक्ति-
 सेचौ । इह वस्त्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । अकारप्रत्ययः कृत् (करीष्ये)
 तु न (पदत्वे नास्ति इत्यर्थः) ॥

Eng—unnecessary.

मिति— । विमलदिव्+श्री इत्यत्र 'विमलदिनी' इति रूपे चक्षुः पश्यन्निति ।
 'विमलदिनी' इत्यत्र सन्तुदायकं सुबन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केषलस्य दिव् इत्यत्र,
 अतः "दिव उत" इति न ग्राहीति । न च "द्वितीयातुप्रातिपदिकयोः" इति ध्रुवो
 दिव् इत्यन्तस्य विभक्तिं प्रत्ययसंज्ञेनाश्रित्य दिव् इत्यत्र पदत्वं वाच्यम् । "न च ध्रुवो
 सुमन्तात् न प्रत्ययसंज्ञकम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुबन्तवर्त्ततया अकारप्रत्ययाभावेन
 अत्र "न सुमन्ता—" इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अथवा रात्रः पुरुषः राजपुरुष इत्यादौ
 पूर्वभागे नञोपादिर्न न स्यात्" सर्वमेतत् आशङ्क्य आह— "अन्तर्वाणिनीम् विभक्तिमा-
 न्नित्य" इत्यादि । अत्र प्रत्ययसंज्ञायाः वारयति न चार्त्तिकसत्तत् । अर्त्तिकसत्तायां
 यथा— "समासे उत्तरसंज्ञकस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां अन्तर्वाणिनिविभक्त्योपे प्रत्यय-
 सङ्ख्याप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा" । तत्र 'दिव्' इत्यत्र उत्तरसंज्ञकस्य
 प्रत्ययसंज्ञे प्रतिषेधे दिव् इत्यत्र पदत्वं नास्ति, "दिव उत" इति च न प्रवर्त्तते अतः
 विमलदिनी ; विमलदिवि (श्री भास्वत्प्राप्तिप्राप्तं तुम् न) ॥ अपवादिविधौ इति
 वार्त्तिकं निगम्यसुक्तम् तदाह—इतिसेचौ इति । सेच इति क्लियमनेतत् । दधः
 सेचौ इतिसेचौ । अतः समासे उत्तरसंज्ञकस्य द्वौ ध्रुवौ विभक्तिं प्रत्ययसंज्ञेनाश्रित्य
 'सेच' इत्यत्र पदत्वं न तत्सकारस्य पदाश्रित्या "सातुपदायोः" इति सूत्रेण अस्ति
 इह । तथा च आकाशनोरता "उत्तरपदत्वे प्रत्ययसंज्ञकप्रतिषेधः" इत्येवावधिः । तत्र तु
 सेच इत्यत्र सङ्ख्यायां पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययसंज्ञेनाश्रित्या अतः च

भावात् नोपभाषाहतिः, "सर्वेभ्योभक्षाने चाकृण्वौ" इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । 'जहाधि' इति भल्लजलाभावात् न कुम् । इति सर्वमेतत् । अक्षरानुलिङ्गप्रकरणे 'राजन्' इत्यक्षरे द्रष्टव्यम् ॥ 'अहन्' तु इत्यत्र कुमता सुप्तिं सुप् परत्वाभावात्, "रोऽसुपि" इति वी,— एतदीवाह—

वी— । "रोऽसुपि" (सूत्र १७२) [इति] आहर्भोति । "विनाभा कियोः" (सूत्र २७१) इति अहो, आहो, आहानि (यत्र भल्लजलाभावात् तुम् न, किन्तु सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः) ।

मिति— । सुगता ॥ आमादी इति अहन्मन्त्रस्य पित्रेवमाहः—

४४३ । आहन् । १।२।३८ ।

वो— । 'आहन्' इत्यस्य कः स्यात् पदान्ते । आहोभ्याम्, आहोमिः । इह "अहः" "आहोभ्याम्" इत्यादौ रत्वस्य बोः अलिङ्गत्वात् नलोपे प्राप्ते 'आहन्' इत्याद्यर्थे एकेन मलाप्याभावं निषादं द्वितीयेन सर्वेष्वेव । तद्वन्त्यापि स्त्वस्त्ये । दीर्घाणि अदादि मत्वस्य दीर्घाहो निषादः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययसङ्गत्वेन 'असुपि' इति निषेधात् रत्वामात्रे कः, तस्य अलिङ्गत्वात् प्रत्ययसङ्गत्वेन उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निषादः ("इतिव" इति सन्धी उत्पन्नम्) । दीर्घाहो, दीर्घाहोः । दीर्घाहो, दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि च ।

'ह' is ordered at the final of the base अहन् when at the end of a पद । Thus अहन् + आन् = अहन्मन् = अह क आन् = अहोभ्याम् by the rule "इति च" (अप्) . Similarly अहोमिः । In अहः and अहोभ्याम् रत्वं and रत्व respectively are treated as अलिङ्ग, so नलोप by the rule "नलोपः प्रविपरिकाशस्य" is done here ; this however does not take place owing to bringing of "अहन्" in this antra ; so by one "अहन्" there is absence of नलोप here and by the second "अहन्" of the antra र is being brought. As 'अहन्' is said in original in this

कथ्योः पदन्ते चदं कुत्सामपादः (एतयोः कर्त्तुं कुत्सं वाञ्छित्वा वर्जते इत्यर्थः ;
तत्तत्र भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते) । अग्न्यस्त्विग्न्यस्त्वयोस्तु निपातमन्वेन कुत्सम् ।
(ननु तदा अस्त्वं यच्चेपि कृत्वापवादं धत्तं इति चेत्, सम्भ । इत्येवमाह) अस्त्वं-
यत्तस्तु कथ्यतेरौणीविके अस्त्वंभवे बोध्यः (ततः “अस्त्वं—” इति सूत्रस्याविषय-
त्वात् “योः क्तः” इति कृत्वे सति अस्त्वं, अस्त्वं, इति—) अस्त्वं—अस्त्वं, अस्त्वं,
अस्त्वं । “पदन्तो—” इति सूत्रेण वा अस्त्वं । अस्त्वं । अस्त्वं—
अस्त्वं, अस्त्वंभ्याम् अस्त्वंभ्याम् इत्यादि ॥ (कर्त्तव्यमिति इति कर्त्तुं प्राचने किन् कर्त्तुं
इति प्रातिपदिकम्) कर्त्तुं—कर्त्तुं, कर्त्तुं, कर्त्तुं । नरजानां संयोगः ॥ (नरज-
अर्द्धे अन्धात् अचः ककारात् उपरि तुमः प्रतिषेधः स्यात्, किन् अन्धात् वर्गात्
पूर्वोत्तुम् वा स्यात् इति पार्त्तिकद्वयनाह—) “वर्द्धिं तुम् प्रतिषेधः” । अन्त्यात्-
पूर्वो वा तुम् (पार्त्तिक) । वर्द्धिं—वर्द्धिं वा कुलानि ॥ त्यत् (तुकाकृत-
त्वात् खदाद्यत्वं सत्त्वं च न), त्यत्, त्ये, त्वानि ॥ तत्—तत्, ते, त्वानि ॥ तत्—
तत्, ये, यानि । तत्—तत्, तत्, तत्, तत् । अन्वादेशे ॥ तत् ॥ वेभिस्तः
विषयः (वेभित् इति यङ्गुगन्तधातोः भ्रतो लोपे यलोपे च वेभिद् इति) । वेभिस्त-
वेभिस्त, वेभिदी । (नस्मद्योः स्थाने यः भिः त्विन्) सौ अस्मलोपस्य स्थानि-
त्वात् अस्मलन्तत्वात् ॥ तुम् । अस्मलन्तत्वात् तुम् न ; स्वविधौ स्थानि-
त्वात् अस्मलन्तत्वात् (स्थानिभूतस्य अस्मलोपस्य स्वस्य विधौ कर्त्तव्ये अस्मलोपस्य स्थानि-
त्वात् सन्भवति इत्यर्थः) । वेभिदि व्याख्याकुलानि ॥ (एवं) वेभिदि ॥

Eng.—Unnecessary (only Sanskrit Note is given along with
Dikshita) ; for here forms are almost everywhere ■ the light of
masculine declensions.

नित— । तुवना ॥ नामधेयतीति किम् । अत्रकिं नवाच् ; पूजायां (“नार्थ-
पूजायां” इति नखोपाभावात्) “एकः पदन्तात् चति” इति पूर्वकथे गोच् ; पूजायां
गोच् । प्रकृतिभावे गोचच्, पूजायाम् गोचच्, इति चट् प्रातिपदिकानि । एषां उपरि-
वत्स्यन् गोचद्वयना रूपसंख्यानि निर्वचन् आह—

“कपो द्वितीयः—” इति पक्षे ककारसह लकारेण चोच्चारणाधिक्यं यदुच्यते ;
तत्त्वस्थासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्य असिद्धत्वात् जम्त्वाभावे पक्षे
द्वितीयादेशात् स्त्रीलिङ्ग रूपसिद्धिं यथेष्टे पृथ । (सुप्रकारसंज्ञेन नवाधिक्यवत् कपाधि,
आमते चविकल्पकम् इत्यर्थः) । कदाप्येषां द्विवचनानुनासिकार्थकत्वात् । रूप-
परवर्धनस्युत्पादि (५२५) भवन्तीति मनोविभिः ॥

मिति— । सुप्रभा ॥ ऊहासीचमिति । सी चमनां कपाच्चाक्यवर्धनस्य “अनक्ति”
इतिविले तदभावे च ऊहाइय कपाधि इत्यनेन चयमापि विवचनमादिशेद्वत् इति
विशेषभयात् व्यवहारकाले नम्रकृतत्वाच्च सुगमत्वाच्च व्याख्यानमनामशकमेव ॥

चयुवा तिर्य्यक्-इत्यस्मात् । तिरः चयतीति “अनक्ति-” चरित्वा चिन् ।
गती “चरित्वा” इत्यः—” इति नञोपः । ततः नपुंसके सी सीर्लोपः । कुलम् ।
नयत्वचयः । अतः आह—

दी— । तिर्य्यक्—तिर्य्यङ्, तिरङ्गी (चौकः ३५५ मत्वात् “अचः” इति
आलोपः) ; तिर्य्यङ्गि । पूजार्था तु—तिर्य्यक्, तिर्य्यङ्गी, तिर्य्यङ्गि । (जेदं
पुनः) । यकृत्, यकृती, यकृन्ति । “यकृन्तो—” इति वा यकृन् । यकामि । यकृता
यकृता ॥ यकृत्, यकृतो, यकृन्तो । (पाश्चिक यकृन् आदेशो सति—)
यकामि । यकामा—यकृता ॥ (दा + यद = ददत् इति प्रातिपदिकम् । यक
रुपाच्चाह—) यदत्, ददती ।

मिति— । ददत् + चि इति स्थिते दी “नाभ्यन्ताच्छतुः” इति निजं नुमनेविधि
प्राप्ते विधानमाह—

५४४ । वा नपुंसकस्य । ७।२।७।६ ।

दी— । अन्त्यस्तात् परो यः यता तदन्त्यस्य क्लीबस्य नुम वा स्यात्
सर्वनामक्यानि । ददन्ति-ददति ॥ ददत् ।

Neuter base ending in the चट् come after a duplicated root
(चयुवापात्) takes नुम optionally in the सर्वनामज्ञान affix. Here चि
is a सर्वनामज्ञान affix, so ददत्+चि takes नुम optionally and we get

दृढनि + दृढति । - Now the base तुदन् (derived from तुद + दृढ) is being declined and we look forward—

नित— । “नाम्नान् यत्” इति वचने न च यत् । “उदिद्वयम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने न चति । तदाह—“यत्नान् परी यः यत्” इत्यादि । ननु-सकस जङ्गलीः स्वानि मेः सर्वनामस्थानान् पापिदे तुमि सति दृढनि—दृढति इति । अत्रेवा तुद + दृढ=तुदन् इति असं शक्यम् । सीलुका सुतत्वात् तुदन् इति । चीकः यो भवात् तुमि अत्रार्थे वैकल्पिके विधानमाह—

४४१ । आच्छीनयोर्नुम् । ३।१।८० ।

टी— । अक्षान्तात् अङ्गात् परे यः शतुरथयः तदन्तस्य अङ्गस्य तुम या अवात् शोनयोः वरतः । तुदन्ती—तुदती, तुदन्ति । मात्, माप्ती—माती, भाप्ति ॥ पठत ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then तुम is optional after bases ending in दृढ come after अवर्त्तन-पङ् । Here पङ्कत is to be understood of roots taken along with अ-विचरण । Thus in तुद + दृढ, तुद is अवर्त्तन पङ्क taken along with अ-विचरण, so this ending in दृढ takes optional तुम in शी and when the fem. affix ची follows. Thus तुदन् + ची = तुदन्ती + तुदन्ती । In तुदन् + मि we get सर्वनामस्थानस्य च तुम् by the rule “उदिद्वयम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly तुम in शी is optional after अवर्त्तन कदादि roots like भा, वा &c. So we get भाप्ती and माप्ती in शी of the stems भाद् and so on. Now we see the peculiarity of the base पङ्क गृहे ग्रीष्मे आदि root पङ्क with दृढ added.

नित— । पूर्वसूत्रात् “न” इति वचने । “आद्य” इति पञ्चमी अवर्त्तनात् अङ्गात् इत्यर्थः । “नाम्नान् यत्” इत्यत्र यत् वचने । तदाह—“यत्नान् परी यः यत्” इत्यादि । अत्रेवा तुद + दृढ=तुदन् इति असं शक्यम् । सीलुका सुतत्वात् तुदन् इति । चीकः यो भवात् तुमि अत्रार्थे वैकल्पिके विधानमाह—

‘अन चत्त’ तु तदाहि बहुवच विकरणविशिष्टस्यापि शङ्खं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदन्ती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु ‘उदित्याम्’ इति सर्वनामस्थाने तुभि सति कप् ॥
अदादी तुकि अवर्णान्तात् दादीर्भुक् च तदाङ्—तात्, भातो—भातो इत्यादि ॥
‘माति’ इति ‘तुदन्ति’ वत् बोध्यम् ॥ अदादी अवयव अवर्णान्तात्माने इत्, इतो,
अनि इत्यादि गुभभावे सिध्यति । अतः “भिःसन्तो विशाखम्” इत्यमरवीजः यतः
‘अस’ अदादौ पठितः ॥ ‘पचत्’ इत्यत्र भवविकरणस्यापि “आच्छीनादीः—” इत्यनेन
एतेषु तुमी कैकलिकत्वे सति भाङ्—

४४६ । शप्श्यनोर्नित्यम् । ७।१।८२ ॥

शो । शप्श्यनोरात् परो यः शप्श्यवयवः सदनस्तथ नित्यं तुम्, स्थात्
शोमनोः परः । पचन्ती, पचन्ति ॥ दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥

तुम् is obligatory when शी and नदी i.e. fem. affix लोप्, follow,
after base ending in श्त् coming after अवर्णे of शप् (आदि) or शान्
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवर्णे with शवविकरण,
so here तुम् is नित्य and we get पचन्ती in शी । Similarly दीव्यन्ती ॥
पचन्ति-दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

नित— । “आच्छीनयोर्तुम्” इति वक्तव्ये । “आभ्यस्तात्—” इत्यतः ‘शप्’
अप्यसि । तदाङ्—‘शप्श्यनोरात् परो यः’ इत्यादि । ततः ‘पच’ इति शवविकरण-
विशिष्टस्य अवर्णस्य परो शप्श्यवयवस्य तुम् नित्यं भवति स्मां सन्धानम् । एवं ‘दीव्यत्’
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीव्यन्ति इत्यादि तु तुदन्तिवत् ॥ ‘अश्त्’ सुगमम् ॥
पठिते यथा—तदादी शी अवर्णान्तात् अश्त् ; तुम् वा शोमनोः । अदादी तुकि अवर्णान्-
तात् दादीर्भुक् वा । आदी शप्ति अवर्णान्तात् अश्त् । नित्यं तुम् । दिवादीभ्यश्चि
अवर्णान्तात् अश्त् । नित्यं तुम् । नित्यमेव तुम् । तेन “मोक्षिताम्परततुल्यं सुप-
माता । विभाति यज्ञा रोधःपतनकक्षुषा गच्छतीव प्रसादतु” इति चिन्तम् । अन्त्य-
भुक्तीत्यादी शी यतश्चि “आभ्यस्तायोरात्” (६।४।११२) इत्यादन्तानामाकारस्योपि
नावर्णान्तात् परः यतः । तुमभावश्च ॥ आदी शी नावर्णान्तात् अश्त् । तुमभावः । ततः

दोर्ः) । पयसो, पयोसि । पयसाः पयोभ्याम् इत्यादि ॥ (सु सोमना-
प्रमानं ससा कुक्षसा इति किरणं सुपुम्बुम्बः । चप्पात् खनीषुक् । संयोगना-
लीयः तस्य सुपुम्बु इति । एतदेवाच—) सुपुम्, सुपुंसी, सुपुमांसि (ये सर्वान-
स्वानन्तान् “पुंसीऽपुङ्” इति चपुङ्) ॥ अदम्बु इत्यत मोर्लुका क्षुत्तात् न चो ।
नापि मृदादालम् । ततः) आदः ।

(चोकि उपमाह—) विभक्तिकार्थ्यम् (लङ्गाद्यदिक्म् इति यावत् ।
(“पूर्ववाचिह्वम्—” इति विभक्ति कार्थीतिर) सत्यमखे । (तसः) आम् । (प्रो,
महाचलं, मरुत्पलं चणमालात् गुम्, उपधादीर्घ इ. ततः लज्जन्ते इति—) आमुनि ।
पुनस्तत्तत् । शेषं पुं वत् ॥

Eng — Easy.

॥ इति हस्तताः सुपुंसकलिकाः ॥

॥ अथाद्वयप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातसंख्यम् । १।१।३१ ॥

ह्री । स्वरादयो निपाताश्च संख्यसंज्ञाः स्युः ।

Words beginning with स्वर, etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule “प्राची-
नरात्रिपाताः”, “आद्योऽसंख्यवर्णे”, “प्राद्वः”; “उपसर्गाः क्तिन्दीर्घे” &c)
are all called संख्यम् ।

मिह— । स्वर, आदि शेषांते स्वरादयः । स्वरादयः निपाताश्च इति स्वरा-
दिनिपातम् । समाहारसंज्ञः । निपाताः यथा— “प्राचीनरात्रिपाताः” “अधिकृत्य
“आद्योऽसंख्यवर्णे”, “प्राद्वः”, “उपसर्गाः क्तिन्दीर्घे” इत्यादि स्वयमिहोक्तः

(शब्द-भाष्यात्मा) । अत्र वाच्यमनीना इत्यत्रा नवा—“सरादीनां चादीनां इत्यत्रा वाच्यम् “विधायां चादौदायाः” इति उपनिषद्भाष्ये । चादीनामसङ्गना-
विनामिवाच्यत्वम् । सरादीनाम् सङ्गनाविनाम् चङ्गनाविनाम् तत् इति
नववर्गावम् ॥”

अथना सारादयो वचने—

द्वौ— । स्वरः, प्रातरः, पुनरः, सप्ततः, (सप्ततः, इत्यन्तर्धाने; सप्ततवीर्ये
वचति), उपमेयः, नीचेयः, वनेयः, ब्रूयकः (इति सत्ये । अन्तर्धाने विदायाः),
चते, युगात्, आशतः, दृक्, इत्यः, इत्यः, दिवा, रात्रौ, साम्, चित्, मनाक्,
ईशः, जीवम् (इति सुखसीमयोः । जीवमाहो जितेन्द्रियः । जीवमाह), एन्द्रोम्,
बहिम्, अन्तः, (इति वचिद्वये; चते वचति), सप्ततः (इति सप्ततपञ्चमोः ।
तां समया चाहो; वामं समया चाहो वामपञ्चमो इत्यर्थः), निदवा (इति सप्ततये ।
निदवा लङ् निदवा इतिवति), स्वयम्, कृषा, जलम्, वम्, हेतौ (इति
जितेन्द्रिये), इष्टः (इति शाकाहो । समिद्धानिष्टमन्त्रो वचति), अन्तः (इत्य-
न्तर्धाने । अन्तः प्रियं प्रत्ययवति), सामि (इत्यन्तर्धानयोः । सामितवीर्य-
माह; सामितमन्त्रं साम्), ‘वत्’ [‘तेन वत्’ क्रियावति] (५/१/११४)
इत्यादिना विहितमिह गच्छते । तदन्तर्धानं इत्यन्तर्धानम्—] आशतः, अन्तः,
अन्तः (इति वचनोदाहरणे) । सप्तः (इति जिते), उपमा (इति जिते), सप्त-
सप्तः (इति जिते), तितः, अन्तः अन्तरेष्टः, वयोक्तु (इति वाच्यमन्त्रोः ।
जीवः, जीवामः) । वम् (इति वाच्यमन्त्रोः सुखसीमयोः । वम् वचम्),
वम् (इति वचनोदाहरणे । वचः, वचः), सप्तः, विना, शान्, स्वस्ति, स्वया,
अन्तः, वचः, औचः औचः (इति वचिद्वये) अन्तः (इत्यन्तर्धाने), अन्तः (इति
सप्ततपञ्चमोः वचम् । उपमाः (वचनोदाहरणे), अन्तः (वचनोदाहरणे),
विदवा (वचनोदाहरणे) शेषा, कृषा, मिथ्या, मुधा, पुरः, सिन्धो, मिथः,
माधः, मुधः, प्रवाहः (इति वचनोदाहरणे) [‘प्रवाहः— इति वाच्यमन्त्रम्],
आयः इत्यम् (इति वचनोदाहरणे । आयः वचम्), अन्तः, साम्,
आयः, वचः, इत्यम् (इति वचनोदाहरणे), अन्तः, वचः, वम् (इति वचनोदाहरणे) ।

आम् (इत्यङीकारे), प्रताम् (इति ज्ञानी), प्रद्यौम् (इति समाचारं), मा, माङ् । आकृतिगद्योवम् ॥

N. B.—This सहादि list is an open one (आकृतिगद्य) and not a closed one.

नित— । “प्रायोऽप्राप्तिप्राप्तः” । तत्र चादय उपसर्गाः नतः कर्माप्रचरीवास विपतनि । चादयः—

दी— । च, वा, इ (इति प्रसिद्धी), अह (पूजायाम् । गन्धकारस्य ‘अह’ इति निगद्योने । ‘अं इ चामं गच्छ भयमहारम्’ नञस्तु), एव, एवम्, कृतम्, कश्चत्, सुगप्त, भूवत्, कूपत्, सुप्त (इी मये प्रसंदायाम् च), कुम्भित् (सूर्येण), मेत् (म्हायाम्), सेत् चन (जेद्वे), पत्र मह (इत्यारणे), कश्चित् हस्त, माकिर् माकिम् नकिर् (अयः कर्त्तव्ये), माङ् नम् यावत् तावत् स्त्रै विरुप विरुक्थोः), ह्वै (वितर्के), भ्वै (पाठाभरम्), ई (दाने) भोवद् वीवद् स्वाहा इववा ववद् ओम्, सुम् (इति तुहारे । गुरु तुहल), तथाहि सलु-
किल अथ सप्तु र्म, आयह (उपक्रमहिंसा कृत्यनेषु); “उपसर्गं विभक्ति-
स्वरप्रतिरूपकाश्च” (गणपुत्र)—[तत्र उपसर्गप्रतिरूपकीभूताहरणं भव इति]
अवदत्तम् (उपसर्गे तु “अतः उपसर्गायः इति प्राप्नोति । अथवा उपसर्गेणि
“अवदत्तं विदत्तं प्रदेयद्विर्गर्भाणि । सुदत्तममुदत्तं निदत्तमिति चेयते—” इत्यत्र
निपातनात् भवत्तम् अवदत्तम् इति भावपि । विभक्तिप्रतिरूपकेषु सुवर्गिनीरङ्गम्
इत्युदाहरणम्—], अहंयुः (सुवर्गे तु सप्तोपः आत् ॥ तिङविभक्तौ—प्रीति),
अस्तिज्ञाता (तिङ्गो तु यद्वीर्जिर्वात् ॥ स्वरप्रतिरूपकाभावात्—) अ अ इ
ई उ ऋ ए ओ औ (चा इति वाक्यकारणयोः । इतरं सन्धीधने) पञ्च
(समाचारं) शुक्रम (जेज्जि) यथाकथा च (जनाहरे), पाद् प्याद् काङ् ई
है भोस् प्रये (सप्त सन्धीधने) अ (हिंस्रं प्रसिद्धोऽप्य पादपुरस्तेषु), विषु (बालादे),
शुक्रये (अकथादिष्वयः । सप्तमेकपक्षे निङ्गन्तरीम्), सुत् (कृत्यायाम्) आत्
(प्रसिद्धिं दर्शयते) । चादिराकृतिगद्यः—

A word ending in A ह्रस्व that has म् वा ए धातु, ■ as चमत्
■ चोर चारु जीवति &c.

नित— । ह्रस्व मीमांसा इति चेत् । न च एव मीमांसा, ती भवति यथा । चमत्
सुखम् ॥

४५० । कृत्वातोमुनकुमुनः १११३० ॥

दी— । एतदन्तमन्त्यस्य स्थितिः । कृत्वा । उदेत्येः ; विभुषः (एती ही
मैदिकप्रयोगी) ।

A word ending with the कृत् affixes क्वा वीतुम् वा कुतुम् is also
अन्त्यस्य ।

नित । सुनमा ।

४५१ । अन्ययीभावस्य १११३१ ॥

दी— । अविहरि ।

An अन्ययीभावसमानात् word is also an अन्यस्य, as अविहरि &c.

नित— । सुनमा । अरी इत्यर्थे अविहरि, विभक्त्यर्थे अन्ययीभावः ॥

४५२ । अन्ययात् आपस्तुपः १११८२ ।

दी— । अध्ययात् विहितस्य आपः आपस्तुपः कृत् स्यात् । तत्र अन्ययी-
याम् । अप विहितविशेषणस्य (अन्ययात् विहितस्य इति व्याख्यायान् अन्यः)
चेह—कृत्पुष्पेती (उच्यते) उच्यमान् भवितव्यः इति “अथादयः क्राम्यादयं चिदीया”
इति समासं चतुर्थे मन्तः । अन्य अन्यस्येति मन्ति । यतः सुप् चतुर्थे अन्ययात्
विहितः किन्तु चतुर्थे मन्तात् । अपादिकस्यैव यतः उच्यते मन्तः ।
अन्ययात् ज्ञायां यद्यपि तदन्तविभिरिति तथापि न गौरे । (मत इति)
“आपस्तुपः अन्यमलिङ्गत्वात्” (वाचिक) । [अन्ययात् विहितं मन्ति, अन्य-
यत् चतुर्थे मन्तः । अन्ययात् विहितानि प्रमाणानि—]

दी—ः “अथ हिं विज्ञेयं लोके च विद्यमानम् । अथ हिं च लोके
अथ हिं च लोके” ॥ इति लोकात्ता अ विज्ञेयकारणात्तात्पर्याभावात् ॥

[अथ अथकार—]

अथि भाग्यविज्ञानोपपत्त्यान्वितलोकोः ।

आपत्त्यानि ह्यस्यान्वितं वा वाच्यं विद्या विद्या ॥

अथाह—अथकारः विद्यान्वितं—अथिवाच्यं ॥ इत्यन्वयानि ॥

[तत्र “पूर्वापरी ग्योनिर्गो अथकार” इति “अथकारविज्ञानोपपत्त्यान्वितलोकोः”
अथारि लोकोः अथकारः] ॥

Eng.—आप् and वृप् that are to be made after an अन्वय elide.
Thus in अथ वाच्येवाप् आप् (fem. affix) and वृप् after the अन्वय word
अथ elide. As the explanation here is “अन्वयान् विद्यमानम्” so in अन्वये
the वृप् that is due after अन्वयेन् comes for it is not done after अन्वेन्
the अन्वय, but after अन्वयेन् which is not अन्वय ; and अन्वेन् the अन्वय
is subordinate here (लोके) so अन्वयेन् though ordinarily due after
अन्वय words cannot come here. Taking of आप् in the sūtra is un-
necessary, for अन्वय are said as without लिंग (gender). Thus it
is said “An अन्वय (Indeclinable) is that which does not change
and is same in all the genders in” all the numbers and in all
लिंगादिः । Owing to this saying of अन्वयकार, अन्वय have no gender,
case-endings, number &c. Immediately it is to be noted that—
According to Prof. Bhagat the initial अ of the compound अन्वय and अन्वय
optionally elides and आप् optionally comes after अन्वय words like
अन्वयः, अन्वयि and अन्वये &c. Thus both अन्वय and अन्वयान्, so अन्वयान् and
अन्वयान् are correct.

Here ends the अन्वय.

अन्वयकारः—

॥ अथस्त्रीप्रत्ययाः ॥

४५२ । स्त्रियाम् । ४।१।३

श्री— । अधिकारोऽयम् । 'समर्थाणाम्' इति यावत् ॥

This is an अधिकार सूत्र and its jurisdiction goes up to the extra "समर्थाणां प्रथमादा" (४।१।२२) ।

मिति— । "समर्थाणां प्रथमादा" इति यावत् ये प्रथमाः कथिताः ते स्त्रीप्रत्यया एव इति भावः ।

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४ ।

श्री— । अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र षोडशे टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः स्त्रीषोऽशोषो वाचनाय ।—अजा । अंतः—अट् वा ॥

टाप् is the affix when femmineness is to be spoken of after अजादि words and after अकारान्त words. अज, अश &c. that are read in the अजादि list take टाप् being अदन्त, why then does the necessity arises to mention the अजादि list separately ? On this the author says that 'आप्' after अजादि list comes in the matter of कौष् or कौश्च to come after these words by the rule "जातेरङ्गौदिसमात् चमौपमात्" and "अदन्ति प्रथमे" &c. ;—that टाप् bars कौष and कौश्च, due after the words of the अजादि list. Thus fem. of अज is अजा ; the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that अशु becomes अशुटा ।

मिति— । 'अजः' अजशब्दः आदिर्द्विर्वा ते अजादयः । ते च अत् च इति समाहारो 'अजाद्यतः' ; तस्य 'अकारान्तः' । "अजाप् प्रातिपदिकान्" इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकान्' इति वर्तिते सति तच्च अजा निपरिणते 'अजाद्यतः प्रातिपदिकान्' इति

व्यवर्तते । एवं च सद्व्यवस्थितं प्रकृतम् । “यद्वा चामनपूर्वा जातिः” इति व्यवस्थितं
 सद्व्यवस्थितं विचार्यते । ततः चाह—“व्यादीनाम् चकारान्तक च वाच्यं यत्
 क्रीडं तत्तदीये” इत्यादि । ननु व्यादीनाम् चकारान्तक टादि द्विजे विनयम्
 इत्यवयवम् ? अतोपरमाह—“यद्यपि प्रकृतम्” इति कोट् “जातिरक्रीडिष्वान्” इति
 कोट् च बाधितः व्यादी च टादेन तथा चान् तद्वन् व्यादीनाम् इत्युक्तिः ।
 अतः चाह—“व्यादुक्तिः क्रीडो क्रीडक वाचनात्” । एते “व्याप्यता” इत्यत्र
 ‘व्यादिभिः चतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, व्यादीनाम् इति क्रीडकैव उच्यते,
 तदीयाह—

दी— । व्यादिभिः स्त्रीरक्तं विशेष्यत्वे मेह । व्यादीनि । “द्वितीयः”
 (सूत्र ४१६) इति कोट् । अत्र हि व्यासासंज्ञाहाराभिधं स्त्रीरक्तम् ।
 (व्यादीनाह—) व्या । एतदा । व्याप्यो । चटका । मुक्तिका । यत्
 कतिपयार्था क्रीडं प्राप्ते (त च न मनसि) ; वाक्का, कल्पा, ह्रीका, मन्दा,
 विस्तारः, यत् “यद्यपि प्रकृतम्” इति कोट् प्राप्ते ।

As the word ‘व्यादि’ qualifies क्रीड, so in the case of व्याप्यो we
 get क्रीड्, and not टाड् (for here क्रीड is not of व्यादि word but of
 व्याहार in the व्याह—व्यानाम् व्याप्यो व्याहारः) । In व्याप्यो, क्रीड्
 comes by the rule ‘द्विजोः’ (see infra). Here क्रीड is dependent
 on the व्याहार of व्याप्यो, so क्रीड् comes. Now the व्यादि list is
 being enumerated—व्या, एतदा तथा चटका मुक्तिका,—of these words
 क्रीड् by the rule “जातिरक्रीडिष्वान्” is due and is barred by टाड् ; so
 व्या, कृदा ह्रीका, मन्दा विस्तार of व्यादि list takes टाड्, barring क्रीड् by
 the rule “यद्यपि प्रकृतम्” ।

वित्त— । द्वी व्याख्यातक्येन व्यादिभिः क्रीडकैव विशेष्यत्वे, व्यानाम्
 व्यानाम् व्याहारः इति व्याहारविधौ “द्विजोः” इति कोटि पञ्चमीयम् क्रीडं न
 व्यादीनाम् विधीयते किन्तु व्याप्योद्विषयव्याप्य चतः चट टाड् न । व्यादीनाम्
 क्रीडो चतः इति व्याप्योद्विषय पञ्चमीयम् टादेन व्याप्य । व्या एतदाचटकमुक्तिका ।

अजादीनाह । एषां मध्ये अजा एकदादिपञ्चम्यानां जातिलक्षणे क्रीप् टापर बाध्यते ; एवं बाजा मञ्जादिभ्यश्चे “वयसि प्रथमे” इति प्राप्तः डौष्टापा बाध्यते ॥

बी— । “सम्भस्त्राजिनयस्यापिशेभ्यः फलात्” (वार्तिक) । सम्पत्ता । भस्त्रफला । (अथ) “ह्रस्वापोः—” इति ह्रस्वः ॥ “सदृक्काण्डप्रास्तयस्यैकेभ्यः पुष्पात्” (वार्तिक)—सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । प्रथक् पुष्पा ॥ “शूद्रा नामहत्पूर्वा जाताः” (वार्तिक) ; पुंयोगे तु शूरी ; अमहत्पूर्वा किम् ?—महाशूरी ॥ (अथुना अपि अजादीनेवाह—) कुष्ठा, उष्णिहा, देवविद्या । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । कोकिला ॥ “मूलास्त्रजः—” अमूला ॥

नित— । “पाककर्मण्येपुष्पफलमूलबाहोत्तवपदाह” (४।।६४) इति सूत्रमार्थे पठितं वार्तिकं यथा—“सम्भस्त्राजिन—” । अजापि क्रीष् बाधित्वा टावेव भवति इति सदृश्येव इदमस्य अजादिपञ्चम्याणामेव पठितम् । सम्भस्त्रा अजिन यत्र पिक— एतेभ्यः परः यः फलशब्दः तस्मादिपि टावेव इति वार्तिकार्थः । सचहानि फलानि यस्याः इति सम्भस्त्रा । भस्त्रेवफलानि यस्याः इति भस्त्रफला । भस्त्राशब्दः निव्यस्त्रीछिन्नः न तु भाषितपुंलङ्गे, तत्कथमस्य पुंलङ्गम् ? अक्षीतरमाह,—यत्र “क्यापीसंज्ञाच्छब्दसीदेवत्वम्” इति इत्यः ॥ “सदृक्काण्ड—” इति वार्तिकमपि, एतेभ्यः परः यः पुष्पशब्दः तस्मात् “पाककर्म—” इति सूत्रप्राप्तं क्रीष् बाधित्वा टापं प्रवर्तयितुम् अत्र पठ्यते ॥ महाशूरी इति । महती च सा शूद्रा च इति कर्मधारये पुंलङ्गे चास्ते च महाशूरी इति । यत्र अहतपूर्वेणात् न टाप ॥ कुष्, ह्रस्वस्य स्त्रियाम् = कुष्ठा, एवम् उष्णिह् = उष्णिहा—यत्र अदत्तात्वाभावात् अमूला टापम् विधीयते । यत्र वटिभानुरित्तिरिति वार्तिकम् अपि स्त्रीत्वम् तेन कृतास्तानां विकल्पा न टाप विधीयते ॥ ज्विडादिभ्यश्चानाम् पुंयोगवत्त्वत् क्रीष् बाधित्वा टापवर्त्येव यत्र पाठः ॥ “पाककर्म—” इति सूत्रप्राप्तं क्रीष् बाधितुं वार्तिकं यथा—“मूलास्त्रजः” ॥ इन्द्रायश्रीपि अजादौ पठ्यते । अजादिता-कृतिनचः ॥

सी— । “शून्येभ्यो क्रीप्” (सूत्र ३०३—प्रागुक्तम् व्यवहारात् ॥) । कर्मी । वृषिहनी ।

सङ्ख्य and नाङ्ख words take अङ् in the feminine.

Figure 1

४५५ । वनित्त्य । ४२६ ।

टी.—। अग्निद्विषात् प्राप्तिरित्यस्य निमित्तं द्विष्, अग्निद्विषात् । अग्निद्विषात् । “अग्निद्विषात्—” इति पुनः (१) निमित्तम् ॥ “अग्निद्विषात्—” इति पुनः अग्निद्विषात् “आत्मेरवेमुत्तिकात्” इति अग्निद्विषात् इति निमित्तम् । तेन इह न—अग्निद्विषात् । निमित्तम् । “अग्निद्विषात्—” इति अग्निद्विषात् ॥ अग्निद्विषात् अग्निद्विषात्—प्राप्तिः । प्राप्तिः ॥

After a crude word ending in क्तिन् (affix or otherwise) takes क्तिन् in the feminine. Thus वृ + क्तिन् = वृत्ति, so also पचन्ती etc. In these cases क्तिन् is compulsory when क्तिन् follows, by the rule "कृत्तुर्वाच्यम्" (ante.) In the sūtra "कृत्तुर्वाच्यम्—" the taking of क्तिन् i.e., the root कृत् implies this injunction that—if कृत्तुर्वाच्यम् is to be recognised of roots then कृत् only will be taken into consideration. Thus in कृत्तुर्वाच्यम् कृत् + क्तिन् = कृत्तु, we are not to take कृत् as कृत्तु to attach fem. क्तिन् after it. Similarly in पचन्ती कृत् + क्तिन् = पचन्ती, the root is not to be regarded as कृत् for attaching fem. क्तिन् here by this rule. In कृत्तुर्वाच्यम् and पचन्ती the न abides when क्तिन् follows by the rule "कृत्तुर्वाच्यम् नः—" (ante.) But as the root कृत् is regarded as कृत्, so वृत् and पचन्ती etc. take क्तिन् in the fem. (कृत्तुर्वाच्यम् क्तिन्, पचन्ती क्तिन् and वृत्ती क्तिन्).

मिति—। अन् इति कर्माह्वयः । 'एकं ह्य' पूर्व एकं तत्पदम् । "कर्माह्वयः—
इति स्वयम् अस्मादि "ह्यस्मिन्निधायम्" इति वार्तः । अस्मिन् ह्यस्मिन्निधायम् एवम् ।
अस्मादि कर्माह्वयनिधायि ; अस्मादस्मादस्मादस्मादी तत्पदभिः अस्मिन्निधायि अस्मिन्निधायि अस्मिन्निधायि अस्मिन्निधायि

विधित्सि, तथा च वार्तिकम्—“उमिह्रह्रचवर्जम्” इति । ततः आह—“उमिवन्तात्
प्रतिपदिकात्” इत्यादि ॥ भवन्ती पचन्ती इति वृत्तिकस्यास्य कौपि “वृत्तगोर्निवृत्तम्”
इति निवृत्तं कृमि सति सिध्यति ॥ धातुविषये चकतेरेव उमिन्तं यावन्, ततः ‘उमो-
चन्’ इत्यादि च सुधातोः क्रिये सति चनित्वचलो कौप् न स्यात् । किन्तु प्राची-
मयीची इत्यादि चकतिः सिद्ध्यति कौप् तु भवत्येव ॥

४५६ । वनो र च । ४।१।७ ॥

दी—। वन्तस्तात् तदन्तात्च प्रतिपदिकात् स्त्रियां कौप् स्यात् ।
रश्च अन्तादेशः । ‘वन्’ इति कृनिप्-कृनिप्-वनिप् सामान्यग्रहणम् ।
“प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यात्तु विहितोत्तरादेस्तदन्तात्च वन्ग्रहणम्” (परिभाषा) ।
तेन प्रतिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते । इत्याद्यमस्तिकान्ता
अतिश्वरी ; अतिधोवरी ; शर्वरी ॥ ‘वनो न ह्रस्वः’ “इति वक्तव्यम्”
(वार्तिक) :— ह्रस्वन्तात् धातोः विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्तात्च
प्रतिपदिकात् न कौप् रश्च न इत्यर्थः । ‘ओञ् अपभ्रंशे’ । वनिप्”
“विह्वनोः—” इत्यात्त्वम् । अवावा ग्राह्यासी । रावसुधना ॥ “वहुमीद्री
वा” (वार्तिक) :— बहुधीवसी । बहुमीधा । परो (कौप्-इत्यान्तावपरो)
वाच्यवर्जते ॥

After a प्रतिपदिक ending in वन् or after a word ending in a
वन्त word कौप् comes in the fem. and र comes at the final of
these. By ‘वन्’ the affixes कृनिप्, कृनिप् and वनिप् are taken, “By an
affix” the word after which it is enjoined and the affix itself both
these are taken into account. So ‘वन्’ qualifying a प्रतिपदिक gives
वन्त and वन्तात् words also. Thus अतिश्वरी and अतिधोवरी take
कौप् and रादेश for these are वन्तात् word, वन्+कृनिप्=वृत्तम् and वा
+ कृनिप्=वीवन् । शर्वरी is also got from the वन्त word शर्वन् (वन्
वनिप्) ॥ Now the Varttika “वनो न ह्रस्वः” directs that वन्त and वन्

नाम words are not to take कौप् and रादेह in fem. if these are got from a root ending in a ह्रस्व letter (i.e. a letter covered by ह्रस्व प्रत्याहार) : Thus कौप्+वनिप्=कौ वा (वा by the rule "विद्योः—") वन्=वयवन्. Here कौप् and व is fem. do not come for the root कौप् ends in a ह्रस्व letter. Similarly राजकुम्भा is got in fem. for the root कुम्भ ends in a ह्रस्व letter. Lastly the Varttika "वहुवीही वा" directs that the original rule "वनी र च" is optional in the case of बहुवीहि समाह : Thus बहुवीहरी and बहुवीहः. 'वहुवीह' while not taking कौप् and र in the fem., then it optionally takes कौप् after it by the rule "हाहुभाभ्याम्—" (rule No. 451 below).

नित—। 'वन्: र च' इत्यत्र ह्रस्वे 'र' इति वृत्तवचनात् । 'वन्:' इति पूर्ववत् 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्य निश्चयम् । तेन तत्त्वमिभिः कथ्यते । एवं "वयवयवद्वि—" इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सम्प्रत्ययनिर्णयः कथ्यताम् 'वन्' बहुवचनं बहुवचनं च कथ्यते । तत्राह—'वत्तन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्' इत्यादि । 'वृजोः' इति तु + कृनिप् = कृजम् ; तथा वा + वनिप् = वीजम् ; वृ + वनिप् = वजम् । वन्तु सुवचम् । "वनी र चः" इति वार्तिकेन च वृजोपात्तौ कौप्-रादेही इत्यन्वयतोः को वन् तदन्तात् न विधीयते ; 'ह्रस्व' इति प्रत्याहारः । कौप् + वनिप् = कौ वा + वन् = कवावम् । वय वातोः इत्यन्वयात् स्त्रियां कौप्-रादेहश्च न । एवं राजकुम्भा इत्यत्रापि वीजम् । "वहुवीही वा" इति वार्तिकेन च "वनी र च" इति वृत्ततः विधिः बहुवीहिकमासी विकल्प्यते । "वनी बहुवीहिः" इति वृत्तकाल निषेधकालन्यवयवः । बहुवचनं वीजानः वचनः इति बहुवीहिः । कौप्-रादेहान्वाक्ये तु "हाहुभाभ्याम्—" इति वक्ष्यमाणस्यैव कौप् वा स्यात् ।

४५१ । पाक्षोऽन्यतरस्याम् । ४-११८ ॥

टी—। पाक्षोऽयम् कृतसमासस्तः सङ्कातः प्रातिपदिकस्य कौप्-रादेहः ।
विधी-विधयः ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद that is formed as समासान्न (with चकारलोप), कौप् optionally comes in the feminine. Thus श्री पादौ स्य इति बहुव्रीहौ “संज्ञासुपूर्वस्य” इति पादमन्त्रस्य चकारलोपे ‘पाद’ इति ज्ञायते । And now when कौप् come after it, it ■ a ‘अ’ so पाद becomes—

पाद and we get द्विपदी (कौपि भस्मात् पादः पत् इति) । विपात् ।

मित— । सुगमा ॥

४५८ । टावृत्ति । ४।१।६ ॥

वी— । अचि वाच्योप्याम् पादस्तात् टाप् स्वात् । द्विपदा चक् । एकपदा ॥ (पूर्ववृत्तात् ‘पादः’ वर्तते ॥ उभयोद्देशरत्ने टापि भस्मात् पादः पत्) ।

When चक् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word ‘पाद’ (i.e. कृतसमासान्न पाद) । Hence we get द्विपदा or एकपदा चक् ॥

मित— । सुगमा— ॥

वी— । “न वट्संज्ञादिभ्यः” ।—पञ्च । अक्षरा ॥ ‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृतेपि ‘अन्तावट्’ इति वट्संज्ञां प्रति ‘नलोपः सुप्स्वर—’ (सुप् ३।२) इति नलोपस्य असिद्धत्वात् “न वट्संज्ञादिभ्यः” इति न टाप् ।

वट्संज्ञक words and words like वट् &c as enumerated before do not take feminine affixes कौप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च, नलोप is done (and it in वट्संज्ञा) but पञ्च being a वट्संज्ञक word by the rule “आत्मा वट्” नलोप is अस्मिन् here by the rule “नलोपः सुप्स्वर—” (ante), so पञ्च being अस्मिन्, टाप् (i.e. अस्मिन्चकारटाप्) ■ due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule “नवट्—” so both कौप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary.

नित—। एवं वाच्यनीरमावयवतः चर्तव्यम्—” ननु “नचट्कवाभिन्तः” इति कीदृशं निमित्तताम्, किं टावमुच्यते । वाच्यतात् टावत् नचट्कवाभिन्तः नचिद्विचरित-
व्यात् इति १— वाच्यत्वं चर्तव्यं इति किञ्चित् इति नचट्कवोर्मुचि नचोपे-इमे नचन-
ताम् वाचक टावः इति चेत्तर्थाभिहितं टावमुच्यते—राचकवो इति वाच्यम् । चर्तव्यताम्
नचिमेव दोषितो नचति—‘नच’ इत्यत्र नचोपे इमे’ इत्यादि ।

३५२ । अन्तः । १।१।११ ॥

ही—। अन्तस्तात् न कीत् । कीन्त—कीन्तावो ।

Eng.—Easy.

नित—। अन्तः इत्यत्र पूर्वस्य तत्त्वनिमित्तः कीन्तः । “नचट्—” इति पूर्वस्य तात्
‘न’ इति वर्तते । ‘चर्तव्यः’ इति अन्तः कीत् अति । अन्तः वाच्य—‘अन्ततात् न
कीत्’ इति । एवं कीन्तव्यत्वं वाच्यत्वं च कीपि निमित्तं राचकत्वं इत्यम् ।

३५० । अन्तो बहुव्रीहोः । ४।१।१२ ॥

ही—। अन्तस्तद्व बहुव्रीहो न कीत् । बहुव्रीहो—बहुवचनवादी ।

Eng.—Easy.

नित—। ‘अन्तः’ इति अन्तेन पूर्वस्य तत्त्वनिमित्तः कीन्तः । अन्तस्तद्व पूर्व-
स्यवर्तते । अन्तः—‘अन्ततात् बहुव्रीहो’ इत्यादि । बहुव्रीहो कीपि निमित्तं,
बहुवचनम् इति राचकत्वं इत्यम् । अन्तः बहुवचनं बहुवचनानी इत्यादि ।

३५१ । अन्तुभाभ्यामन्तत्वरस्यम् । ४।१।१३ ॥

ही—। अन्तुकोशरचाम्भां वाच्यता तात् । कीन्ता, कीन्ते—कीन्तावो ।
राच्यता, राच्ये—राच्यतावो । ‘न’ इति राच्य’ इत्यत्र अन्तः । बहुवचनं, बहुवचने—
बहुवचनानी ।

अन्तु optionally comes after words as are got by the previous
two rules e.g. “अन्तः” and “अन्तो बहुव्रीहोः” । Thus कीन्ता, कीन्ते—
कीन्तावो &c. Similarly राच्यता, राच्ये—राच्यतावो &c. The word अन्तुम् is

not used in the masculine. But in the neuter and fem^s:—so says Amara, The base बहुयजन् hence takes ङाप् in the fem. optionally and gives बहुयज्या—बबहुयज्मि &c. (like लज्जा or रज्जा) ।

नित—। “मनः” इति “मनो बहुव्रीहिः” इति च सूत्रद्वयेनेष्टान् मसन्त्यात् भवन्त्यात् बहुव्रीहिश्च विकल्पेन ङाप् भवति इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” चङ्गश्च निरर्थकम् । अतः “मनः” इत्यादिना ङीप्निषेधे पुनः “ङाङ्मभ्याम्” इति ङाङ्मविधाने एव विकल्पसिद्धिः, “अन्यतरस्याम्” इति कचनम् न पुनश्च भवति किन्तु न्यपठ्यम् इति केचित् । भाष्यकारश्च विकल्पार्थम् “अन्यतरस्याम्” इति न न्यायधी, किन्तु “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य योगविभाजमाश्रित्य “बहुव्रीहिः ङाप्” इति “ङनोरच्” इति सूत्रस्य वार्तिकम्, प्रत्याख्यातवान् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४६२ । अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

षी—। अन्नन्त्साह्बुमीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । मनो ङाप्—ङीप् निषेधौ । बहुराज्ञी—बहुराज्ञा । बहुराज्ञी—बहुराज्ञे—बहुराज्ञानौ ।

A बहुव्रीहि ending in भन् which भन् slides its उपधा when a “म”, optionally takes ङीप् in the fem. optionally here ङाप् (by the previous rule) and ङीप् निषेध by the rule “मनो बहुव्रीहिः” also operate. Thus in the बहुव्रीहि—बहुराज्ञन्, the word ends in भन् which is उपधालोपिन् so the rule applying we get बहुराज्ञी (with ङीप्) बहुराज्ञा (with ङाप्) and बहुराज्ञम् (with ङीप् निषेध) ।

नित—। “बहुव्रीहिश्च ङीप्” इति सूत्रात् “बहुव्रीहिः” वर्तेते ; “अन्यतरस्याम्” इति सूत्राच्च ङीप् भवति । “प्रातिपदिकात्” च वर्तेते एव । फलित—साह—“अन्नन्त्यात् उपधालोपिनः बहुव्रीहिः इत्यादि ॥ अत्र अन्यतरस्याम् चङ्गश्च न्यपठ्यम्, ङीप्निषेधश्च भवति । अतः ङीप् उपधा नि ङाप्—बहुराज्ञी, बहुराज्ञा, बहुराज्ञम् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्युत्तुपः । ७।३।४ ।

दी— । प्रत्यास्थात् उकारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्यात् अपि ये स आम्बुपः परो न वेत् । सविका । कारिका । अतः किम् ?—नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । आम्बुपः किम् ?—बहुपरिमाणका नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत् कटुहा । अतः इति तपरः किम् ?—राका । अपि किम् ?—कारकः ॥ “आमकरकवोदपसंख्यानम्” (वार्तिक —मासिका । नरात् कापतीति परिका । “त्यक्त्यपोषण” (वार्तिक) —दाक्षिणात्यिका । इहस्विका ॥

The चकार which is just prior to a ककार which ककार is of a प्रत्यय, becomes इकार when चाप् (the fem. affix) follows this चाप् being not after a सुप्. Thus सर्वा + कवच् = सर्वका = सविका in the fem. By this rule ; so also कन + कल् (कक) = कारक = कारिका in the fem. by this rule. Why do we say 'चत्' in the rule ? Witness नौका (नौ + नौकार्थिक) । Here नौकार is ककारात् पूर्व and not चकार, so इ does not come here when टाप् follows. Why do we say प्रत्ययस्थात् in the sūtra ? Witness शक्नोतीति शका (शक् + चचायच् + टाप्) ; here का is not प्रत्ययस्य but a चालभयस्य, so इत् does not come here ; why so we say 'चम्बुपः' in the sūtra ? Witness the example बहुवः परिमाणका नगरी इति बहुपरिमाणका नगरी, here when टाप् follows the चकार before ककार does not take इकार, for here चाप् comes after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययस्यच । Why do we say कात् in the sūtra ?—Witness the example नन्दना, here इकार cannot come in place of चकार, for it is not before ककार । Why do we say 'पूर्वस्य' in the sūtra ?—This is because the पूर्व चकार from क is to take इकार and not पर चकार । Thus in

कटुका the अकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with “अ” after it? Witness राका (रा धातु + क औभाटि), here आकार is ककारात्पूर्व and not अकार, so इकार does not come for आकार here when टाप् follows. Why do we say अपि in the sūtra? Witness कारक, ककारात्पूर्व अकार does not take इकार for here अय does not come in. The Vartika “मामक—” directs इकार for अकार prior to ककार in सामक and मरक when आप् follows yielding सप्तिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययस्य so the present rule not providing इत् for अकार here in the fam, the Vartika provides that; lastly लघन्त add लघन्त words ending in “क” (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their अकार, before ककार । This दाचिञ्चालिका &c.

नित— । ‘प्रत्ययस्यात् कात्’ इत्यत्र कात् इति ककारात् अकारः उच्चारणार्थः । सुवे ‘अनुपः’ इति व्याख्यायते—“स आप्, सुपः परो न वेत्” इति ॥ सुवे अतः इति किमर्थम् उक्तम् ? ‘नीका’ इत्यत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत् यथा न स्यात् एतदर्थम् ॥ ‘प्रत्ययस्यात्’ इति वचनात् ‘शका’ इत्यत्र ककारस्य आत्वव्यपत्त्या प्रत्यय-स्यत्वाभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत् न प्राप्नोति ॥ ‘अनुपः’ इति सुवे उक्तत्वात्, बहुव-परिवाजकाः यस्याम् इति समासो बहुपरिवाजका नञरौ इत्यत्र आप्, प्रत्ययव्यपत्तिन सुपः परत्वात् ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इत् न स्यात् ॥ ‘कात्’ इति वचनम् असति ककारे यथा न स्यात् तदर्थम्, यथा गम्भा इति ॥ सुवे ‘अतः’ इति तपरकरणात् राका इत्यत्र पूर्वस्य आकारस्य इत् न स्यात् ॥ ‘अपि’ किम् ?—कारकः इत्यत्र आत्माभावात् अकारस्य इत् यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ मामक+टाप्, मरक (मर + कौ + क) टाप् इत्यत्र ककारस्य प्रत्ययस्यत्वाभावात् अपि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारे अप्राप्ते तद्विधानार्थं चार्त्तिकभाटि—“मामकमरक—” इति ॥ “सूत्रीयामातःस्थाने” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते “त्यक्त्यधीन” इति चार्त्तिकम् तदुपमादाहर्त्तम् । “दाचिञ्चालिकात् पुरसम्पक्” इति ल्यक्, ततः स्तार्थिक-कः ; अधुना टापि सति

राशिवाचिका । एवं वचनान्तर् ("वचनान्तर्") + व = वचनन्तः । अतः दाधि
वचनिका । अन्त्यवचनवीच्य वचनान्तर् पूर्ववत् वचनान्तर् निमित्तम् इकारान्तम् वचनिकम् ।

४६४ । न पासयोः । ७३।३५ ।

ही—ः वचनोदन्त्य इत्यन्तः इत्यादि । वचा । लका । वचाम् । लकाम् ॥
"लकाम्" निवेद्यः (वी) (इत्वं स्मिन् निविध्यते)—उत्पत्तिका, वचि-
त्यका ॥ "वाहिचिपुत्रम्" (इत्वं न इत्यर्थे) [वी]—वीचका, वचका ॥
"उत्तरवचनोपे न" (इत्वं न इति वेद्यः)—उत्तरवचनिका (इति उत्तरवचनोपा-
धाने)—उत्पत्तिका ॥ "विरकाहोनाम्" (वी)—विरका, वचका, उत्पत्तिका,
लका ॥ "तारका स्थोतिचि" (वी) ; उत्पत्तिका वचिका ॥ "वर्षका
ताम्बो" (वी) ; उत्पत्तिका वचिका ॥ "वरीका वचनौ प्रचाम्" (वी) ;
उदीर्घा तु वचिका ॥ "अचका विन्देवत्ये" (वी) ; वचिका उत्पत्तिका ॥
"लुका पुत्रका वृन्दारकादीं वेति वचनम्" (वी) इह वा च इति चेत् ।
(पुनिकान्ते कात्पूर्वक्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुनिकान्ते लोपः
इत्यर्थेन चरो अकारः । अन्त्य (लुकादिहान्ते) इत्यन्त्याचार्यम् अकार-
स्तेन चरो अकारः । लुकि—लुका इत्यादि ॥

The वचर prior to वचा in the case of bases वृ and लृ does
not take इकार when चाय् follows. Thus we get वचा, वचाम्, वचा,
लकाम् etc. In the case of वचन्तः प्रत्ययान्त words this इत्वं when दाय्
(चाय्) follows is barred, so we get वचनवा &c. Similarly the affix
हृन् (वच) does not change its prior वचर to इकार when this हृन्
is in the sense of वचिपुत्रः । Then we get वीचका, and not वीचिका
and so on. When an उत्तरवच of a word elides then its prior
वचर does not change to इकार ; so we get ईवका when the
उत्तरवच—'वच' has elided, so our author gives the other exa-
mple ईवद्विका as well here. Words like वचका, वचका.

चटका etc. are without इत् in fem. The form is तारका in the sense of लोचिक् (lunary or eye-pupil), otherwise the form is सारिका (with इत् in the fem.) Similarly we get वर्चका without इत् in the sense of 'pertaining to तनु' । Otherwise the form is वर्चिका with इत् in the fem. So acc. to early scholars वर्चका ■ formed without इत् in the fem. to denote चक्रुणि (bird). Acc. to later scholars the form is वर्चिका in the very sense. Similarly चटका is formed in the fem. in the sense of some rites addressed to the mane &c. otherwise the form is चटिका (as referring to पाणिनीयाष्टाध्यायी) । In the Varttika "श्लकाप्रविका" &c. the splitting is वा च । This चकार is optionally ordered before 'क' । So (owing to this अव्ययविधान) in the word प्रविका, चकार is optional for ईकार (got from कौन् by the rule "धाप्रचवाचकौकौन्"—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika चकार is made for चकार to bar ईकार due in these. So we get सुतिका—सुतका, पुनिका—पुनका &c.

नित— । 'या' इत्येतस्य "घटोचामातः स्थाने—" इति विकल्पात् प्राप्ते नियेक्ष्य-
मिति भासि चक्षम् । तदनुक्रमम्—घटः, 'घातः स्थाने' इत्यस्य अत्र चभावो नियते,
अनुवर्तनात् । 'या हा' इति यत्तदोक्तपक्षेण, इत्याशयेनाह— "यत्तदोरस्य इव
स्वात्" इति ॥ आश्रयि इति :— "आश्रयि यो वृत् तस्य योऽयमकारादेशः तदकारस्य
प्रत्ययस्वात्—" इति इत् न इति वार्तिकार्थः । एवं इत्निग्रहः चक्ष्वापि वार्तिके
विद्येयः । औपधातोः "आश्रयि च" इति तु ततः लोभका इति ऐवं भवका (भू-
धातोः आश्रयि वृत्ति गुणावादेशौ) ॥ द्वैवदन्तशब्दे सत्तरपदस्य दन्तमन्त्रस्य "अन्तकादी
च विभाषा लोपो वक्तव्यः" इति लोपः । अतः द्वैवदा इत्यत्र इत् न । दन्तमन्त्रलोपं
वर्धयितुमेव द्वैवदलिका इति उदाहरणमुपन्यसम् ॥ द्विर्देवगुपमन्त्रेणः कः । ततः
अन्तारि चान्—विपका इति । चटमेवने प्रचायाप्र, ततः क चटका इति ॥ व्यतिनै-

अने, नेमकनीमिका च तारका । बर्बका इति प्राचरनिधिः ततश्च तालव एव । तन्मूनी
विचारः तालवः—“चोरक” इति चङ् । बर्बका इति तु यन्निधिपञ्च व्याख्या, चोव-
कर्त्तुं च । बर्बका इति यकुनी नम्भे भवति इति इत् न । अन्वाधे तु निधनिस्त्वम् ।
पितरश्च वाः देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कने पितृदेवत्वम् “देवतायां तादृशो
यत्” इति यत् । अत्रानि आक्षेपा यक्षान् सा चटका । एवं पित्रादि कर्मेभि
अटका इति भवति । अन्वत् पादिभ्यटकायां तु चटौ परिणाचनकाः इति
“संज्ञायाः कतिभ्यटकाः” चङ् । ततः सियानटिका इति । अन्वादि चानिधि
मुनिता इति इकारमन्वः पाठः, पुनश्च अन्वादि जीवन्मत्तात् इति भावः । अतः
आह—“इत् वा च इति छेदः” इत्यादि । अन्वत्तुल्यम् ।

४६५ । उदीयामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ०।३।४६ ।

दी—। यकपूर्वत्वं स्त्रीप्रत्ययकारत्वं स्थाने सोऽकारस्तत्वं कार्त्तृत्वं इहा
स्वात् प्राप्तिं परे । “केरीः” (सुत्र ८२४) इति इत्त्वः । चार्थका—आ-
र्थिका । चटका—चटिका । आतः किम्—आकारये मम साङ्कारिका ।
“अह—” इति किम् ?—अर्थिका । “स्त्रीप्रत्यय—” इति किम् ?—युक्त
प्राप्तीति तुमसाः । अन्वाता तुमसाः तुमसिका । “आत्वन्त्यकोस्तु
विस्त्वम्” (वां)—तुमसिका ; चटिका ।

The चकार which comes in place of the fem. affix चाकार just preceded by व or क, optionally takes चकार in its stead being anterior to चाकार । Thus चापी एव with चाचिकश्च gives चार्थका and चार्थिका । Here चापी + व first yields चापेव with चाकार being वृक्ष by the rule “व इवः” (rule 834 under इवृक्षिणि समास) । Then when the fem. affix comes इत् = optional yielding both चर्षका and चार्थिका । Similarly चटका and चटिका । Why do we say आतः in the rule ? Witness साङ्कारिका with निम्न इत्, for here चकार after वकार is not in place of चाकार of a जीवन्मत्तात् । Why do we say अह-

पूर्वतः in the sūtra P—Witness चविका with नित्य इत्य. for here though चकार is in place of चाकार still it is not preceded by either य or क । Why do we say स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ? Witness द्रष्टविका with नित्य इत्य, for here चाकार after य is चालवयव and not of स्त्रीप्रत्यय । And on this the Varttika runs “the चकार on य or क which is a चालवयव takes इत्य always when fern. affix आप् follows.” Thus we get सुप्रविका and सुप्राविका where य and क are अवयव of the roots नी and पच ; so इत्य is नित्य here by the rule “प्रत्ययस्यात् कान्—” (ante.)

ति— । यस कश्च इति इत्यः । तौ पूर्वी यस्याः इति ‘यकपूर्वाधाः’ । एतन् ‘चातः’ इत्यस्य विदेशणम् । “प्रत्ययस्यात् कान्—” इति सूत्रमनानुपपत्तिः । ततः ‘चातः’—‘यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने’ इत्यादि । ‘स्थाने’ इत्येतत् “वशीस्थाने-योगा” इत्यनेनैव लब्धं, ततो व्यत्यसेन सूत्रे स्थाने यकत्वेन—इति चेत् । सैवमस्तु यतः अनुवादे परिभाषाणाम् उपस्थितिः न स्यात् इति ज्ञेयम् । स्थानेयह्वयम् अत एतत् आपद्यति ॥ चाव्या एव इति स्वाधिके कप्रत्यये ततः पूर्वस्य आकारस्य ‘कैः’ इति सूत्रेण ह्रस्वे सति पुनः टापि सति—आर्धिका—आर्यका इति अनेन सूत्रेण विकल्पः न सिध्यति, एवमन्वयापि बोध्यम् ॥ सूत्रे ‘चातः’ इति किमर्थमुच्यते ? साक्षाद् नाम नमरम् ; तत्र भवा इति ‘साक्षाद्विका’ । अथ यकारादकारस्य आकारस्यानिकल्पाभावात् इत्यविकल्पो यथा न स्यात् तदर्थम् ‘चातः’ इति सूत्रे कथ्यते ॥ सूत्रे यकपूर्वाधाः कथमुक्तम् ?—चविका इत्यत आकारस्य आकारस्यानिकल्पेपि तत्र यकपूर्वाभावात् नित्यम् इत्येव न तु विकल्पः ॥ ततो स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति किमर्थमुक्तम् । गर्भविद्या इत्यादि चालवयवाकारस्य अत्रे सति इत्यविकल्पो ना भूत् इत्येतदर्थम् ॥ यथा एतत् पञ्चौघमेव वार्तिकमाह—“चालवयवकोऽतु नित्यम्” इत्यमिति भावः । नी धावीः पच-धाधि नय इति । सु नयः यस्या इति सुनया ततः सार्धं काः, ‘कैः’ इतिङसः, ततः टापि सति सुप्रविका इति ; अत्र उक्तवार्तिकेन इत्येव नित्यम् । एवं सु शीमनः पाकः यस्या इत्यादौ सुप्राका मर्दपि उक्तमृत्तियया सुप्राविका इति भवति उभयत्र यकारस्य-कारयोः चालवयवत्वात् आकारस्यानिकल्प आकारस्य इत्यविकल्पो न स्यात् इति ॥

मस्त्रा however where मस्त्रा is not उपसर्जन being feminine, the rule "अभावि" will apply and give इत्वविकल्प so take उपसर्जन 'मस्त्रा' in the present rule. But in the case of एषा and हा this इत्वविकल्प is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e., here in इत्वविकल्पविधि, एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्तन (coming down) of अनाद्यसुप्, here, there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद, the सुप् विभक्ति in the पूर्वपद before एषा and हा by प्रत्ययकृत्तय will be taken as having सुप् before टाप् । So in this rule mere एषा and हा are taken for इत्वविकल्प ; and in अनेवका परमीयका, अनेकी परमइके we do not get इत्वं at all, there having सुप् here before टाप् with reference to the elided intermediate विभक्ति of the पूर्वपद । And the word स is taken here when it denotes संज्ञा or is subordinate in a समास । For the अनुवर्तन 'चातः स्थाने' qualifies the अकार of सस्यत्वं i.e., this इत्वविकल्प is of स when there is अकार for its आकार । Now if अनुपसर्जन सर्वनामस्यस्यत्वं is taken there will be no चातः स्थाने अन्, but if स is संज्ञामूल or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take अकच् but क ; thus स + क = स + क by the rule 'किञ्च' = सका by addition of टाप् again ; so here स has चातः स्थाने अन् । Hence our present rule applies. [N.B.—Remember that meaning ज्ञानि and भन, स is not सर्वनाम by the rule "समज्ञानिभनास्थावाप्" । It is सर्वनाम meaning आत्मा and आत्मीय ; in this meaning स + अकच् + टाप् yields सिका only with निष् इकार for अकार, for here is no चातः स्थाने अन् in स] । This अनुवर्तन ■ चातः स्थाने however does not qualify हा and एषा, for these being of इवर्तनजन्य and being specified with अदाद्यत्वं and सत्वं &c., are taken as सर्वनाम हा and एषा with अकच् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्ग, for these उपसर्गकीवशात् will not come after these) and thus in these there can be no वाचः काली च्छ । Again वाच काली cannot qualify the word वचस् etc., for in these the words not being उपसर्ग does not take च्छ but वचस् come after these ; then these fern words will take इत्थ for their च्छ by the rule 'इत्थः' and we will inevitably in these words get वाचः काली च्छ, as further qualification after these is unnecessary, so the author says "वाचोवचस् च्छविपरत्तम्" : Again as वाच काली qualifies the base व here, then in विद्या where वचस्कीवशात् च meaning काली in उपसर्ग takes च्छ, so here there being no वाच काली च्छ in च्छ, the form is विद्या only without च्छविपरत्तम्, so the author says, "उपसर्गः वचस्कीवशात्किञ्चित् उपसर्गः" : But in other meanings it is not feminine at all. So च्छ while denoting वचस् or in उपसर्गकीवशात्, then it takes च्छ and we get the examples under the title with च्छविपरत्तम् : Meaning कालीच and when वचस्कीवशात् then the form is विद्या उपसर्गित only without च्छविपरत्तम् (वाच काली च्छि वाच काली उपसर्गितम्) : Now the instances of this extra are being given :—निर्दिष्टम्—निर्दिष्टम् (उपसर्गः निर्दिष्ट इति उपसर्गम् इत्थं इति वचस्कीवशात् च्छ 'इत्थ' इति इत्थं इति निर्दिष्टम् इति, इत्थं इति निर्दिष्टम्—निर्दिष्टम् इति) : Similarly वचस्—वचस्, here as मात्रा च्छा वा with च्छ attached, so is इति निर्दिष्टम् (इति + वचस्) and वचस्, we get the form as विद्या : So also वचस्—वचस् : वचस्—विद्या (इ + वचस्—) इति निर्दिष्टम् विद्या—निर्दिष्टम्, the word is connected as in निर्दिष्टम् and निर्दिष्टम्) :

नोट — १. वचस्, वचस्, वचस्, वा, व, वः—एवं वचस् : वाच वचस् : वचस्, वचस्, वचस्—'वचस्कीवशात् वचस्' : उपसर्गितम् च्छ उपसर्गितम्, विद्या

[illegible]

निर्देशेन सर्वनामस्य वाचकत्वमात् । एतत् यत् यदपि इति 'यान्' कानि
 चकाराभावात् ॥ २८६ ॥ अस्मादादिभ्यश्चानां चर्मानाममात् यदप्ये इति "देवः"
 इति इत्' पुनः टादि च इति (निर्देशवाही यवा) याव. कानि चकारात् विभक्त-
 वज्जात् याव—“दास्यन्तेवात् यद्व्यभिचारान्” इति । यदुपचर्मानामाद्यमायी
 कत्ववद्वा सर्वनाममात् यदप्ये, यत् यातः कानि चकाराभावात् इत्यविशेषः न आत्,
 किन्तु निमित्तम्—“जिह्वा, वलजिह्वा” इति । एवं च “उच्चं तयो उचिष्ठितं यदप्ये
 तुमेर्लोडनिमित्तं जिह्वायाम्” इति श्रीहर्षदीर्घ “मर्कटि” वैचक्षणम् इत्यम् इति
 व्याचक्षाणाः उदेक्या इति भावः । सर्वेष्वेतत् यनिर्देशात् उदेक्यः—“यस्याः कानि
 इतीत्वं लोचनक विविचयम् । कथयन्मिषादी हि तत्त यः प्राचयोः, ययोः । ई' इतीः
 कथयो नाकि, नायम् व्यभिचारिता । सर्वमात्वा कत्ववत् तेष्व नाम विविर्जितम्” ।
 यदने उदाहरणमात्र—निर्देशका—निर्देशिषां इत्यादि । अस्मादाः पिबन्त्या
 इति “मिषाद्वः काल्पद्वि रित्तीचदा” इति । क्वाही, क्वाहीच, पुनटादि
 यदप्ये च “देवः” इति इत्' निर्देशकत्वमात् पुनटादि निर्देशकत्वमात् । इत्य-
 विशालो ह्यवयवम् । यत्नमवयवि रोधम् । “मर्कटोद्वाः” इतिः यत्नम् एवेति
 कल्पलनिर्देशमात् पीनवादिषु यदपि इति अस्मादायात् इत्यविशेषो न आत् । तेष्व
 यनिर्देश—इतिषाः इति । लीङिनिर्देशमात् यवाद्वा, लीङिणा एव यत्नम् ।
 उदाहरणमपि तावन्तम्—यवा—यविषा इत्यादि कुम्भा । निःशका—निःशिका
 इत्यादी इतिषा तु निर्देशकत्वमात् उदेक्यः ।

४६३ । अभासितपुंस्कारणम् । ७११४८ ॥

ही— । इत्यस्मादिहितस्य कातः क्वाये अत इहा क्वात् । गङ्गाका—
 गङ्गाका । बहुव्रीहेर्मासित पुंस्कारणात् ततो विहितस्य लिप्यम् । अस्मात्ता
 क्तुवा अस्मात्तिका । हेचिके तु विकल्पः एव ।

यकार in place of वाकार of ७११४८ क्वाये becomes option-
 ally क्वाय when form अङ्क ४१० (कर्) follows. Thus क्वा/कय इति
 क्वाये के इति (“देवः” इति) इत्ये च यदपि उदेक्य—यद्विषय । A बहुव्रीहे co-

compound is a भाषितपुंल्ल, so इत्य under above conditions is नित्य after it by the rule "प्रत्ययस्यात् कात् ।" Thus अविद्यानामा खट्वा यस्याः इति अखट्वा ; ततः "गोप्तिथोऽपसर्जनस्य" इति ऋस्, ततः टापि, अद्यात्तार्थे के सति, "केऽचः" इति ऋस्, पुनः टापि अखट्टिका । But when there is कप् here in the बहुव्रीहि by the rule "सिवादिभावा" (see under बहुव्रीहि समास) then इत्य is optional here, yeilding अखट्टिका + अखट्वाका (for reasons see मितभाषिणी below.)

मित— : "उद्दीधामातः स्थाने—" इति वर्जते । एकपूर्वायाः इति तु नास्तीत्य । भाषितः पुमान् अनेन इति भाषितपुंल्लः, न तादृशः ; तस्मात् । तदाह—"एवमादिहितस्य भातः स्थाने" इत्यादि ॥ शक्याभ्यात् कः । ततः "केऽचः" इति ऋस्-सति भातः स्थाने अकारस्य सत्वात् इत्यविकल्पः—यत्तुका—यत्तिद्धा इति ॥ "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रात् बहुव्रीहौ शब्दस्य मिलितविशेषविभक्त्यात्, भाषितपुंल्ल एव, ततः अस्य भाषितपुंल्लत्वात् तुमि अप्राप्ते "प्रत्ययस्यात् कात्—" इति नित्यमित्यम् एव । अविद्यमाना खट्वा यस्याः इति "नजोऽन्यर्चानाम्—" इति वार्तिकेन बहुव्रीहौ कर्मभावे अखट्टुशब्दः । अखट्टुशब्दे "गोप्तिथोः—" इति ऋस्, ततः स्त्रीविशेषसत्वात् टापि सति, सुपिध, "केऽचः" इति ऋस्, पुनश्च टापि अखट्टिका । अत्र बहुव्रीहौ अखट्टुशब्दस्य भाषितपुंल्लत्वात् इत्यविकल्पी न स्यात् ॥ "वैशिके कपि" इति—अत आत्मनोऽपि एव द्रष्टव्यं यथा "न स् खट्टस् इत्यवस्थायां कपि, सुप-कृत् । प्रत्ययलक्षणेन भागहयस्य सुवन्तत्वात् "नजोऽन्यर्चानाम्—" इति बहुव्रीहिसमासः । 'समाधाना' इत्यन्वर्थसंज्ञावशात् कवन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टा-कशब्दे अखट्टा इत्यवस्थ सपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासकप्रतीतिपविश्याभावात् 'गोप्तिथोः—" इति ऋस् न भवति । नापि "केऽचः" इति ऋस्, "न कपि" इति निवेद्यात् ; किन्तु 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ऋस्यविकल्पः । तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य प्राप्तिर्न; टापिः अभाषितपुंल्लत्वात् विहितत्वेन तत्सामानिकऋस्कारस्य अयम् इत्यविकल्पः भवति न । 'आपोः—" इति ऋसाभावपक्षे तु अखट्टाक इत्येव ; अतश्च दीक्षितः आह—"वैशिके कपि तु विकल्प एव" ।

४६८ । आदावाप्यापाम् । अ३।३६ ॥

श्री—। पूर्वपूर्वविधौ आदा इत्याह । अङ्गुली । अङ्गुलीयम् ।
द्विविधम् ।

Tag.—Easy

विश—। 'पूर्वपूर्वविधौ' इत्यादि—अङ्गुलीयम् आदा विहितम् आदा आदि
आदा आदा वा आदा इत्यर्थः । अङ्गुलीयम् आदा । अङ्गुलीयम् आदा इत्यर्थः
आदि न च इति, "आदा" इति अङ्गुलीयम् च इति इत्युक्तम् । आदि इति । अङ्गुलीयम्
इत्युक्तम् इति आदा "अङ्गुलीयम्" इति अङ्गुलीयम् ।

४६९ । अङ्गुलीयम् । अ३।३७ ॥

श्री—। अधिकारोऽयम् । "पूर्वः सिः" इत्यादिनाम् (अधिकारो-
यम्) । अङ्गुलीयम् अधिकारोऽयम् । अङ्गुलीयम् ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up
to the सूत्र "पूर्वः सिः" (Sutra 531). This rule indeed implies
अङ्गुलीयम् अधिकारम् (i.e., in the matter of feminine affixes — but
says अधिकारम् । "अङ्गुलीयम्" here implies that अधिकारम् comes after
when the word is अवश्यम् also, in the prior rules, so also in the
श्री "अङ्गुलीयम्" we find अधिकारम् । Generally however the varṇika
"अङ्गुलीयम् अधिकारम् अधिकारम्" does not allow अधिकारम् अधिकारम् ।

विश—। अङ्गुलीयम् ।

४७० । अङ्गुलीयम् अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् अङ्गुलीयम् ।

अ३।३८ ॥

श्री—। अङ्गुलीयम् अधिकारम् अधिकारम् अधिकारम् अधिकारम् अधिकारम् ।
अङ्गुलीयम् अधिकारम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् ।
अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

कित्त्वेन 'साभ्यमनुबन्धकार्यं' आदेशानाम्' (परिभाषा) इति शापनाम्न भवति । २१: शानच् कित्त्वेन मन्दिबन्धकार्येपि 'अनन्तविधौ' इति निवे-
शशापनम् । सौख्येयी, ऐन्द्री, शौत्सी । ऊहृपसी ऊहृसी—ऊह-
मात्री, पञ्चदशो, आक्षिकी, सामयिकी, यादवी, इत्यरी । "ताच्छीलिके-
क्षेपि"—शौरी । "नमस्ननीककृत्यु" स्तरण तलुनाममपसंस्थानम् (२)—
कनैक्षी, पौक्षी, शाक्षीकी, चाष्टीकी, आद्यध्वरवी, तद्वी—सलुनी ।

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन
(i.e., not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends
in the affixes having इ श् or इ or भ्य् or ञ् &c., takes कौप् in the
feminine. Thus कृद्वरी with कौप् ■ the feminine for here we have
इ-श् प्रत्यय । Similarly नदद् + चच् = नदी with कौप् in the fem.

In case of the word वल्लभा, कौप् is due in the fem., for श्चच्
here coming in place of लृट् is by खानिबल, ट-श् and सजित् as well.
But we do not get कौप् here for खानिबल cannot be counted in
such cases. The reason is in the rule "यासुट् परस्मैपदेषु ल्हानो कित्",
specification of कित् of यासुट् coming in place of लिङ् which is al-
ready कित् implies that here खानिबल does not take place, for then
further कित्त्वविधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा
'साभ्यम् अनुबन्धकार्यं आदेशानां न भवति'—i.e., enjoining with reference
to अनुबन्ध in the matter of लृट् i.e., tenses, is not to come in place of
their आदेश as well—prohibits टित् or सजित् of शानच् coming in
place of लृट् । Further कित्त्वविधान of शानच् coming in
place of श्च which is already कित् by the rule "इत्तः न शान्त्वन्तौ" im-
plies that there ■ prohibition ■ खानिबल in the matter of अनुबन्ध-
कार्ये by 'अनन्तविधौ' in the rule "खानिबलदिशोऽनन्तविधौ" । So in वल्लभा
we get चनादिचच् टाप् and not कौप् । Then कौप्केवी being कृ-

प्रत्ययान by the rule "जीवी इक्" takes जीव्; similarly ईवी being प्रत्यय, जीव्जी being प्रत्यय and so on.

Then जीव् comes after व प्रत्ययान words which take व in the sense of तदस जीवन् । Thus पुरावीकृतताः gives वीरो for it ends in व (by "व्यवहितो व;" where there is अनुवृत्ति of 'जीवन्') । Similarly the Varttika 'नक् कम्—' says that नक्क, कम्क ईकक and कम्क-प्रत्ययान words and the words तद्वक् and तद्वक् also take जीव् in the feminine.

[N.B.—तद्वक् and तद्वक् being included in the वीरादि list is to take जीव्, but this Varttika directs जीव्; the difference will be in शर only.]

नित्—। टित्, ड, चक्, चक्, इक्कक्, इक्क, नाक्, तरक्, डक्, डक्, कक्, करक्, एवं वनाहारः । ततः प्रत्ययान् प्रत्ययान् । प्रत्ययान्परिभाषया वतन्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकान् प्रत्ययः । "प्रत्यायतः—" इति सूत्रात् 'चतः' इत्येते एव तच्च 'प्रातिपदिकान्' प्रत्यय विधेयम् । 'चतुर्वर्ण्यता' इत्यधिकारक कञ्चैव । अधिकारकप्रातिपदिकेति । तदाह—“चतुर्वर्ण्यतां वदित्वादि तदसं तदसं प्रातिपदिकम्” इत्यादि । इदम् प्रतीयति इत्यपवादम् 'चरितः', टित्तात् किञ्च जीव् ; एवं नवी अपि । नक् + कृद् कानि १) नानक् इत्येति — क्लृप्तायाः ; "कृद् कदाः" इति सूत्रेण कृद् कानि व्याख्यातः । नक् तु कृद् टित्तात् उक्त्यात् तत्कालिकत्वात् नान्वयि तादृक् एव, तस्य क्लृप्तात् प्रातिपदिकान् जीव् प्राप्नोति प्रत्ययः । किन्तु "नान्वयं चतुर्वर्ण्यतां प्रातिपदिकान् न प्रत्ययः" इति परिभाषया क्लृप्ताकारावित् ट-इन्-प्रत्ययान्तात् नान्वयिकत्वात् न कान् । नक् चि इत्यादिप्रत्ययान्ताह—“नान्वयं परार्थं परित्यागी किञ्च” इति सूत्रे किञ्चावित्तात् नान्वयिकत्वात् किञ्चैपि पुनः किञ्चावित्तात् प्रातिपदिके वक् "किञ्चित्तुप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकान् न" इति । पुनश्च "इक्क वः कान्प्रत्ययौ" इति सूत्रे च कियः 'न' इत्येक 'नान्वय' इति विवक्षितान्तात् क्लृप्ते क्वचित् चतुर्वर्ण्यतां प्रातिपदिकं प्राप्नोति, क्लृप्तिरिति इति निवेदनात् । "तदा च क्लृप्तायाः क्लृप्ते टित् तदित् चतुः

वचनकारेण 'अनन्तविधौ' इति निषेधप्रत्यया स्त्रीनिवृत्त्याभावेन टिलोमित्ययोरभावात् न ङीप्—(इति वाचस्पतीरमा) । अथ वाचस्पतीरमास्यम् इदमपि शर्तव्यम्—
 'आश्रयमनुवचनकार्येणास्त्रीभावनाम्' इत्यत्र वासुटी किल न प्रापकम् । तस्य सिप्-
 सिप्-निवृत्त्यात् । न हि ङिकादेशेनपि सिप्-सिप्-निवां ङित्वं स्त्रीनिवृत्तलभम् ।
 "इत्" च; यन्ति च् ङी" इति सूत्रे भाष्ये 'ङित् पित्र, पित्र ङित्' इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 तेषां च; शान्तः शिथिलमपि न लिङ्गम् । तत्र शिथिलस्य भाष्ये प्रापकत्वे "सौहृदिभ्यः"
 इति ईरपितृस्य तातङी किलस्य च वैयर्थ्यामिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्मात् वक्ष्य-
 नाणा इत्यत्र ङीर्वैयुक्तः; टाप् लसाधुरैव । अजादित्वात् टाप् इति वा कथञ्चित् सम-
 धेयम् ॥ सुपर्वायाः अपत्यं ङीइति "ङीभ्यो ङक्" इति ङङि ङीपि च प्राप्ते सौ-
 पर्णेयी; एवं वैततेयी । इन्द्रः देवतास्याः इति "सास्य देवता" इति अथि सति
 ङियाम् ङीप् । अक्षस्य ऋषिदिग्नेषस्य अपत्यं ङी इति अक्षस्यदित्वात् अङि ङीपि
 च ङीत्सी ॥ पक्ष भवद्यथा भस्याः इति "सख्यायाः भवयथे तवप्" ततः ङीप् इति
 पक्षतयी । अथैर्दीव्यति इति ङङि ङीपि च आढीकी । लवणं पक्ष्यमस्याः इति ङङि
 च लावणिकी इत्यादि सुगमम् ॥ ताच्छीलिके येषि ङीप् । तुरा शीलमस्य इति
 'शीलम्' इत्यनुङी "ङादिभ्यो णः" इति णे सति ङीपि च षीरी इति ॥ एवं गम्-
 णम् ईकण् प्रत्ययानाम् ङीप् एव । तदण्यतस्तुनगम्योः गौरादित्वात् ङीङि प्राप्ते
 अनेन धार्मिकेन ङीवेन विधीयते—फलं तुल्यं, मित्रं हरे विज्ञेयी वर्तते एव ॥

४७१ । यञञ्च । ४।१।१६ ॥

वी— । यञन्तात् स्थिरां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते—

After a यञन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus
 गर्गस्य अपत्यं ङी—गर्ग+यञ ('गर्गादिभ्यो यञ्')—गर्गा by चादि इङि + ङीप्—
 गर्गाङ्ङीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्येति च" ; hence our
 author says अकारलोपे कृते)—गर्गी with यञीप् by the next rule.

मित्र— । 'यञ्' इति प्रत्ययस्य "टिङ्गाणञ्—" इति पूर्वसूत्रे गङ्गायै लक्षितेपि
 इवगुण्डणम् चमरसूत्रे ("प्राचांका तद्वित्;" इत्यत्र) 'यञ्' इत्यस्य अनुङ्गाद्यर्थम् ॥ गर्गस्य

प्रथमम् अक्षीपः वतः शशीपः ; अन्यथा यकारस्य ईत्परत्वं न स्यात् । ननु अक्षीपे कर्ते यकारस्य उपभ्रान्तं नास्ति सिद्धम् ? इत्यवोचरमाह—अक्षीपस्य आक्षीपत्वेन अक्षिपत्वात् यकारस्य उपभ्रान्तं सुस्तिरस्ति । 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारभित्रयव्यव्यात् क्रीप् न स्यात् इति भाह—'यमपत्या' इति वार्तिकेन ; तथा च काशिका—'अपत्यस्य हर्षं कर्तव्यम् ।' इह माभूत् । दीपादनुचमुद्रं यञ्—'इष्वा' । अतः काशिकादी अपत्य-स्य हर्षेण अपत्याधिकारपरत्वं बोध्यम् इति—मनीरमायां स्पष्टम् ॥ वार्तिके अधिकार-स्य हर्षात् ईष्वा इत्ययं वचनत्वे सत्यपि अत्र यञः अपत्याधिकारवर्धितत्वात् क्रीप् न स्यात् इत्याह—'देवादयश्चौ' इति हि प्राप्तिद्वयतौयः न तु अपत्याधिकारपठितः ॥

४७३ । प्राचांश्चक तद्धितः । ४।१।१७ ॥

श्री— । यञान्तात् च्को वा रुपात् लिङ्याम्, ख च तद्धितः ।

After a यञन्त word च् (i.e., चायम्) optionally comes in the feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

मित— । 'यञ' इति वनेते, तदाह—'यञन्तात्' इत्यादि ॥ 'च' इति सौत्रः विभक्त्यभावः ।

४७४ । यः प्रत्ययस्य । १ । ६ ॥

श्री— । प्रत्ययस्यपादिः यः इव स्वात् ।

Then य at the beginning of a प्रत्यय slides. Thus in य only य remains.

मित— । तुगमा ।

४७५ । आयमेयीनीयियः फट्सल्लुघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

श्री— । प्रत्ययादिभूतानां कादीनां क्रमात् आयन्मायः आदेशाः स्युः । तद्विज्ञान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । चित्त्वसामर्थ्यात्, षेः श्लोकेऽपि कृत्रीत्वो "चिद् गौरादिभ्यश्च" इति वक्ष्यमाख्यो क्रीच् । गार्गयिक्री ॥

चायम्, एय, ईय, ईय and इय respectively come in place of फ, ड, ख, ञ and च when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus

for क we get चायन । And this being तद्धित is ■ प्रातिपदिक by the rule "लघुहितसमासाच्च" । And being a प्रातिपदिक and being चित्-प्रत्ययान्त takes लीप् in the feminine by the rule "चित्गौरादिभ्यश्च" (*infra*). Though क is made in स्त्रियाम्, still here चित् indicates that लीप् by the गौरादि rule is to come after this. Thus we get नाम्नायनी also here.

मित ।— सुमन ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतस्तेभ्यः । ४।१।२८ ॥

दी— । लोहितादिभ्यः कतश्चान्तेभ्यः कतस्तेभ्यः नित्यं षः स्यात् । लोहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितेति words extending ■ far as the word 'कत' ending in यत् takes क always after these when fem. affix follows. This लोहितादि ■ under the गर्गादि list. Thus लोहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित— । लोहितादिः गर्गादिभ्यश्च ; "गर्गादिभ्यश्च" इत्यथ च द्रष्टव्यः । कतः कतः यत्, तेभ्यः । कतश्चादित्वात् परद्वयम् बोध्यम् । "कः तद्धितः" इति च वसति । तदाह— "लोहितादिभ्यः कतश्चादिभ्यः नित्यं कः" इति ॥ लोहित-स्यापत्यं ली इति गर्गादिभ्यश्चित्ते, यत्नान्ति षः, तस्य भयङ्गादेशे "घञ्निधे" यकारात् यकारस्य लोपे च वति लोहित्यायनी इति । चित्वात् लीप् । एवं कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डूकान्यां च । ४।१।२९ ॥

दी— । आम्नां षः स्यात् (१ स्त्रियाश्च) । क्रमेश ठाक्कीबोत्पवादः । "कुर्वादिभ्योऽणश्च" । कौरव्यायनी । "डक् क मयङ्कात्" इत्यथ । माण्डूक-आयनी । "आहारेणपसंल्यानम्" (पसन्त्य अपसंल्यानम् इति) । आह-रायनी ।

क comes after these words when the fem. affix follows. In कौरव्य, the affix ठाप् was due in the feminine and in माण्डूक, लोप

was due by the rule "टित्ताङ्गम्—" and these are being barred here by च् । Now the author shows how टाप् and ङीप् respectively after these words are barred by quoting the rules of their formation e.g. "कुर्वदिभ्योष्" and "ङक् च मख्कात्" । The word चायुर्ति also takes च् when feminine affix follows after it. Thus we get चायुरायपी ।

नित— । नदीयेति—"कुर्वदिभ्योष्" इति कौरव्य शब्दस्य स्त्रियां टापि प्राप्ते, "ङक् च मख्कात्" इति मख्कशब्दस्य "टित्ताङ्गम्—" इति च प्राप्ते, अनेन द्वेभ्य स्त्रियाम् उक्तं विहितः । ततश्च विज्ञान् ङीप्, "पिद्विनोरादिभ्यश्च" इति ॥ चन्मन् सुममन् ॥

५७८ । वयसि प्रथमे । ७।१।२० ॥

टी— । प्रथमव्योवाचिनः ब्रह्मणा स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुमारी । "वयस्यचरमे" इति वाच्यम् (र्वा)—वयूटी । चिरयूटी । वयूटचिरयूटयूटौ यौवनवाचिनौ अन्ययोः द्वितीयवयोवाचित्वात् सूत्रेण अप्राप्तौ (नारिके 'वयसि चरमे' इति उक्तम्) ॥ अतः किम्—शिष्टः । "कन्यापान्" ; (ङीप् न इत्यर्थः) ; "कन्यायाः कनीन च" (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (यत्र सूत्रे सूतनारिष एव 'कन्यायाः' इति उक्तात् कन्याशब्दस्य ङीप् न इति विज्ञायते) ।

अकारान्त words denoting first stage of life takes ङीप् in the feminine. Thus we get कुमारी with ङीप् from कुमार । The Varttika says that instead of वयसि प्रथमे we should say here वयसि चरमे i.e., after चदन्त words not denoting last stage of life ङीप् comes in ; so we get वयूटी and चिरयूटी with ङीप् in the feminine from the words वयूट and चिरयूट denoting youth i.e., second stage of life.

[N.B.—Some divides our life into three stages e.g., कुमार, यौवन and बालक, others into 4 stages e.g., कुमार, यौवन, शौढ and बालक] ।

Why do we say वयम् here i.e., वयम् in the Vrittī?—Witness विद्; here though it denotes first stage of life, still not being वयम् it does not take जीप् in the fem. The word वयम् though indicating first stage of life still does not take जीप् in the fem. This is owing to the Sutrakara's use of the word 'वयम्' without जीप् in the sūtra 'वयम्वाः वयम् व' ।

विद्—। वयम् 'वयम्' इति वयम् । वयम्वाः वयम्—'वयम् वयम् वयम्वाः वयम्' इति । वयम् वयम् ।

४६१ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

टी—। वयम्वाः द्विगोः जीप्, वयम् । द्विगोः । वयम्वाः द्विगोः, वयम्वाः वयम् ।

जीप् comes in the fem. after वयम्वाः words of विद् वयम् । Thus वयम्वाः वयम्वाः वयम्वाः—द्विगोः जीप् by this rule. And the Varttika 'वयम्वाः वयम्वाः विद् वयम्वाः इति'—directs जीप् of वयम्वाः विद् words. Why then do we get वयम्वाः from वयम्वाः वयम्वाः वयम्वाः । This is because वयम्वाः is read in the वयम्वाः list. Similarly वयम्वाः we get वयम्वाः in वयम्वाः वयम्वाः ।

विद्—। वयम्वाः वयम्वाः इति । वयम्वाः वयम्वाः वयम्वाः जीप् वयम्वाः । वयम्वाः, वयम्वाः, वयम्वाः, वयम्वाः, वयम्वाः वयम्वाः । वयम्वाः, वयम्वाः इति । वयम्वाः इति वयम्वाः; वयम् वयम्वाः—'वयम् वयम्वाः' वयम्वाः ।

४६० । अपठितानिपठितानि वयम्वाः न तद्विद्युति ।

४।१।२१ ॥

टी—। वयम्वाः वयम्वाः वयम्वाः द्विगोः जीप्, वयम्वाः, तद्विद्युति । (वयम्वाः वयम्वाः) वयम्वाः वयम्वाः । वयम्वाः

अटक् । “अन्त्यपूर्वात् द्विगोर्गुणमात्रात्” इति सुक् ३ । द्वौ विस्ती
पयति द्विविष्टा । द्वयाचिता । द्विकम्पयता । परिमात्रान्तात् इत्युक्ते ॥
तद्विस्तृप्ति किम् ? अन्तादौ वन्तादौ ॥

When there is elision of a तद्विस्तृप्ति after a विस्तृप्ति word not denoting परिमात्र (measure) also ending in the words विस्त, चाचित and वन्त we do not get कौप् in the fem. ‘The author shows तद्विस्तृप्ति here thus वन्तमिच्छेः कौता इति पञ्चाशत् । Here there is चाचित् उक् प्रत्यय, then this elides by the rule “अन्त्यपूर्वात्—”; so we do not get कौप् in पञ्चाशत् । Similarly द्विविष्टा &c. are formed (see mitabh); विस्तृ words ending in परिमात्रवाचक words take कौप् thus we get द्वाकौ । Why do we say तद्विस्तृप्ति in the sūtra?—Witness पञ्चाशौ with कौप् here there is no तद्विस्तृप्ति but अन्तादौ, so कौप् comes in.

मित— । अत्र ‘द्विगोः, कौप्’ इति पूर्वद्वयात् अनुवर्तते । चाचितपरिमाणम् इति तु वर्तते एव । अदाह—अपरिमात्राणां विस्त्रायाणां द्विगोः कौप् न, तद्विस्तृप्ति इति । तद्विस्तृप्ति एव दमेधति—‘वन्तमिच्छेः कौता पञ्चाशत्’ इत्यनेन । अत्र ‘चाचित् चोदुक्तार्थमापरिमात्रात् उक्’ इत्यधिकारी ‘तैजसीनाम्’ इति उक् अवति । उक् च उक् : “अन्त्यपूर्वात्”—इति सुक् ३ । अत्र पूर्वद्वयेन कौप् न, अपरिमात्राद्विस्तृप्ति । अत्र वाचनगोत्राकामिदमपि द्रष्टव्यम्—“मन्त्रं द्विगोः” इति श्रौतं कौप्निवेशे “टिड्ढाचयम्”— इति उक्मिलितकौ कौप् दुर्गात् । चाचित् मतायां कौता ‘विचिता’ इत्यत्र ‘विक्षायाः चतिसद्वन्तायाः’ इति अत्र : ‘अन्त्य—इति कृत्, ‘अपरिमात्र—’ इति निवेशन चरितार्थमात्र इति चेत् ? इत्यन्तः । “टिड्ढाचयम्”— इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाचयत्वादीनां न, अन्तादौ, तद्वन्तमिति निश्चितम् । पञ्चाशद्वन्तात् उक्तवन्ताकाराणां न भवतीति न दोषः ॥ विस्त्रादिभेदानां परिमात्राणां अपरिमात्र इत्यनेन अन्तादौ : उक्तवन्तात् ॥ विविष्टा इत्यत्र “वद्विस्तृप्ति—” इति विस्तृः । “उक्तवन्तवद्विस्तृप्ति” इति दमेध उक् । तत्र “अन्त्य—” इति सुक् ३ । तत्र : कौप्निवेशे टाप्ति विविष्टा ॥ “चाचितौ दम भावाः” इत्यनन्तः । द्वौ

वाचिती वदतीति वाच्यलोकः इत्, तत्र "वचर्च—" इति कृत् कौपमिवेत् न वाचिती इति उपधिभिः । चम्पकस्य वदतिभूत इत् चम्पकम् । दाम्नी चम्पकाम्नां दौता इति विचम्पका, यकावात् प्रथिया । परिमाण वाच्यत्वात् वाङ्मयी वचतीति वाङ्मयी । इत् तद्वितकृत् इति वाच्यभ्रम् ? तदाह—वनाददि योमे इ कौपि कति यकावी दकावी दमादि विदुमेव ।

४८१ । काण्ड्यास्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

ही— । क्षेत्रे च काण्ड्यास्तो द्विगुः तत्र न कौप् तद्वितकृत् । द्वेकावदे प्रमादसम्भः द्विकावदा क्षेत्रमक्तिः । "प्रमादो द्वयस्य—" इति विहितस्य भावः "प्रमादोक्तः द्विगोर्निस्त्वम्" इति कृत् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकावदो रज्जुः ॥

A द्वि ending in the word वाच्य and referring to क्षेत्र (field or portion thereof), does not take कौप् if there is clision of तद्वित-प्रत्यय in it. Thus we get द्विकावदा without कौप् while referring to some portion of क्षेत्र । Here is कृत् of the तद्वित affix भावर् (as stated by the author above). If not implying क्षेत्र then the word takes कौप् as in द्विकावदो रज्जुः, here also the तद्वित affix भावर् slides and then there is कौप् by the rule "विभोः" ।

भित्त— । "विभोः" इति "न तद्वितकृत्" इत्यस्य चर्चोः । तदाह—'क्षेत्रे च काण्ड्यानी द्विगुः तत्र न कौप्' इत्यादि । अहादरचं यथा—विकावदा । यत्र 'क्षेत्रमक्तिः' इति वचनं 'क्षेत्रे' इति योचनार्थम् कृतम् । 'अत्र तद्वितकृत् इत्येवमिति—'प्रमादोद्वयस्य—" इति विहितस्य इत्यादिना । यदि क्षेत्रे न योच्यते, तदा तु काण्ड्या द्विगोः कौप् मयमेव, यदा द्विकावदो रज्जुः । यद्यपि भावयि सति तत्र कृत् न 'विभोः' इति कौप् । तत्र वाङ्—'क्षेत्रे किम् ?' इत्यादि ॥

४८२ । पुण्ड्रात् प्रमादोऽन्यतपस्याम् । ४।१।२४ ॥

ही— । प्रमादो च पुण्ड्रः तद्वितात् द्विगोः कौप् वा स्यात् तद्वितकृत् । द्वे पुण्ड्रो प्रमादो वस्याः सा द्विपुण्ड्री—द्विपुण्ड्रा वा परिका ।

A विगु ending in the word पुरुष denoting some प्रमाण, takes क्रीप् optionally in the fern. Thus we get विपुरुषी and विपुरुषा वा परिद्धा (a moat equalling the height of two person's height). Here also the प्रमाणप्रत्यय नात्वच् slides as above i.e., as in the prior rule ; and the present rule applies.

मित्र— । बहुव्रीहिसु पूर्वद्वयपदा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य नात्वचः पूर्व-
वन् भवति । तस्यः सुप्रस्तास्य महतिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५४।१३१ ॥

टी— । उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-
कृते ङाप्—ङीप्—निषेधेषु प्राप्तवु—

A बहुव्रीहि compound ending in the word ऊधन् takes अनङ् in the feminine, i.e., when fem. affix follows. Now in ऊधोवन् the optional ङाप् by the rule “ङाहुभाभ्याम्”—and optional क्रीप् by the rule “अन सपधासोपिनी”—are first barred by the rule “अनभ्यो क्रीप्” । Then this नात्वचस्य क्रीप् also is to be prohibited by the rule “अनी बहुव्रीहिः” and we look forward—

मित्र— । ‘ङाप्-ङीप्’ इत्यादि । ऊधोवन् इत्यत्र “ङाहुभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य ङाप्, “अन सपधासोपिनी” इति वैकल्पिकस्य क्रीपस्य बाधनाभूतस्य “अनभ्यो” इतिवृत्तस्य प्राप्ते, तस्य “अनी बहुव्रीहिः” इति नात्वचस्यङीपीपि बाधकसूत्रे प्राप्ते सति चाह—

४८४ । बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ५।१।२५ ॥

टी— । उधोन्तात् बहुव्रीहेः ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । ऊधोऽसौ । स्त्रियाम् किम् ?—ऊधोऽधोऽनुकम् ? इह अवङ् अपि न । तद्विधौ “स्त्रियाम्” (वा) इत्युपसंख्येयात् ।

A बहुव्रीहि ending in the word कण्ड्व् takes कौन् in the fern. Thus we get in कुण्ड्व् इव 'कणो यसाः-कुण्ड + कण्ड्व् + चण्ड्व्=कुण्डोचन् + कौन्=कुण्डोत्री by the rule 'चण्डोपीनः' । Why do we say सिद्याम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोचो वैतुक्त्वम् i.e. 'a herd of cows having kunda-like udders. Here as कुण्डोचन् refers to वैतुक्त्वम् in the neuter (विभूता कण्ड्वः इति "अचित्तकमिधिनोऽकम्" इति ठक्; ठक्च "वैतुक्त्वात् कः" इति ऋदिनः), no कौन् owing to non-reference to fern. gender, no चण्ड्व् also comes for there is no reference to fern. gender here, there being सिद्याम् in the above rule also, and the varitika 'सिद्याम्' says that this is to be taken in the चण्ड्व् विधि after the word कण्ड्व् in the बहुव्रीहि ।

नित— । कुण्डनिव कणः यसाः सा कुण्डचन् + कौन्=कुण्डोत्री, "चण्डोपीनः" इति सूत्रेण । 'सिद्याम्' इति इती किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोच । इति नपुंसके सति कौन् चण्ड्व् च यदा न सात् तदर्थम् । विभूताम् कण्ड्वः इति "अचित्तकमिधिनोऽकम्" इति ठक् तस्य "वैतुक्त्वात् कः" इति, के इति वैतुक्त्वम् इति । नपुंसक-हीनत्वात् 'वैतुक्त्वम्' इति उक्तम् । यच्च स्त्रीत्वाभावात् कौन् न चण्ड्व् अपि न, तच्च "चण्ड्विधी" "सिद्याम्" इति वार्तिकेन सिद्याम् इत्यकारवृत्त्यात् । बहुव्रीहिरित्येव यसादि श्रेयम्, अन्यत्र तत्पुङ्गवे पीनोषाः प्राद्वीषाः इत्यादी कौन् न सात् ।

४८५ । संख्याव्ययादे कौन् । ४।१।२६ ऽ

टी— । क्रीणोऽपवादः । द्रष्टृणी । अत्यृणी । बहुव्रीहिरित्येव—कणोऽस्तिकाभ्यां अत्यृणाः (यत् बहुव्रीहिसमासाभावात् चण्ड्व् कौनी न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an व्यय precedes the word कण्ड्व् then it takes कौन् । This bars कौन् । So we get द्रष्टृणी &c. All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness चण्ड्व् without कौन् &c. in तत्पुङ्गवे ।

नित— । कुण्डनिव ।

४८६ । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । संख्यापूर्वद्वितीयांशान्तरात् दामान्तासु च क्रीप् स्थायः ।
 दामान्ते ङाप्—प्रतिषेधयोः (‘दावुभाभ्याम्—’ इति ङाप्, ‘अभोवङ्’ इति
 क्रीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयोः, दामान्ते (अदन्तत्वात्) टापि प्राप्ते वक्त-
 नम् । द्विदाम्नी । अन्वयमद्वयानुवृत्तौः ‘वहामा वङ्वा’ इत्यत्र ङावनिषे-
 धावपि पक्षो ष्टः ॥ द्विदामनी वाक्ता ॥ ‘विचक्षुर्भ्यां’ हायनस्य शास्त्रं
 वाच्यम् (वां) । ‘अथोवाचकस्यैव हायनस्य क्रीप्युत्सवं चेन्मतेः’ (वां)—
 विहायसीचक्षुर्दामसी । अयसोऽन्यत्र—द्विहायनम् विहायना, चक्षुर्हायना
 शास्त्रम् ।

A वङ्ग्रीहि preceded by some संख्यावाचक words and ending in
 the word दामन् or हायन takes क्रीप् in the fem.; वङ्ग्रीहि words ending
 in दामन् is to take optional ङाप् by the rule “दावुभाभ्याम्—” and
 optional क्रीप् by “अनः उपधासीपिनः” and क्रीप् प्रतिषेध by the rule “अनो
 वङ्ग्रीहिः”, all these are barred by क्रीप् in the present rule; and
 वङ्ग्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तलक्षणात् and that is
 barred by क्रीप् here. So we get विदासी with क्रीप् for the वङ्ग्रीहि
 विदामन् ends in दामन्; here the word अन्वय not coming down in
 this rule from the previous one we get सहामा वङ्वा with optional
 ङाप् and क्रीप् निषेध by “अनो वङ्ग्रीहिः”, for this rule does not apply
 here in सहामा वङ्वा । In the matter हायन the instance is द्विदामनी
 वाक्ता ॥ The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर् takes
 the cerebral च; and in the matter of क्रीप् and चल the word हायन
 meaning year (वयस्) is to be taken. Thus विहायसी &c., with
 cerebral, for हायन here refers to वयस् । But witness विहायना
 without क्रीप् and चल, for here हायन does not mean वयस् ।

नित— । सुनसा ।

४८३। निर्य स'ज्ञानयोः । ४।१।२३ ॥

श्री—। अन्त्यमात् बहुवीर्ये उपवाचोपिः कीदृशात् संज्ञानयोः ।
 ज्ञात्री नाम नारी । अन्त्य पूर्व्या ("अन् उपवाचोपिः—" इति पूर्व सूत्रेण)
 निर्य एव । चेत्तु वक्तव्यम् ।

Eng.—Easy.

निर्य—। "अन् उपवाचोपिः" (४।१।२३) उभेनायम् पूर्व्यायात् अनुवर्तते ।
 ज्ञात्री—अन्त्यात् बहुवीर्ये उपवाचोपिः" इत्यादि । "अन्त्य" संज्ञानयोः
 यात् "पूर्व्या" "अन् उपवा—" इतिपूर्वसूत्रेण निर्यः एव ॥

४८८। वैषम्य-मात्रक-भागाद्यैव-याप्यपरसमानार्थकृत-सुमङ्गल-

शेषज्ञानम् ॥४।१।३० ॥

श्री—। द्वयोः अर्थयोः निर्यं कीदृ श्चात् संज्ञानयोः । "अन्त्ये
 इत्यः केवली निर्यः । मात्रकी इत् । भागाद्यैः । रात्री । अन्त्यी ।
 ज्ञात्री । आर्षकृती । सुमङ्गली । शेषयोः । अन्त्य (कोपे अन्-
 ज्ञात्री) केवला इत्यादि । भागाद्यैः निर्यार्थम् (निर्यो यथा—कोपे
 अन्त्यायात् कीदृ-विश्वार्थम् इत्यर्थः) । अन्त्यादेव निर्यः । तेन कोपे-
 ज्ञात्र्यात् निर्यः ।

The nine words वैषम्य, मात्रक, भागाद्यैः, रात्रि, अन्त्य, आर्षकृत, ज्ञात्र्या,
 सुमङ्गल and शेष take कीदृ in the fem. while denoting संज्ञा (designa-
 tion) and while used in Vedas. Thus वैषम्यी, मात्रकी, &c. In
 other place i.e., in classical usages and not denoting designation
 the forms are वैषम्य &c. with त्र्यप् । The inclusion of the word
 अन्त्य (and so शेष also) in the सूत्र implies this rule e.g., in
 classical usages and in अन्त्या, कोपे will not come after मात्रक ; and
 कोपे is due after मात्रक by the rule "विद्वत्तन्—" for it is अन्त्य ।

So the form of **मानक** in the fem. (in **लोकि** and in **चञ्चल**) is **मानिका** with टाप्—and इत् for चकार is by the rule “प्रत्ययान्तात् क्तात्—” ।

नित— । सुनमा ।

४८६ । अन्तर्गत्यतिवर्तितुं क । ४।१।६२ ॥

श्री— । पृथोः स्त्रियां नुक् ल्यात् । “अन्तेभ्यो ङीप्” (? इति ङीप्) । “गमिष्वान् जीवश्चरान् कान् च प्रकृतिभार्या निपात्यते” (वी) । सत्र अन्तस्त्वसां गर्भ इति निघोह अन्तःशब्दस्य कश्चिकरस्य सक्तिप्रधानतया अस्ति-सामानाधिकरण्यात्मावात् अप्राप्तो भटुर् निपात्यते । ‘पतिवती’ इत्यत्र तु कत्वं निपात्यते । अन्तर्वती : पतिवती ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तस्त्वसां शालार्या ३३ : । पतिवती पृथिवी ॥

नुक् in the augment = these words (e.g., of चञ्चल and पतिवत्) when fem. affix follows. Then by the rule “अन्तेभ्यो ङीप्”, ङीप् is added after these in the fem. These two words are irregularly formed in the senses of an enciente and of one whose husband is living. And the irregularity is now being shown in the formation of these words :—In the exposition अन्तराश्रयान्, the word अन्तर is कश्चिकरप्रधान and is thus not the कर्ता of चक्ति here, so भटुप् which cannot come here after अन्तर is here irregularly ordered. And in पतिवती, the इत् in भटुप् is irregularly formed here. Thus we get चञ्चलत् + तन् (न्) + ङीप् = चञ्चलवती, so पतिवती. These are formed in these above senses only, so in the counter instances चञ्चलस्य दक्षायां &c. भटुप् cannot come, so also in पतिवती पृथिवी. इत् is not ordered for here it refers to पृथिवी and not to ‘one having husband living.’

नित— । चञ्चलत्—पतिवत्तत्त्वाः स्त्रियां लुप्यन्तः क्तात् । चिकित्तात् चञ्च-

श्रीः “वाद्यन्तौ दक्षिणी” इति । ततः “वद्वेभ्यो कौप्” इति नानावचनौ कौप्
 वचरति । तत् विशेषमाह दक्षिणकारः ‘वद्वेभ्यो जीवतृभन्’ कर्त्ता च वचाञ्जनम् चन्वन्तु
 पतिवत् इति प्रकृतिभाजौ निपात्यते । निपातप्रकारमाह—वचने, चन्वरति चत्वाः इति
 विवक्षितं चत्वाः चन्दः अधिकरणप्रधान एव ततः ‘वसि’ इत्यस्य चत्वाङ्कारकत्वात् तेन
 सामानाधिकरण्यभावात् चत्वाः चन्दे भन्तुप् न प्राप्तेः, यतः वसि सामानाधिकरण्यात्
 चत्वाङ्कारकादेव भन्तुप् विधीयते । अत्रेव ह्येव च भन्तुवेव चत्वाः चन्दे निपात्यते ।
 तृतीये पतिवत् चन्दे भन्तुपिकृति चत्वा निपात्यते । ततः चन्वन्तौ इति ॥ प्रथमे वद्वेभ्यो-
 र्द्वे भन्तुप् चत्वा न प्राप्तेरिति । एवं पतिवत्तौद्विभौ इत्यत्र चत्वा न ज्ञातुं यतः पतिवत्तौ
 इति चन्दः जीवतृभन् कर्त्ता न द्योतयति ॥

३१० । पत्युर्नो वचसंयोगे । ३।१।३३ ॥

श्री— । पतिवत्स्य नकारादेव स्वात् चत्वा लम्बन्त्ये सति । वसि-
 चत्वा पत्नी । उत्कर्षात्स्य वचस्य वचसंयोगे इत्यर्थः ; इत्यस्याः
 वचाधिकारात् ।

It is ordered in the word पति in the fem. when there is con-
 junction (relation) with ‘sacrifices’. Then there is नानावचनौ कौप् ।
 Thus वसिचत्वा पत्नी means his wife having enjoyment along with
 him in sacrifices performed by Vasistha. And conjoined parti-
 cipation of the pair is enjoined in Mimamsa Sastras.

नित— । वचना ।

३११ । विभाषा सपूर्णस्य । ३।१।३४ ॥

श्री— । पतिवत्स्य सपूर्णस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । युद्धस्य
 पतिः युद्धपतिः—युद्धपत्नी । ‘चत्वापसर्वस्य’ इति इहोक्तार्थम् चत्वापस्यमपि
 च पत्युर्विषयम् किन्तु तद्वत्स्य । तेन युद्धपत्नी अपि—युद्धपत्नी—युद्धपतिः ।
 युद्धपत्नी—युद्धपतिः । अथ ‘वचसंयोगे’ इति भाष्ये कथमिति चेत् ?

न । पञ्चोत्तमं पञ्चोत्तमं इत्युपचारात् । पञ्चा—आचारविधानात् कर्त्तव्यं विधानं ;
अस्मिन् पञ्चोत्तमं—पञ्चोत्तमं, पञ्चोत्तमं इत्युपचारे विधाने विधानः ॥ संपूर्णं किम् ?
गर्वा पतिः स्त्री ।

It is optionally ordered after a crude word ending in the word पति—the base पति being preceded by some other word. Thus स्त्र्यपतिः without नकारादेश, and स्त्र्यपती with नादेशः । Though 'अनुपसर्जनम्' comes down here also for its अनुपसर्जित् at least in the following sūtra, still it does not qualify the base पति, but qualifies the whole word ending in the word पति ; then the whole पञ्चोत्तम word must not be अनुपसर्जन to get नादेश by this rule. So in the स्त्र्यपति—इहः पतिः यस्याः we get both इहपतिः and इहपती ; for here the whole 'इहपति' is not उपसर्जन ; so also इहपति and इहपती are got. In the phrase इहपति पती, how can पती be formed with नादेश, for a इहपति has no उपसर्जन and how again can this rule apply for here पति is not संपूर्ण i.e. preceded by some other word ? On this the answer is here पती means पती by transference (उपचारे)—अ इहपति पती also being as alike इहपति पती owing to similarity of पाणिपति—पतिः । Or—in such instances पती is derived as पतीव आचारविहित इति पतीव आचारविधानात् कर्त्तव्यं पती ; but in this case the declension will be पतिव्यौ—पतिव्यः &c. with इहपतिः ; Why do we say संपूर्ण in the Sūtra ? Witness the example गर्वा पतिः स्त्री here पति not being पूर्वा-वचनयुक्त does not take नादेश at all.

नितः— । 'पत्युः नः' इति पूर्वपूर्वार्थं अस्मिन् । प्रातिपदिकपञ्चमपरिपति । तदाह—
'पतिशब्दान्तस्य संपूर्णस्य प्रातिपदिकस्य' ॥ 'अनुपसर्जनम्' इति यदतस्तुते उपचारे-
र्त्तम् अनुपसर्जनम्, तत् 'पत्युः' इत्यस्य न विशेषणं किन्तु 'तदन्तस्य' विशेषणम् तेन समानस्य
पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य अत्र अनुपसर्जनमिति च नोक्तः विधिः प्रवर्तते, तेन इहः पतिः

सित—। इतः चान्दस्य मयः योनाः पुंवोपकरणे द्रव्यत्वे तेन पुंयोनि
पदान् जीवादेशः भवति । अन्वया स्यात्ततः पूताः सा पुंयोनाभावात् जीवाद्यभावे
पूतकतुरे ॥

४६५ । वृषाकप्यमिकुसित कुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥

दी—। पदामुदात्त 'ऐ' आदेशः स्यात् क्षीप् च । वृषाकप्येः स्त्री
वृषाकपायी । "हरिविष्णू वृषाकपी" इत्यमरः । "वृषाकपायी क्षीगौडयोः"
इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्व-
मध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

The bases वृषाकपि, अपि, कसित and कुसिद् takes ऐकारादेश when
fem. क्षीप् follows—and this 'ऐ' आदेश is उदात्त here. Thus we get
वृषाकपायी &c. in पुंयोनि । The word कुसिद् here is to be spelt as
with ऋक्षकार in the middle and not with दीर्घकार ॥

सित—। सुगमा ।

४६५ । मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यात् उदात्त—ऐकारश्च वा ।
ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो क्षीप् च । मनोः स्त्री भवाभी—मनाभी—
मनुः ।

The word मनु takes औकारादेश and उदात्त ऐकारादेश also when
क्षीप् follows (and in पुंयोनि) । The word 'वा' here indicates विकल्प
of these. So in the absence of these आदेश, क्षीप् also does not
come in by the परिभाषा "सन्नियोगशिष्टानां सद्य वा यदपि सद्य वा निवृत्तिः"—
i.e., all the enjoinings made at a time either come together or
disperse together. So if औकाराद्यादेश &c., disappear then क्षीप् too.
Hence in the third form without आदेश, क्षीप् does not come giving
the form मनुः only.

मित—। ई सदात्तः इति वर्तते । तदाह—‘मनुष्यस्य पीकारादेशः इत्यादि ॥
वा यङ्देशेन हावपि विकल्पीते । ततश्च तदुभयाभासपक्षे क्लीवपि न भवति । “सन्नियोग-
मिष्टानां सङ्घा प्रकृतिः सङ्घा निवृत्तिः” इति परिभाषावशात् ॥ ततः मनायी—मनारयी
—अनुः—इति पदस्य सिध्यति ॥

५६६ । घर्णादनुदात्तान्तोपधात्तो न । ५।१।३६ ॥

हो—। घर्णाधीनोऽनुदात्तान्तः तोपधः सदान्तात् अनुस्पर्शनात् प्राति-
पदिकात् वा क्लीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—
रोहिता । ‘घर्णानां त-या-ति-यि ताभ्यानाम्’ इति कित् सूत्रे वा अनुदात्तः ।
‘अघोपधा गलत्वा’ इति गृह्यसूत्रम् । त्रिययेतानि यस्याः इति बहुव्रीहिः ॥
अनुदात्तात् किम्—येताः । ‘घृतादीनां च’ इति अन्तोदात्तोपधम् । अत
इत्येव—यितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ (वा)—पिशङ्गी, पिशङ्गा ।
‘असितपलितयोर्न’ (वा)—असिता पलिताः । ‘क्षन्दसि क्रमेके’ (वा)—
क्षान्दिकी, पलिकी । अथदातशब्दस्तु न वशावाची, किन्तु विभुत्ववाची, तेन
अथदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate-
letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some
colour, क्लीप् optionally comes and in case of क्लीप् its त is changed
to नकार । Thus ‘एत’ meaning ‘white’ gives एनी and एता in the
fem. Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem. (when क्लीप् does not
come then तकार does not change into नकार) । And by the
कित् सूत्र “घर्णानां त-या-ति-यि ताभ्यानाम्” here the first vowel is सदात्त and
so the last one अनुदात्त । Here the अनुदात्त word अनुपसर्जनात् quali-
fies the whole word घर्णान् and not त्के merely, so the use “वेष्ठा
यङ्देशा” in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but
the whole एतात्त is not उपसर्जन, so the rule applies. वीथि एतादि

येतानि यथाः इति बहुव्रीही वेत्ताशब्दः । अत्र त्रियाम् ऊष्-नादिभ्यो तेन शेषः । Here, अत्र is पूर्वप्रायोगः । And बहुव्रीही means बहुवचन सूची of a variety of deer known as वेत्ताः । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra ? —Witness अत्र without ऊष् and नत्, for here अत्र is अनोदात्त । Here अतः also comes down, so in स्थितिः we do not get ऊष् and नत् for it is not अनुदात्त ॥ The base पिबद् is neither तोषध nor अनुदात्तान् still ऊष् after it is enjoined by the Varitika here. Thus in this case ऊष् by the following rule is barred. In the case of चक्षित and पक्षित, the usual ऊष् and नत् are prohibited. In Veda these take ऊष् with आदेश as well yielding चक्षितौ and पक्षितौ । The word अनुदात्त is not वर्णवाची so to say but implies purity only cp. “अनुदात्तः सिद्धे युक्ते” । So it is अनुदात्तान् and तोषध still not being वर्णवाची, ऊष् and नत् do not come here.

नित— । ‘वा’ इति ‘ऊष्’ इति च वर्त्तते । ‘अनुदात्तान्’ इति ‘वर्णान्’ इत्यस्य विधिवन्मन्त्रः । अनुदात्तान्नात् वर्णान्नात् प्रातिपदिकान् इत्यर्थः ॥ अनुपसर्जनान् इत्यस्यैव, तत्र ‘वर्णान्नात्’ इति समुदायस्य विशेषणम् न तु क्षेत्रज्ञस्य ‘वर्णवाचिनः’ तेन बहुव्रीही अपि संज्ञस्य प्रवृत्तिरस्ति यथा “विभाषा संपूर्णस्य” इति सूत्रे । सर्वमेतत् अनुपसर्जनैव ‘मोक्षा ब्रह्मणा’ इत्यत्र बहुव्रीही छुटी कृतम् ॥ तः उपधा यत्र, तस्मात् ‘वर्णान्’ इत्यस्य विधिवन्मन्त्रः । तदाह—‘वर्णवाची योऽनुदात्तान् तोषधः इत्यादि ॥ ऊष्पि सति तकारस्य आदेशः, औवभावे तु नकारादेशो न स्यात् इति सतिदीर्घादिपरिभ्रमयथा ज्ञेयम् ॥ सत्ये अत्रवचनान् एतद्वद्वात् त्रियाम् एतौ-एता इति । ‘अनुपसर्जनान्’ इत्यस्य वर्णान्विशेषणस्यैव युक्तम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—“मोक्षा ब्रह्मणा” इति उदाहरणम् । अत्र बहुव्रीही एतद्वदस्य उपसर्जनत्वेऽपि समुदायस्य मोक्षशब्दस्य न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्त्तते । ब्रह्मणा ब्रह्मणविशेष्य बहुवचन सूची—शब्दवाची इति । ‘मोक्षा’ इत्यत्र शब्दसामर्थ्यम् ॥ ‘अनुदात्तान्’ इति सूत्रे उक्तत्वात् अत्र इति अनोदात्तत्वे न स्यात् । ‘अतः’ अदन्नात् इत्यर्थः अत्राप्राप्तिः सतः स्थितिः इत्यत्र

अदन्तभाषात् कौमुदीसौ न भवतः । पितृव्यं चण्डालं अनुदात्तान्तोऽपि लोपच-
लाभात्वात् 'अप्राने' सूत्रे, परसूत्रे च कौमुदि च प्राप्ते, कौमुदी चार्थिकम् । अस्तित्वव्यति-
रिक्त्यै कौम् नादेशे प्राप्ते, स चार्थिकः । एतयोः ह्यन्वयः कौम् आदेशश्च भवतः ।
अदन्तव्यत्यस्य नीरवाचिनोऽपि वस्तुतः चर्चं विवक्ष्यमाणा एव, ईदृशोचने इत्यन्त्यात्प्राप्तौ।
मन्त्रयोगेन साधनात् ॥ अतश्च अनुदात्तान्तात् लोपचलाच्च नाम कौम्—नादेशी इति
भाष्ये "पुंयोवादाख्यायाम्" इति सूत्रे दृष्टव्यम् ॥

४८३ । अन्यतो कौम् । ४।१।४०

श्री—। लोपचक्षिन्नात् अक्षरावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
लिङ्गस्य कौम् एवात् । इत्याचोः । सारङ्गी । 'लघाचन्ते पुंशोऽत्र बहुषो
युक्त' इति चिट् सूत्रेण मन्त्रोदात्तौ (चिथल्लोरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कविका ; (चिट्ठलोरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng.—Easy.

नित—। सुवता ।

४८४ । चित्तगौरादिभ्यश्च । १।१४५३ ॥

श्री—। चित्तगो गौरादिभ्यश्च कौम् एवात् । गौकी (कृत् + च्चुन्—
अर्णः) । चित्तस्य कौम् अतः गौकी) । गौरी । "अमङ्गुः स्त्रियाम्
चाय् वा" (वा)—अमङ्गुही, अमङ्गुवाही । "स्त्रियश्चार्थवत्" (गण्यत्वं) ।
आकृतिगण्योऽयं (गौरादिः) ॥

Eng.—Easy.

नित—। गौकी इति किञ्च अदाहरणम् । अत्र विजिनि च्चुम् । एवं रजनी ।
गौरादिभ्यश्च—गौर ; गतृक (यश्च उत्तरद्वये कौमुदि विभेदः वक्ष्यते), अमुक, अत्र, इय,
वयम्, तुव्यम्, अहम्, एत, इत्, होव, इतिव, आचम, एतत्, तत्त्वम्, आत्मन्, सुवत्
एतत्, चित्, तर्कात्, अर्कात्, पुण्य, विद्वत्, सुधम्, अस्मिन्, सुधम्, आत्मन्, सुवत्,
इति, अत्रम्, अम्, च, नृन्, सुत्, एवं (कौमुदि विभेदः उत्तरद्वये दृष्टव्यः), पुं, नृ, नृ

वातक, चर्मक, संज्ञक, मालक, भातक, साधक, वीतक, चतक, इत, मरु, मरु, खेद, चतु (चत नात्मलक्षणे क्रीपि प्राप्ते क्रीपर्यम् वचनम्). तच्छन्, चतुर्दशी, चतुर्दशी (गौरादिगणे क्रीपि चान्निवृत्त्य निपातनात्, "चतुर्दशः द्विधाम्" इत्यादि वार्तिकान् न धुक्त्वं), एयक, दीक, काकादन, गवादन, तैक, रत्नक, खलक, पाग, मीध, गीतक, चाप, खल्ल, भीरि, भीलिकि, भीलिकि, भीदगाहमानि, चाकिकि, चापिच्छिका, चारट, टोट, नट, नाट, मूकाट, शतन, पातन, पावन, काक्षरथ, अक्षिरथ, एत, अक्षिकार, चापहायनी, मलयरोहिणी, सैवक, सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, सुन्दर, मञ्जव, पट, पितु, विटक, कूर्त, गूर्त, पाण्ड, लोपाक, कन्दर, कन्दल, तदक, तलुन, इङ्ग, मङ्ग, सौधर्मे, रोहिणी (नक्षत्रं), रैवती (नक्षत्रं), विहल, निष्कल, पुष्कल "कटात् स्त्रीविचरणम्", "पिप्पल्यादयश्च" (पिप्पलशब्दस्य जातिवाचित्वे नियतस्त्रीत्वात् क्रीपोप्राप्ते रिवचनम्), पिप्पली, हरितकी, कोशातकी, जसी, वरीशरी, पृथिवी, कोङ्को, सातामही, पितामही, (मातृभाता पित्रभाता इति विभक्ते कामद्वयः पितु "मातरि पित्र" इत्यनेन विहितम् । पित्रादेव क्रीपि सिद्धे चापनार्थे वचनम् । अनित्यः विश्वेष्वपि क्रीप् इति, तेन दंडा इति चक्रीपि लपपदं भवति । सर्वसितत् सगरसूत्रे लक्षम् ।)।

४८८ । सूर्य्यतिथ्यागस्त्य मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४६ ॥

श्री—। अङ्गुल्योपधायाः सत्य लोपः स्यात् स भेत् यः सूर्य्यवयवः । "मत्स्यस्य कथा" (वां) । "सूर्य्यागस्त्ययोश्चैव कथा च" (वां) । "सिन्धुपुष्पयोर्नक्षत्राणि सलोप इति दाक्ष्यम्" (वां) । मत्सी । (पूर्व सौरीयः सौरी, आगस्त्योयः, आगस्ती, सैयी, पौयी वा रात्रिः) ॥ "मातरि पित्र" (वां) इति वित्वादेशे सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्द—पाठात् अनित्यः पितो क्रीप् । (तेन दंडा ।

The penultimate यकार of a base (चङ्) slides if that यकार be a part of the words सूर्य्य तिथ्य चगङ्ग and मञ्ज । The word मञ्जव slides its य when वी follows, words सूर्य्य and चगङ्ग elide their य when सप्तम्य and क्री follow. And य of तिथ्य and पुष्प elides when there ■ चङ्

after these by the rule 'सन्धिवेलाङ्गानुवचनेभ्यो' । Thus स्तुत्तौ, श्रुतौ, चगत्तौ &c. are formed; The कामकाच् प्रत्यय after the word मातृ in the sense मातु; माता is rendered वित् by the Varttika "मातरि चित्" and then वित् should give कौष after it, but still it is included in the शौरादि list. This shows that वित्निमित्त कौष is not obligatory ; ■ हङ्गा though ending in the वित् प्रत्यय— takes टाप् and not कौष ।

मित— । सूर्यादीनामङ्गानानुपपत्त्या यस्य लोपः इति अत्र न व्याख्यातव्यम् । तथा सन्धि शौरी वलाका इति न सिध्यति । अत्र सूर्यैकदिक् इत्यर्थे "तेनेकदिक्" इति अत्र तत्तत्त लोपि चचन्तमङ्गम्, न तु सूर्यवन्दः अङ्गम् । ततः, यस्य उपचायस्य लोपो न स्यात्, तत्तत्त दीक्षितस्य इति— "अङ्गस्य उपचायाः यस्य लोपः इत्यादि ॥ तिष्ठपुण्यदीः इत्यादि— "सन्धिवेलाङ्गानुवचनेभ्यो ऽच्" इति विहिते नचनसम्बन्धिणि अचि परतः तिष्ठपुण्ययोर्लोपः स्यात् प्रत्यये ॥ 'मातरि चित्' इत्यस्य व्याख्या पूर्वपक्षस्य मितभाषिण्या दृष्टव्या ॥

५०० । जानपद-कुण्ड-गौण-स्थल-भाज-नाग-काल-मोल-कुश-
कामुक-ककरात् वृत्ति-धमत्र-भावपण-भक्तनिमा-ध्राप्ता-
स्थूल्य घर्ण-अनाज्छादत-अयोचिकार-मैथुनेच्छा-वेश-
वेधेषु । ४।१।५२ ॥

दी— । पृथ्वः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः कमात् वृत्त्यन्विषु अयेषु कौष स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी ; वस्त्रादिव्यात् जानन्तत्वे "दिङ्ङा—" इति लोपि आद्युदात्तः (लोपि लोपि घृति सरे एव विधीः) । कुण्डो धमत्र (पात) चेत् ; कुण्डा अभ्या ; कुषि दाते, "गुणो-रचङ्ङा" इति अग्रस्ययः ; यस्तु "अमृते आरजः कुण्डः" इति मनुष्यजाति-वचनः (कुण्डस्यम्) । ततो जातिसङ्गक्षो लोप् अवस्येव ; समये हि स्त्री-विषयत्वात् (नित्यस्त्रीत्वात्) अप्राप्तौ लोप् विधीयते, न तु निवस्यते ।

शोष्णी श्रावणम् चेत् ; गोष्णी अन्या । स्वस्ती अकृतिमा चेत् ; कण्ठा अन्या ।
भाजी भाषा चेत् ("भाषावृत्तिना भाषा") ; भाजान्या । नागी स्थूला
चेत् ; नागा अन्या ; (नागशब्दस्य स्त्रीष्वी अपसिद्धेः वदति—) गङ्गायासी
नागशब्दः श्वेत्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् ; सर्ववाची तु
नागशब्दः श्वेत्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्तेः प्रत्युदाहरणम् (सत्यं नागी
इत्यत्र गङ्गावाचिनः, नागा इत्यत्र सर्ववाचिनः एव ग्रहणम्) । काली वर्ष्मण्येत्,
कोष्ठा अन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ; नीला अन्या—नीलया इत्यत्र
साक्षीत्यर्थः, "नीलयाः अन् इत्यर्थः" (वां) इत्यन् । अनाच्छादनेपि न
सर्वत्र, किन्तु "नीलादौच्यौ" वां नीली ; "प्राणिनि च" नीली गौः ।
"लंश्यां वा"—नीली—नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशा अश्या ।
कामुकी मैथुनाच्छाद्येत्, कामुकान्या । कवरी केशानां सन्निवेशश्चेत् । कवरा
अन्या—चित्रा इत्यर्थः ।

Eng—Easy.

नित्त—सुखम् ॥

५०१ । शोष्णात् प्राचाम् । धा। ४३ ॥

श्री—। शोष्णी—शोष्णा (शोषशब्दः वर्ष्मणाची अनुदात्तान्तः ; "अन्वतो
जीव्" इति नित्यं जीवि प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्) ।

Eng—Easy.

५०२ । वीतो गुणवचनात् । धा। ४६ ॥

श्री—। उदात्तात् गुणवाचिनो वा जीव्, त्याह । सुदी—सुतुः ।
उतः किम् ?—शुचिः । 'गुणः—' इति किम् ?—प्राक्तुः ; (शुचिकृताची
अर्थे अतः न जीव्) । 'सहस्रयोगोपचान्न' (वां) 'सह पठिवरा कन्या' ;
पावस्तुः (संदीपोपधत्वात् न जीव्) ।

After गुणवाचिन् words ending in उकार जीव् optionally comes.
Thus सुद् being a गुणवाची word जीव् is optional here yielding

बन्तो + बन्तुः । Why do we say बन्तु in the sūtra ?—Witness बन्तिः without क्तिन् for it does not end in क्तिन् । Why do we say 'बन्तु-बन्तान्' in the sūtra ?—Witness बन्तुः (a mouse) without क्तिन्, for it is not a क्तवत्त्व word. The word बन्तु and क्तिन्पूर्व words though ending in क्तिन् does not take क्तिन् in the fem. Witness बन्तु and बन्तुः &c. without क्तिन् ।

नित्त— । वा ज्ञानं मुक्तयन्त्रात् इति श्रुतिः । तदव्याप्तं मुक्त्यापिनः प्राप्तिनि-
 चात् जीवः न ज्ञात इत्यर्थः । अन्त्यं मुक्तम् ।

५०३ । कदादिभ्यश्च । ३।३।४५ ॥

ही—। इत्येव वा लोपः स्यात् । (बहुवचनस्य संज्ञायाश्चिन्तात् गुणा-
वचनात्वाच्चात् लोपि ज्ञाप्यते न कश्चिद्) । वही—वहुः ॥ “ह्रिकामो
चक्षिः—(राकातु+क्षि=राक्षि) राक्षि, राक्षी (गुणवचनत्वाभावात्
उद्गन्तव्यावस्थायां ज्ञाप्यते नास्ति कश्चिद्) ॥ “सर्वतोऽक्षिण्यवोत् इत्येव—
उपदिष्टः—उपदी । अक्षिण्यवोत् किम् ?—अक्षिण्यो (यथा यत्सर्वतोऽक्षि-
“क्षिण्यो किम्” इत्यधिकारि “सर्वतोऽक्षिण्यवोत्” इति नञि उपपद्यते सर्वतोऽक्षिण्य-
वोत् इत्युक्ती च न निषेधो न कात् । अतः अक्षिण्यवोत् इत्युक्तिः) । (वच + क्षिन् =
क्षि । धावाभ्यन् क्षिः = पक्षिः इति) किम्—अक्षिण्यवोत् ज्ञाप्यते विज्यते पक्षि-
ह्रिकामो गच्छेत्काले । “क्षिण्यवोत् इति च” (सुत ११२ इति आशयः) इत्युक्तिः—
पक्षी ।

Eng.—East.

[illegible]

५०४ । पुंयोगादाख्याम् । ४।१।४८ ॥

श्री— । या पुमाख्या पुंयोगात् लिङ्गं वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । “पादकान्तात् न” (पुंयोगे ङीष् न) । गोपस्यिका, धातुपादिका । “सूर्यात् देवतायां टाप् बाध्यः (वां) —सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ? —सूरी कुन्ती, मानुषोपम् । (यत् ‘सूरी’ इत्यस्य मानुषवाचित्वात्, ङीष् “सूर्यलिङ्ग—” इति धनोपे ‘सूरी’ इति) ।

The word that signifies a male i.e., the designation of a male takes ङीष् in the fem. (in connection with the male). Thus गोपस्य ङी = गोपी ।

Rest Easy.

मित्र— । सुगमा ।

५०५ । इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृदु-हिमारेण्य यस-यवन-मातुला-
बाध्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

श्री— । एवामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां बाध्या मातुल-
बाध्याधोरप्य पुंयोगे एव इष्यते । तत्र (“पुंयोगादाख्याम्” इत्यनेन) ङीष्
लिङ्गे आनुगागममात्रं विधीयते । इत्येषां चतुर्णां (हिमारेण्य यस-यवन-मातुला-
मानुक् ङीष् च इति) अन्तर्गमम् (विधीयते ; यत्र पुंयोगस्य चक्षत्रत्वात्) ।
इन्द्रादयः ॥ “हिमारेण्ययोर्मृदुत्वे” (वां) —मृदुलिङ्गे हिमासी । यस्-
यवानी । “यवाहोरे” (वां) —गुह्यो यवः यवानो । “यवतात् लिप्याम्”
(वां) —यवनानां लिपि (यवत-लिप्याः) यवनानो (एषां हिमादिमृदुत्वात्
स्त्रीत्वाभावात् अर्थविशेषे आनुक् ङीष् विधानार्थं कर्तव्यम्) ॥ “मातु-
लोपाध्यायपोरानुक् वा” (वां) मातुलानौ, मातुली । उपाध्यायानो-
उपाध्यायी (पुंयोगे मातुलस्य विवक्षावैध, उपध्यायस्य चक्षत्रस्य पुंयोगे एव विव-
क्षावैधं कर्तव्यम्) ॥ “या तु स्वयमेव अध्यापिका तत्र वा ङीष् बाध्य”
(वां) —उपाध्यायी, उपाध्याया । “आबाध्यादङ्गत्वं च” (वां) —यस-

आच्यस्य स्त्री आच्यस्त्री पुंयोगे ; इत्येव । ['वार्तिव्याप्तं च' नास्ति] ॥
 आच्यस्या-इत्यं व्याकस्यास्त्री ॥ "अच्यश्चक्रियाभ्यां वा स्वार्ये" (वा) तेनात्त
 पुंयोगे न वर्तते)—अच्यस्त्री, अच्यः । स्वाभिनी वेद्यया वा इत्यर्थः ।
 अक्रियास्त्री अक्रिया ; ('अनुयोगार्थमिदं' वार्तिकम् ततः पाठः)—पुंयोगे पुं—
 अच्यः, अक्रिया ॥ (यम एते प्रत्ययस्य च यथादात्त—) कथं महास्त्रीति ?
 महास्त्रीमानवति अविपरीति कर्मिण्यश्च (ततः क्तिवात् "टिक्टावपु—" इति
 जीव) ॥

Eng.—Easy.

नित— । वचना ।

५०६ । क्रीतात् करणपूर्वात् । ४।१।५० ॥

श्री— । क्रीतान्तात् अदन्तात् करणादेः स्त्रियां क्रीप् स्थात् । कस्त्र-
 ङीती । क्वचित् न—चनक्रीता ।

After an अदन्त प्रातिपदिक ending in the word क्रीत and preceded
 by some करणवृत्त word (i.e., word in the instrumentals case) क्रीप्
 comes in the fem. Thus कस्त्रे क्रीता—कस्त्रादीत् + क्रीप् = कस्त्रक्रीती ॥
 This rule does not apply in some instances e.g., चनक्रीता,
 धृक्रीता &c.

नित— । 'चक्रः' 'प्रातिपदिकात्' इतिप्रत्ययन वर्तते । तदाच—'क्रीतात्' अदन्तात्
 अदन्तात् इत्यादि ॥ ननु कस्त्रे क्रीता इत्यन क्रीता इत्यादौ प्रातिपदिकं न तु
 अदन्तम् तत्करणस्य ह्यस्य प्रातिपदिकं भिन् । तदा यत्र अदीक्षितविद्यवाक्यस्य
 प्रकृतिरस्य । ततः कस्त्रे क्रीता इति अति अधिकारकोपपदानां कृतिः अहं समास-
 वचनं प्राक् सुदुर्गमैः इति सुदुर्गमैः प्रागेव क्रीतकर्मिणः समासो यत्र अदन्तम्
 कृतिरस्य इत्यादां तावत् ॥

५०७ । कृदन्त्याख्यायाम् । ४।१।५१ ॥

श्री— । कृदन्त्यादेः कृदन्तात् अदन्तात् स्त्रियां क्रीप् स्थात् अदन्तादे-
 ङीत्ये । अदन्तादेः क्रीप् । कृदन्त्याख्यायात् नित— । कृदन्त्याख्यायात् ।

After a क्ताप्रतिपदिक ending in चकार and having a word in the instrumental case preceding कौन् comes in the fem. if अन्त्य (with reference to the करण or क्रिया is implied). Thus अश्वमेध विना—अश्वमेधो वी; the sky lightly covered by clouds. Why do we say अश्वमेधायाम् in the sutra? Witness चन्दनलिना अङ्गना where all-over anointment (besmearing) is implied.

नित— । पूर्वस्यवत् ङीष् ॥

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४।१।५२ ॥

वी— । बहुव्रीहेः क्तात् अन्तोदात्तात् अन्तोत् स्त्रियां कौष् स्थात् । “जातिपूर्वादि इति क्तव्यम्” (वां)—तेन बहु-भन्-सकालसुखादिपूर्वात् न (अत्र अन्तोदात्तेषु जातिपूर्वत्वाभावात् निषेधः) । उरुभिन्नीः नेह— बहुकीटा । “जातान्तस्तुन” (वां) दन्तजाता । “पाण्डिगृहीती भर्षायास्” (वां) ; पाण्डिगृहीता अन्वा ।

A बहुव्रीहि which is अन्तोदात्त and ending in an अकारान्त but क्ताप्रतिपदिक takes कौन् in the fem. The Varuika here says that in this the prior word should be जातिवाचक । So a बहुव्रीहि preceded by बहु, नञ्, सकाव, सुख &c. though अन्तोदात्त and may be क्ताप्र, still will not take कौष् being not preceded by a जातिवाचक word. Thus उरुभिन्नी with कौष् and बहुकीटा without कौष् । A बहुव्रीहि ending in the word जात however does not take कौष् । And पाण्डिगृहीती is formed in the sense of भर्षा (wife) ; otherwise the form is पाण्डिगृहीता (caught in the hands).

नित— । पूर्ववत् अनातुष्टि ङीष् । अङ्ग भिन्नी अङ्गयुक्ती यस्याः इति बहुव्रीहिः । “निष्ठा” इत्यनेन भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातलं न “जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा प्राप्ता” इति लघिषेवात् । जातिकारणं तु हीयतः स्वयसीव “जातेरङ्गौनिधयाम्—”

अपि तु सत्यमिच्छति । बहुधा तस्मात् सत्यम् । तु सत्यमिच्छति । एवं सत्यम् ।
सत्यमिच्छति, सत्यमिच्छति, सत्यमिच्छति । सत्यमिच्छति । सत्यमिच्छति ।

५०६ । अस्माकमुत्पत्त्यवस्था । ५११५३ ॥

श्री—। कृष्णं नित्ये प्राप्ते विद्यमानोऽयम् । दुरापीडो—दुरापीडः ।
 कान्तोदात्तात् किम् ?—कान्तोदात्तात् (प्रसिद्धात् अयमिदोऽयम् । अयं यन्तोदा-
 त्तं नास्ति, तथा—) 'कान्तोदात्तात्' इत्युदात्तान्वितः । अत एव पूर्व-
 श्चामि व शीघ्र ।

Eng.—Easy.

निम्न—। "वशात् समुत्पन्नं मज्जनं यत् तस्मात् तद्वशात् वदन्तीति, तन्म
 वा ज्ञानं" इति शब्दः । अत्रापि च ॥ अत्रापि च ॥ अत्रापि च ॥ अत्रापि च ॥

५३० । स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनादसु षोडशधात् । ४।१।५४ ।

ही-कालोपोषणम् उपलक्षणं कस्वाङ्गं कस्मात् कस्मात् प्रातिप-
दिकम् वा जीव् । केवावप्रिवाणा कालिपेडी कालिकेवा । कस्मात्पुत्री-
कस्मात्पुत्रा । कस्मैलोपवात्तु-कस्मात् । उपलक्षणात् किम् ?-विद्या ॥
कस्मात् विद्या--(अयम् अया)--कस्मात्पुत्रिभत् कस्मात् प्रातिपदिकविद्या-
इति । कस्मैतो, इत्येवात्, इत्याना, कस्मात्तेत्यात् । कस्मात् कस्मात्, कस्मा-
त्प्रातिपदिकत् । कस्मैतो विद्यामतेत्यात् ॥ (द्वितीयं अया) कस्मात्स्वं तस्य
इत्वं च-कस्मैतो कस्मैता वा इत्या । प्रातिपदिकस्यापि प्रातिपि इत्येवात् ॥
(तृतीयं अया) तेन चेत् तत् कस्मात्पुत्रत् । कस्मात् कस्मात् वा प्रातिपत्ता ; प्रातिप-
दिक प्रातिपदिको विद्यतेत्यात् ॥

An अवतारक प्रतिपद ending in a अवतारक word (i.e., word denoting some bodied thing) which has not a conjunct penultimate and which is अवतारक i.e., subordinate in a वचन, takes कीर् optionaly to the foot. Thus अवतारक gives अवतारकी (with कीर्) and अवतार (without कीर्); similarly अवतारकी and अवतार-

सुखा : In the case ■ संवीगोपधात् word, लीङ् does not come in, e.g., सुगुह्वा (here the penultimate is a conjunct consonant, so no लीङ् here). Why do we say उपसर्जनात् in the extra ? Witness the independent word विश्व without लीङ् (for it ■ not उपसर्जन here). The word खाङ् is explained in three ways—(i) first: A खाङ् is non-liquid, having shape, existing in an animate one, and not due to deformity or disease. - So we get सुखेदा without लीङ्, for it is liquid and cannot be a खाङ् । सुखाना without लीङ्, for it has no shape ; सुसुखा वाचा also without लीङ्, for here 'सुख' is not of an animate one ; सुवीषा also without लीङ्, for लीङ् (swelling) is due to deformity and disease. (ii) Secondly a खाङ् is one which though not in an animate being for the time, should still be seen in the animate one. Thus we get सुखेदी and सुखेदी वा रखा, for here though खे is not of an animate one, is still seen there, so optional लीङ् here. (iii) Thirdly, a खाङ् is one by which an inanimate one is endowed like an animate by some limb seen in animate ones. Thus सुखनी—सुखवा वा प्रक्षिप्त । Here लीङ् optionally comes, for प्रक्षिप्त is like an animate one and the limb is like that seen in animate ones.

सित— । 'उपसर्जनात्' 'संवीगोपधात्' इति एवं 'खाङ्गात्' इत्यत्र विनि-
वचम् । अविद्यमानः संवीगः यस्या बहुव्रीहिः । तादृशी उपधा यस्या, तादात् । 'अतः
प्रातिपदिकान्' च वक्षति । पूर्वपुरुषात् 'वा' अपत्यति । तादात्—'संवीगोपधसुप-
सर्जेन यत्खाङ्गम्' इत्यादि । ततः क्षेत्रानतिश्रान्ता इति विवक्षी लीङ्-विकल्पेऽसति अति-
क्षेत्री—अतिक्षेत्रा इति । स्वैयसंवीगोपधात् इति सकृत्वात् संवीगोपधे सति सुगुह्वा
इति लीङ्मात्रः एव । एवं उपसर्जनात् इति कथमुक्तम् ?—खाङ्गात्वात् क्षेत्रा-
श्रान्तात् लीङ्निवृत्तिः यथा ज्ञात् तादृशम् । अतिश्रान्तिश्च यथाचय खाङ् विधा-

वाक्यादयः । एतच्च भाषाद् ग्रहीतव्यम् । तत्र चाद्यं यथा—अत्रनिम्नादि सुबन्तम् ।
 सुबन्ता शब्दा इति लोकाभावः चानाधिकार्यात् । ततश्च "अत्रतुल्यो कारचतुल्यो
 चानवका इत्यादि ग्रीकानां प्रमादिकाः" इति मनोरम्भायां पदम् । द्वितुल्यो,
 तृतीतुल्यो इत्यादयः चमिपुत्रपदोन्नात् बाधयः । द्वितीयं व्याख्यानं यथा :—
 चतस्रमिमादि । यत्र तत्पदार्थेन प्राप्तिम् एव वराचक्षते । ततः चतस्रमिमा-
 नपि प्राप्तिमि इष्टं साधयितुं भावः । ततः सुबन्ता—सुबन्ता वा रक्षा किञ्चित् ।
 तृतीयं व्याख्यानं यथा—तेन चेत् इत्यादि । 'तेन' प्राप्तिर्लक्षणे चतस्रमवयवविषय-
 'तम्' चानाधिकार्यं प्रतिमादि 'तथा' प्राप्तिर्लक्षणात् 'तुल्य' इत्यत्र 'सिन्' बहि मयति ।
 तेन सुबन्तो—सुबन्ता वा इतिमा इति लोकाधिकार्येण किञ्चित् ।

७११ । नासिकोदरोष्ठ मन्त्रादस्तर्कमन्त्राणां । ३।१।५५ ॥

श्री— । इत्यो वा लोक् इत्यादि । आद्ययोः अक्षरमन्त्रादौ निषेधो
 बाध्यते, पुनस्तदपवाद इत्यादि । लोप्यदीनां इत्यादीनां तु 'असंयोगो-
 क्यता' इति पदपूर्वात् प्राप्ते यत्नं, मन्त्रे अक्षरादपवादो । तद्वन्मन्त्र-
 वाक्य प्रतिषेधः परत्वादप्य बाधकः । तुल्यनासिको—तुल्यनासिका इत्यादि ।
 मेह—सुबन्तासिका, चानासिका । यत्र इति : "अगमात्तदर्थेभ्यो यत्न-
 म्" (वा लोक्, इति मेव)—स्वप्नी, स्वप्ना इत्यादि । एतच्च अनुक्त
 अनुक्तवाक्येन वकारेण संज्ञायामिति केचित् । 'आज्यासुबन्तात् चाना-
 दाम्' इति प्रमादिकाः ।

लोक् is optional after these seven words e.g., नासिका, उदर,
 ओष्ठ &c. As regards the first two words, here, the prohibition of
 लोक् brought forward by the next rule "न लोकादिवद्वचः" is nullified.
 This is owing to the maxim "पुरस्कारवादाः परस्परान् विरोधं वाच्ये
 नोपीयान्" । Thus this present पदार्थ सूच of the previous चानावयव
 चानाद्, has its immediate next rule and at no other further rules
 e.g., "अक्षरमन्त्रादौ निषेधः" here. So we get सुबन्तासिको—सुबन्तासिका

with optional कौष्, but सङ्गनासिका, यनासिका without कौष्. As regards the other five words चीह &c. the prohibition of कौष्, implied in the wording of the prior sūtra 'चसंयोगोपधात्' being dropped the present rule nullifies that prohibition; this is owing to the maxim "मध्यं अपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधने नीचोरान्". Thus the prohibitory rule "सङ्गनञविद्यमानपूर्वाच्च" being पर bars this present rule totally. The Kaska Vritti here adds optional कौष् after the words वाह, ग्राह and कृह. This being collected owing to चकार in the sūtra, which चकार gathers all that are not mentioned. But authorities declare this as unauthoritative being not mentioned in the महाभाष्य.

नित—। 'वा' इति 'कौष्' इति इयं वर्तते। पूर्वसूत्रात् 'साङ्गात्' 'अपसंयोगात्' इत्यव्यक्तिः। एकं चेत् तदा पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे विमर्शे प्रत्ययचयनम्? इत्यत्राह—वाधयोर्विति। नासिकोदर भेदयोः "न क्रोकादिब्रह्मचः" इति उत्तरसूत्रेण ब्रह्मच-संज्ञानिवेधे सति कौषर्थे तन्निषेधो वाध्यते; यतः अयं 'साङ्गात्—' इत्यस्य अपवाद-सूत्रमसत् अन्तरं निषेधसूत्रं "न क्रोकादिब्रह्मचः" इत्येतत् नाधते; न तु "ततः उत्तर-सूत्रं "सङ्गनञ—" इत्येतत् अपि। कथमेतत् ज्ञायते, तदाह—पुरस्तादपवादभावात् इति। ततश्च तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इति विमर्शकौषा सिध्यति, किन्तु सङ्ग-नासिका यनासिका इत्यादौ तु कौषभासो न भवत्येव। एवं षोडादिष्वध्याना संयोगोप-धलात् पूर्वसूत्रे 'चसंयोगोपधात्' इति कौष् निषेधे सति चनेन सूत्रेण कौष् विमर्शो विधीयते। कथमेतत्—मध्यं पवादव्याप्यात् ("मध्यं अपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधने नीचोरान्" इति); ततश्च "सङ्गनञविद्यमानपूर्वाच्च" इति सूत्रं परत्वात् सूत्रमेतत् नाधते एव। अत्र नासिकापत्ये "चक्रनात्कच्छेभ्यश्च" इति ह्यसति। एवं चकारस्य अनुज्ञं समुच्चयार्थत्वात् तत् स्पष्टायते। किन्तु सर्वमेतत् भाष्यं अनुज्ञत्वात् चेयम्।

ही—। अत्र वार्तिकानि—'पुच्छाज्च' (वा कौष्, इति); सपुच्छ सपुच्छा। 'कहरमपिदिवकुरेभ्यो नित्यम्' (कवरादिपूर्वात् पुच्छव्यात् नित्यं

A स्त्री उपसर्जन word preceded by the three words मरु, गेह, and विद्यमान does not take ङीप् in the fem. So सतीया &c.

नित— । “सङ्गनञ्विद्यमानानि” इति वचः । तानि पूर्वोचि यत्न आह्वय । तस्मान् इत्यर्थः । अतः “सङ्गनञ्विद्यमानपूर्वान्” इति एवम् “सङ्गान्” इत्यस्य विशेषणम् ॥

५१४ । मन्त्रमुखात् संज्ञायाम् ४।१।५८ ॥

दी— । ङीप् न स्यात् । पूर्वपदात् (“पूर्वपदात् संज्ञायामग” इति अत्र यावत्) । गौरमुखा । संज्ञायाम् किम् ?—ताम्रमुखी कन्धर (संज्ञा-त्वाभावे सति ङीप् तु स्यात् एव) ।

ङीप् after these two words मन्त्र and मुख does not come if a उपसर्जन word ending in these denote a designation. Thus गौरमुखा without ङीप् for it implies the name of Ravana's sister. Here अत्र is by the rule “पूर्वपदात् संज्ञायाम् वचः” । Why do we say संज्ञायाम् in the rule ? Witness ताम्रमुखी with ङीप् for the word does not denote a designation here.

नित— । सुगमा ॥

५१५ । दिक्पूर्वपदात् ङीप् । ४।१।६० ॥

दी— । दिक्पूर्वपदात् स्थाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् ङीवः ङीवदेशो स्यात् । आह्मुखी । (ङीप्कयोः तु स्वरे विशेषः, तदा आह—) आह्मुदास्तं यदम् ।

A प्रातिपदिक ending in some स्थाङ्गवाचक word and preceded by a दिक्वाचक word takes ङीप् in place of ङीव् in the fem. The result is the difference of pronunciation. Thus we get आह्मुखी with ङीप् which yields आह्मुदास्त ।

नित— । अनुवर्तिष्य पूर्ववत् ॥ सुगमा ॥

५१६ । आहः । ४।१।६२ ॥

श्री— । आहस्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्थात् । ङीष्वाङ्गुस्तरति न ङीष् । दिव्यवाङ् च मे दिव्यौही च मे ॥

A प्रातिपदिक ending in the word आह takes ङीष् in the fem. Here ङीष् is ordered and not ङीष् as we find in the just preceding rule. For the ङीष् of the prior rule is not a स्वरित and अधिकार goes with स्वरित pronunciation of a word, thus the rule is "स्वरिते-भाषिकात्" । दिव्यं वदतीति दिव्य + वद् + स्वि = दिव्यवाङ् । ङीष् सन्धसारणे "वाङ् लट्" ततः "एत्वेचमुठ्ठु" इति इति; "दिव्यौही" इति ॥ (लृपो ङान्ताभावे षवधि कति इतीति च; दिव्यवङ्गेन बोध्यते इति) ॥

नित— । सुनमा ॥

५१७ । सकयशिषीति भाषायाम् । ४।१।६२ ॥

श्री— । इति शब्दः प्रकरे; 'भाषायाम्' इत्यन्तान्तरं शब्दः । तेन शब्दश्च । ङीष् (लङ् + ङीष्) । चक्षिणी (चक्षिणः शिषः प्रकाः इति ङीष् कति चक्षिणी; "चक्षिणी शिष्या विना" इत्यन्तरः । (चक्षिणी सदाहरणं यथा—) अग्रेभ्यो ङान्तामनिषीः ।

The word इति in this sūtra denotes 'प्रकार' and is to be construed after the word 'भाषायाम्' here. Thus चक्षिणी, चक्षिणी भाषायाम् इति । And then the result is that these are sometimes used in Vedas also.

नित— । सुनमा ॥

५१८ । आतेरस्त्रीविषयात् ङयोपभात् । ४।१।६३ ॥

श्री— । आतिवाचि शब्दः च दिव्यौ विषयात् । आतेरङ्गुस्तरः नित्यं ङीष् स्थात् ।

A जातिवाचक word (i.e., a word denoting a class) and which is not always feminine and has not व as its penultimate takes always स्त्रीष् in the fem. So we get द्वयम् + स्त्रीष् = द्वयसी &c. Now the question arises what is जाति ? And we look forward.

मिति—। 'जातेः' इत्यनेन जातिवाचि गृह्यते यतः शब्दे एव न तु अर्थे जायते गृह्यते । 'स्त्री विषयः यस्य च स्वात्' इत्यर्थे 'चस्त्रीविषयात्' इति उक्तम् । 'चनित्य-जीलिनात्' इत्यर्थः । यः उपधा यस्य तस्मात् । तादृशात् जातिवाचकशब्दात् इत्यर्थः स्त्रीष् नित्यं स्वात् । चक्षुषा चक्ष्यति—मसिस्थिति—मारुताय वैद्याकरणेन कृतं जातिशब्दं लक्षणेन मसिस्थापयति—

दी—। आकृतिप्रदं जातिः—(इति मयमर्जातिवचनम् —अनुगत-संस्थानमप्युक्ता इत्यर्थः । सती ॥ (एकवचनकारणम् इत्यर्थः) ॥

लिङ्गानामेव न सर्वमाधे ।

सकृदाख्यातनिर्वाहः—

असर्वासंगत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथमात् नक्त्यन्तरे कथमपि नामि अप्रदा जातिरिति लक्षणादन्तरम् । कुबली । सत्यन्तं किम् ?—(असर्वं लिङ्गत्वे, सति इति किमर्थमुक्तम्)—मुक्ता । सकृत् इत्यादि किम् ?—वैधवत्ता (संज्ञात्वात् न सकृत् आख्यातसंगमा) ॥—गोत्रं च जायते सद् ॥

अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राध्येतृवाची शब्दो जातिकार्यं लभते इत्यर्थः । अयोधवी । कडी । वहुदुधी ॥ जायतरी इत्यत्र तु शास्त्रादि पाठान् हीना स्त्रीष् दाह्यते ॥ जातेः किम् ?—मुक्ता ॥ अस्थोविषयात् किम् ?—वलाका । अयोध्यात् किम् ?—काज्या ॥ अयोधप्रतिषेधे द्वयगवयमूक्यं मनुष्यमत्स्नानात् अप्रतिषेधः । वां —द्वयी, गवयी, मूकयी । वलस्तस्मिन् इति वलोपः, (ततः) मानुषी ॥ मत्स्नानं कथाम् (वां)—मत्स्नी ॥

A जाति word is one which goes to all other similar (एकवचन) objects, e.g., सती with स्त्रीष् after जाति word ततः ; (ततः going to all other of similar appearance). This is the first

teristic of a **वाचि** word. And second characteristic is that it should not admit of all the readers and at the same time being stated of one object go to other (similar) objects without further explanation. Thus **इषी** with **औ**, after **वाचिवाच** **इष**. Here **इष** is a **वाचि** in as much as it is not getting all readers after it and it applies to all **इष** if stated with reference to one. Why do we say **चरविचरिचरि** in the **Vritt** here? Witness **चरी** which is term of **चर** which **चर** being **विचरिचरि** takes all readers and is hence not a **वाचि** word, so does not take **औ** in the term. Why do we say **चक्राचक्राचक्रिचक्रि** for **वाचि** in our explanation? Witness **चक्र** which being a name cannot be known without **चक्रि** and neither does it go to other similar objects; so not being a **वाचि** word it does not take **औ** but **इष** in the term. A further characteristic of **वाचि** in grammar is that words ending in **चक्राचक्र** and words denoting reciters of some Vedic branch of study are to be treated as **वाचि** word. So we get **वीरवी**, **वरी** &c. with **वाचिवाच औ** in the term. The word **वाचरी** however being included in the **वाचिचरि** list takes **औ** and not **औ**, after it yielding **वाचरी**. Why do we say **चरी** in the **sutra**? witness **चर** with **इष** and not **औ** for it is not a **वाचि** word. Why do we say **चरविचरि** in the **sutra**?—Witness **चक्र** without **औ** for it is **विचरिचरि**. Why do we say **चक्रिचक्र** in the **sutra**?—Witness **चरि** without **औ**, though a **वाचि** word, for it is **चर**. With regard to prohibition of **वाचिवाच औ** in **चर** words, do not count the words—**चर**, **चर**, **चर**, **चर** and **चर**; in other words, those will take **वाचिवाच औ**, though **चर**. So we get **चरी**, &c. **चर** +

क्रीष् = मानुषी with यलोप by the rule "इत्यलङ्कितम्" । मत्स्य + क्रीष् = मत्सी with यलोप by the Varttika "मत्स्यस्य क्त्वाम्" (see ante.)

नित— । सुबभा ॥

५१३ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाञ्च । ४।१।६४ ॥

वी— । पाकाश्च तत्पश्चात् जातिवाचिनः स्त्रीविभयात् अपि क्रीष् स्यात् । औदनपाक्षी । वज्रकर्णी, बालपर्णी, वज्रपुष्पी, दासीफली, कर्ममूली, गोदासी,— औचभिविद्येवे रुक्मा एते ।

After जातिवाचक प्रातिपदिक having the word पाक &c., as उत्तर-पद and even if these are always fem. take क्रीष् in the feminine. The necessity of this sūtra apart from the previous one is that it directs क्रीष् even after नियतस्त्रीलिङ्ग words denoting जाति and having पाक &c. as final. Thus we get औदनपाक्षी &c. The six words वज्रकर्णी &c. are names of herbs and are non-derivatives so to say.

नित— । इदं तु 'औविभयात्' नियतस्त्रीलिङ्गशब्दात् अपि क्रीष् विदधाति इति पूर्ववृत्ते सत्यपि अस्य सूत्रस्य आवश्यकमस्तीत्येव ॥

५२० । इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५ ॥

वी— । क्रीष् स्यात् ; दाक्षी । योषधीवपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी । 'मनुष्य' इति किम्—तिस्तिरिः ।

इकाद्यान् words denoting मनुष्यजाति takes क्रीष् in the fem. दक्षस्य अपत्यं स्त्री = दक्ष + इत् + क्रीष् = दाक्षी । In spite of अनुवृत्ति of जाति from the sūtra "जातिरस्त्रीविभयात्—" जाति is again taken here, so it suggests that here there is cessation of अनुवृत्ति of योषध from that very sūtra. So क्रीष् comes after योषध as well. Thus उदमेयस्यापत्यं

को—चोदयेवो (as in दावी)। Why do we say सनुष्यमाने; in the sotra ? Witness तिथिदि; without कोच्, for it signifies चक्षिमासि ।

नित—। चतुर्जातिः इत्यनुवृत्तौ चक्ष्माणि 'सनुष्यमाने' इति वदन् चोदयेव-
विशेषणं ततश्च चोदयेव इति ततः कोच्, आदीन् ॥ 'कोच् च चरयेः कच्' इति दाधि
इत्यत्र नातिशयम् ॥

२१ । ऊङ्कुतः । ४।१।६६ ॥

श्री—। उक्तशान्तात् अचोपचात् सनुष्यमातिवाचिनः सिद्धान्तम् कच्
स्यात् । कुक् । "कुङ्वादिभ्यो कच्" (इति वचप्रत्ययः) । तस्य सि-
धाम् "अवगच्छि कुङ्कि कुङ्कम्भम्—" (सूत्र ११२५) इत्यादिना कुक् । अचो-
पचात् किम् ?—अध्वप्युः ॥ "अप्राविशतेऽप्रावृत्तयोर्दोषोऽप्युः उपसंख्यानम्"
(जा) । रक्तवादिष्यदासात् कच्यन्तेभ्यश्च पृथ । असाध्या, कच्यन्त्या ।
अचोदीर्घान्तरादि मोङ्वात्त्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः कच् । कच्यम् ।
प्राविशतेस्तु कुङ्वाकुः । रक्तवादिष्यु—रक्तः । इयुः ॥

After उच्चारण प्रातिपदिक having no वच्च् as its penultimate and
denoting सनुष्यमानि, कच् comes in the feminine. Thus कुङ्वा राजा
कुङ्वा, तत्तापत्र को इति कुङ् + क = कुङ् with elision of the क due by the
rule "कुङ्वादिभ्यो कच्" by a further rule "सिद्धान्तं चक्षि कुङ्कि कुङ्कम्भम्"—
कुङ् + कच् = कुङ्कः । Why do we say चोदयेवाम् in the Vriat here ?—
Witness चक्ष्म without कच् for it is चोपच । Words that are not प्राति-
पदिकवच and that are not classed under the रक्तवादि list take कच्
in the fem. Owing to prohibition of रक्तवादि list here this applies
to उपसंख्यान words and not to उक्त only. Thus we get कच्यन्ता, कच्यन्ता
कोच् कच् after चक्ष्मा etc. The necessity of कच् here after चक्ष्मा
is for कचिदिदि only. Thus by the rule "कोङ्वादीन्" here उदात्त of सिद्धि is barred, so the instance are in third case

singular. As regards प्राप्तिनाति words कङ् does not come and we get कुङवाकः &c. Words of the रज्जादि list do not take कङ् at all and we get रज्जुः, रज्जुः &c.

नित—। 'अयोपधात्' इति 'मनुष्यकृतिः' इति च वर्तते। तदाह—'उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यकृतिवाचिनः' इत्यादि। कुङ्वा राजा = कुङ्, अयं अपत्यं स्त्री इति कुङ् + ऊङ् = कुङ्। अत्र प्रक्रिया दर्शयति—'कङ्वादिभ्यो षः' इति कङ्प्रत्ययः ततः अयं प्रत्ययस्य "स्त्रियाम् अयति—" इति तृतीये लोपः ॥ 'अयोपधान्' इति उक्तत्वात् 'अभ्ययु' इत्यादि योपधत्वेति कङ् न स्यात् ॥ रज्जादिव्यतीताणाम् अग्रप्रक्रियादिसंज्ञकानाम् अपि कङ् स्यात्। अत्र 'उत' इति न वर्तते, यतः भाष्ये—'अस्यान्' इति दीर्घादेव कङ् विहितः, किन्तु रज्जादियङ्वात् 'उकारान्तात्' इति एव वर्तते। तदाह—'रज्जादिपर्व्युदासात् उवर्णानेभ्यः एवं'। ततः अस्यान् + ऊङ्, कर्त्तव्यम् + ऊङ् = अस्यान्, कर्त्तव्यम्। ऊङ्वात् कङ् पुनः कित्तर्यम् विहितम्? इति दर्शयितुं खरि विशेव' इत्यति "नीलुधावोः" इत्यदि पूर्वोदाहरणेन। एवं च विशक्नो खरविभेव' दर्शयितुं तदर्थं च ऊङ्वादिषु कङ्, आधश्चकलं दर्शयितुं 'अथास्या' इत्यादि तृतीयेकवचने उदाहरणम् ॥ रज्जादीनाम् ऊङ् न, अतः रज्जुः इत्यादि ॥ प्राप्तिजातेरपि उतः ऊङ् न, अतः कङ्वाकः इति ॥ इदं सुम्, इत्यादिकस्य 'पररज्जादीनाम्' इति प्रतिषेधात् ऊकारान्तात् अस्यान् कङ्किति ततः बहुव्रीहौ सप्तमीनदी-स्त्वचोऽङ् ॥

५२२। वाङ्मन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६३ ॥

टी—। स्त्रियामूङ् स्यात्। मङ्वाङ्। संज्ञायाम् किम्—वृत्त-
वाङ्। (असंज्ञत्वात् न ऊङ्)।

Eng.—Easy.

५२३। पङ्कोस्त्व । ४।१।६४ ॥

टी—। पङ्कः ॥ "अध्वजस्तस्य उकाराकार लोपश्च" (वां)। अध्वज् +
पुंयोगलङ्गस्त्व लीनोऽन्यादः; लिङ्गविशिष्ट परिभाषया स्वाङ्गः ॥ अङ्गः।

The word वद् takes वत् in the fem. The word वदर also takes वत् in the fem. and then its वद्यत् and वदयत् elide. This वद् has वुवोव्यवच वीव् here due by the rule "वुवोवादायावाच्". The अविवारहृन्—काव् प्रातिपदिकान् apparently does not cognise वदन्त word, so how can काहि &c. come after वदन्त words. The answer on this point is that the maxim "प्रातिपदिकवर्गस्य विहितविधि-काहि वदन्तम्" suggests that like वदर, वद् its fem. is also to take काहि (कितविवचन) after it.

मिति—। विदधिमिह इति—“अन्त्यातिरिचिहान्” इति विचारद्वये अन्त्यवच-
नान्तरान् अन्त्यवचनं च अन्त्यवचनं वातिरिचिहान् च वा चिहान् अन्त्यम् अन्त्यम्
अन्त्यम्। अन्त्यवचनम्—“वातिरिचिहान् इति विचारद्वये अन्त्यवचनम्” इति वि-
चारद्वये अन्त्यवचनम् अन्त्यवचनम् अन्त्यवचनम् अन्त्यवचनम् अन्त्यवचनम्।

५२४ । अङ्गसुरवदात् जीवन्ने । ७।१।८ ।

ही—। उपपत्त्यादि पूर्ववत्, अत्रापि च प्रातिपदिके लभ्यात्, इति । अथोक्तम् ।

A. वसिष्ठ having its first word signifying comparison (वद-
मान) and having its final word उपतप्ताय चक्षुः in feet. Thus वसिष्ठ
उपतप्ताय चक्षुः - वरवीर्यवचनमवरवीर्यः "वसिष्ठोऽप्यवरवीर्यं
वदति" इत्यन्तः ।

[illegible]

५२५ । अहितासहस्रकामादीन् । ३।१।७० ॥

टी— । अशौक्यायं सुखम् । अहिदोहः । लेव दलोहः । कुली-
कुली, कान्ति अहितासहस्रात् (सुखान् लेवः) उपलब्धात् (न तु यत्र अशौक्यं
सीदम्) । अहिलेखनात् 'अशौक्याय' ; लक्ष्योक्तः । कामोक्तः (यत्नी
कुली यत्र अशौक्य इति) । 'अहितासहस्रं योक्त अशौक्यम्' (वी) (अह
इति लेवः) । (अहिदोहस्य अहिदोहस्य वाच्यं यतः परं निमित्तं लेवम् वाच्यम्—
हितेन चन्द अहितो ह्यक्तः अशौक्या वा अहिदोहः । अहिदोह इति लक्ष्यं ह्यक्त
अशौक्या वा अहिदोहः) अहिलेखनात् अहिदोहस्य इति अहिलेखनात् अहिदोह-
प्रतिपादनात् अशौक्या ।

The word अशौक्या preceded by the words अहिदोहः, लेव, दलोह and
कुली but not implying अशौक्या, takes अशौक्या in the form. Thus the
sutra is for अशौक्यायै । Thus अहिदोहः, अहिदोहः &c, with अशौक्या. अशौक्या
here means by transference अशौक्या इव सुख and not अशौक्या at all-
The word अशौक्या is a noun so to make it an adjective Bhattoji says
अशौक्या + अशौक्या अशौक्यायै having good signs अशौक्या अशौक्या
with अशौक्या । Similarly अशौक्या—(अशौक्या meaning beautiful). The
Varitika here says that अशौक्या also preceded by अहिदोह and लेव । Here
don't think that अहिदोह includes अहिदोह also. To remove this doubt
the author shows by pointing out the difference of meaning here
between अहिदोह and अहिदोह, so the reading is 'अहिदोह अशौक्यायै अशौक्या
अशौक्या' &c. In अशौक्या अशौक्या implies अशौक्यायै and then अशौक्या means
अशौक्यायै in अशौक्या this the author says by 'अशौक्या—अशौक्यायै' ।

अशौक्या—अशौक्या— ।

५२६ । अशौक्यायम् । ३।१।७१ ॥

टी— । अशौक्यायै अशौक्यायै अशौक्यायै अशौक्यायै । अशौक्यायै ।

[illegible]

कृष्णः । अक्षयवर्मा । धर्मः ।

ही—। कर्मणात् सिद्धौ चत् स्यात् । चत् इति कर्मण्यस्योऽप्यस्य-
सिद्धयम् । अस्मिन्महा (कर्मणात् स्योऽप्यस्य) इति “अस्मिन्महात्” इति
चत् स्योऽप्यस्य कर्मण्यस्य इति स्योऽप्यस्य (स्योऽप्यस्य) ; अस्मिन्महात् (स्योऽप्यस्य)
स्योऽप्यस्य इति “अस्मिन्महात्—इति स्योऽप्यस्य” ; “अस्मिन्महात्
स्योऽप्यस्य” (स्योऽप्यस्य) [स्योऽप्यस्य स्योऽप्यस्य स्योऽप्यस्य] ; अस्मिन्महात् (स्योऽप्यस्य)
स्योऽप्यस्य इति स्योऽप्यस्य ।

चाय् comes in the fem. after कश्चिद् कश्चिद्वचन words. By कश्चिद् both कश्चिद् and कश्चिद् are taken into account. Thus चामय्य and कश्चिद्वचन are formed with चाय् and not with कश्चिद्. Similarly the कश्चिद् after कश्चिद् takes चाय् also and we get कश्चिद्वचन.

विष्णु-सूक्तम् ।

● 考点 1 函数的概念及表示方法

श्री—: अथवात् अथ इत्यात् । अथवेति लीटोपसर्गः । अथवात्
अथवेति । अथवात् ।

वाक् also comes after the वहीहि word वाह्य. : There are just वाह्य in the text, and not वाही with ही by the rule "वाह्य" (note).

Figure 1. *Figure 1*

५३० । तद्धिताः । ४।१।०६ ॥

टी—। आसन्वासानयोः सविक्रमोऽयम् ।

This is an अविवार सूत्र and goes up to the end of the fifth chapter of Panini's Astadhyayi.

नित्—। हुंसा ।

५३१ । धुवस्तिः । ४।१।०७ ॥

टी—। धुवस्त्वन्दात् तिङ्गन्तः स्थात् ७ य तद्धितः । तिङ्गन्तिङ्गन्तः पतिनाम्ना तिङ्गे तद्धिताधिकारः कर्त्तारकः । धुवस्तिः । धुवस्त्वन्दादित्येव—आपो धुवानो वन्ता इव । धुवुवा । धुवस्तीति तु वीहेः कर्त्तारदात् कोपि बोध्यम् ॥

॥ इति वीङ्गन्तः ॥

The word धुवस् takes the affix ति in the fem. and this is a तद्धित । The rule “आपवाचिविदात्” no doubt directs प्रातिपदिक of वी and आपव words in fem. but, then तिङ्गन्तान् धुवस्तिङ्गन्तः cannot be a प्रातिपदिक, so it is read here under the अविवार “तद्धिताः” । But Bhattoji says that प्रातिपदिक of धुवस्ति is established by तिङ्गन्तिङ्गन्तःपतिनाम्ना, i. e., धुवस् being प्रातिपदिक its fem. is also so. So तद्धिताविवार here is for further rules. Thus धुवस्ति । This ति bears the usual नाच् वचन वीप् here. Remember that “वर्तुवर्त्तनाम्” comes here. So in धुवुवस्ति, ति does not come in. But the rules “अनोरपुङ्गीतिः” and “आकुमाचान्तात्तत्तत्तत्” will apply here. Now the question arises how are we to defend the वीङ्गन्तःपतिनाम्ना word धुवस्ती ? This is joined with धु+वत् + तद्धिताम् वीप्—धुवस्ती ।

Here end fem. affixes.

नित—। वृत्तबन्दात्, स्थितं तिप्रत्ययः स च तद्धितः । अथ तद्धितात्तुल्य-
हतरायां बोध्या । यतः अतः सुते तिप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्ये विङ्गविशिष्ट-
परिभाषा एव चाग्रयणीयम् । न च तिप्रत्ययस्य वृद्धित्वेन अस्य प्रातिपदिकत्वम्
तद्धितपञ्चमस्य चाग्रयणीयम्, यतः प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि सक्तपरिभाषया एव तिप्र-
त्ययान्तात् सुकादुपपत्तिः स्यादेव । अतः आह—‘तद्धितप्रधिकारः उत्तरार्धः’ इत्यादि ।
केचिन् विङ्गविशिष्टपरिभाषायाः अमिष्यत्वमाश्रित्य तिप्रत्ययान्तयुवतिग्रन्थस्य प्रातिप-
दिकत्वविधानाय तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वं विधातुम् अथ तद्धितपञ्चमस्य न तु उत्तरार्धम्
इत्याहः इति ग्रन्थस्य दृष्टव्यम् । ततः युवतिः । अथ ‘अनुमसर्जनात्’ इत्यस्यैव ।
ततः बहुवचन इत्यत्र तिप्रत्ययो न भवति, किन्तु “अनीवङ्गीकृतेः” “अनुमान्याम्—”
इति सूत्रयोः अवकाशः स्यादेव । ननु युवती इति दीर्घान्तपाठे तु युवतीः अन्तान्तात्
अमिष्यात् कौपि न वेत् । “अन्ते युवतीः औपादिके बाहुबन्तात् तिप्रत्यय-विज्ञानात्
युवाभावे लक्षेति च सति, अमिष्यात् कौपि युवती इति सिध्यति इत्याहुः” इति वाच-
मनीरमायां स्पष्टम् ॥

इत्यपिरतविद्यावितरणमिष्यत् नानायाकङ्कदीपस्य नृत्वावासायस्य कायस्य
अमितयमस्यः सुदृढीतनामः स्मृतेः श्रीसाध्वारक्षनविद्याविनोदस्य धनुना श्रीकृत-
दक्षमेन कृतवाः वैवाकरवसिष्ठानदीप्त्याः प्रथमभावस्य द्वितीयः अर्थः ॥

॥ इति सम्पूर्णं सत्यः ॥

यवतुल्यं कुशकं वा मतिमोहसमुत्पन्नम् ।

सक्तः सक्ततत्त्वस्यैवास्तत्सर्वं सर्वमप्युमे ॥

Alrication Sanskrit 1928 &c.,

এম. রায়ের
প্রবেশিকা ব্যাখ্যা
মিতভাষিনী

শ্রীকুমুদরঞ্জন রায়, এম. এ.,
কর্তৃক পরিবদ্ধিত।

পঞ্চাংশ নতুন সংস্করণ

PUBLISHED BY
MANORANJAN RAY
FOR
S. RAY & CO.,

11/1, Esplanade, and 90/4A Harrison Road,
CALCUTTA.

মুদ্রাঙ্কন মাধ্যম।

সুচীপত্র

পঞ্চতন্ত্র

- ১। কথামুখ
- ২। বশিকপুত্রলোহ &c.
- ৩। ব্রাহ্মণকর্কট &c.
- ৪। শ্রেষ্ঠিকপণক &c.
- ৫। মণ্ডুককৃষ্ণপর্ণ &c.
- ৬। নীলবর্ণপুণ্ড্রাল &c.

হিতোপদেশ

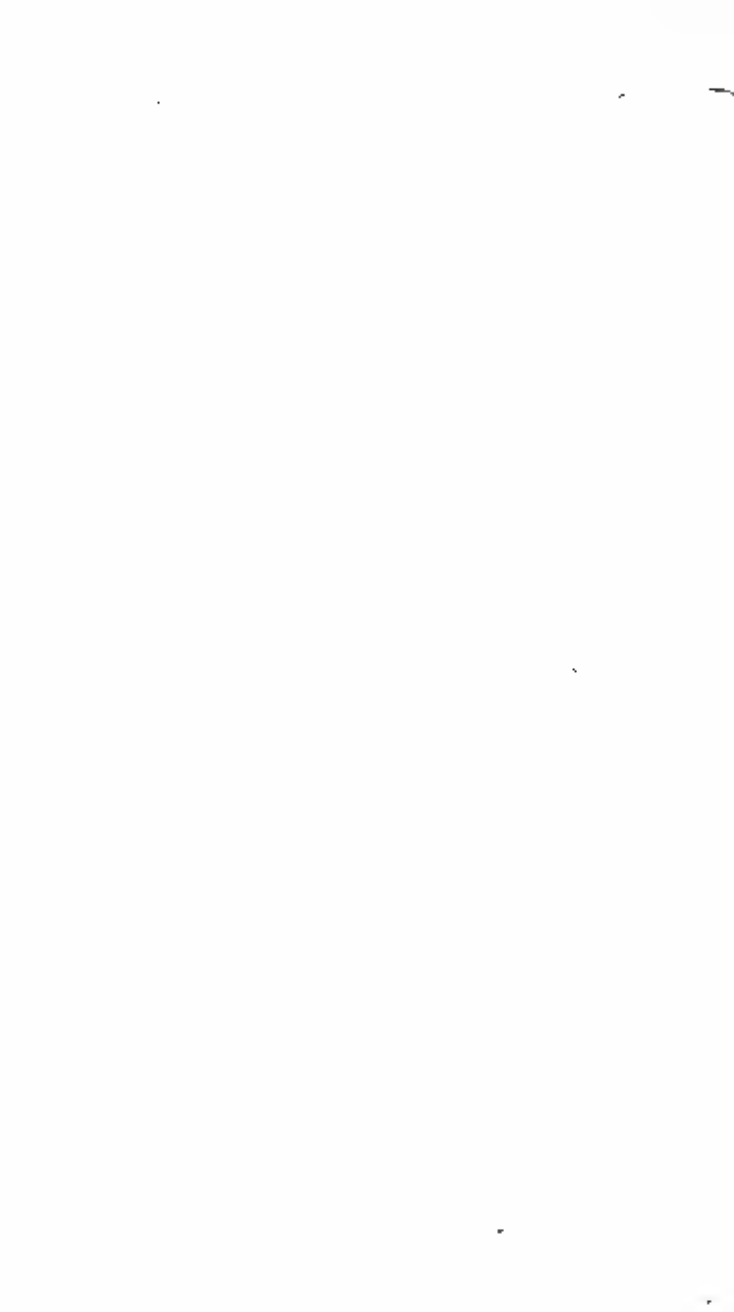
- ১। মৃগব্যাধ
- ২। হস্তিশৃগাল
- ৩। বানরকীলক
- ৪। চৌরবলক
- ৫। সিংহমূষিক
- ৬। ঘণ্টাবানর
- ৭। কাককৃষ্ণপর্ণ
- ৮। সমুদ্রটিষ্ঠ
- ৯। পক্ষিবানর

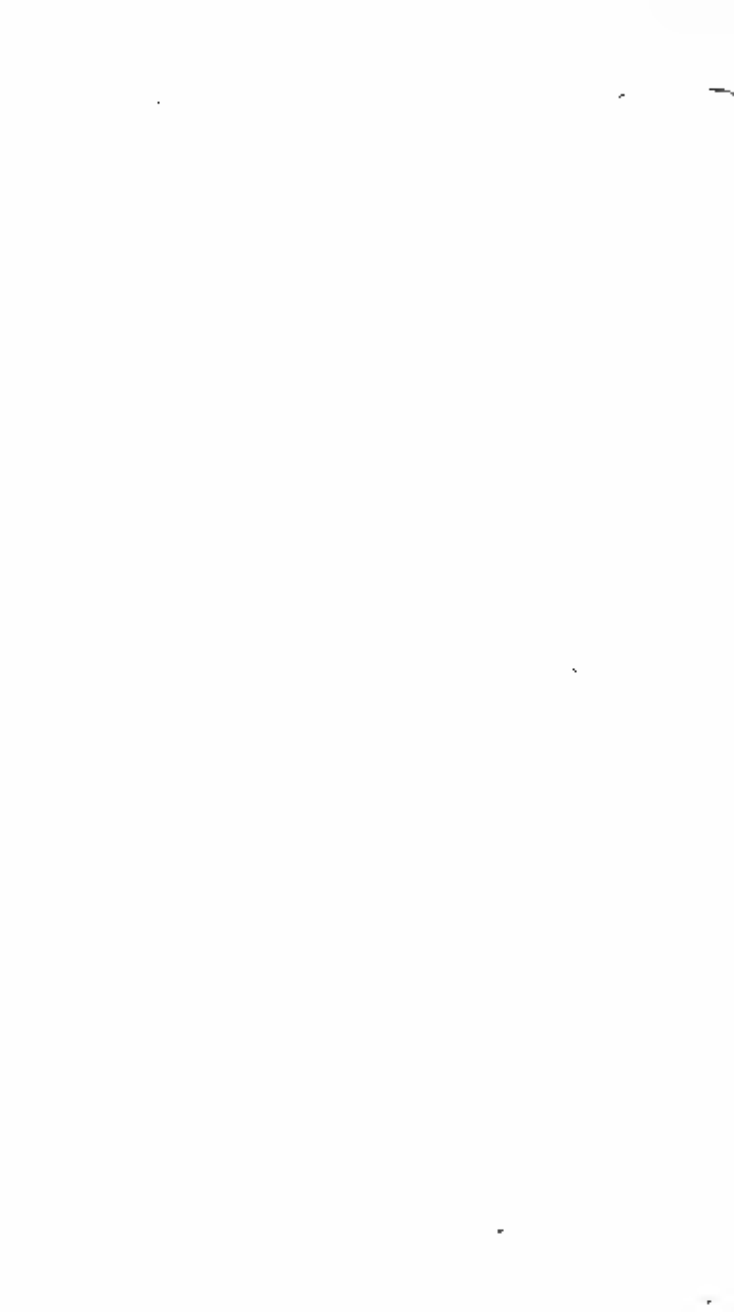
হিতোপদেশ

- ১০। ব্যাঘ্রচর্খাবৃত্ত etc.
- ১১। হংসকাক etc.
- ১২। কাকবর্জক
- ১৩। বীরবর
- ১৪। হংসকচ্চপ
- ১৫। মুনিমূষিক
- ১৬। ব্রাহ্মণনকুল
- ১৭। মৃগকাক etc.
- ১৮। বকমৎস্ত etc.
- ১৯। ব্রাহ্মণশকুকলস
- ২০। বৃদ্ধছাগ etc.
- ২১। পিঙ্গলকমলীবক

বিষ্ণুপুরাণ

- ১। মাকাতকথা
- ২। সামন্তকোপাখ্যান
- ৩। চন্দ্রবংশাখ্যান
- ৪। নন্দবংশাখ্যান

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Borrower's Bar

4572